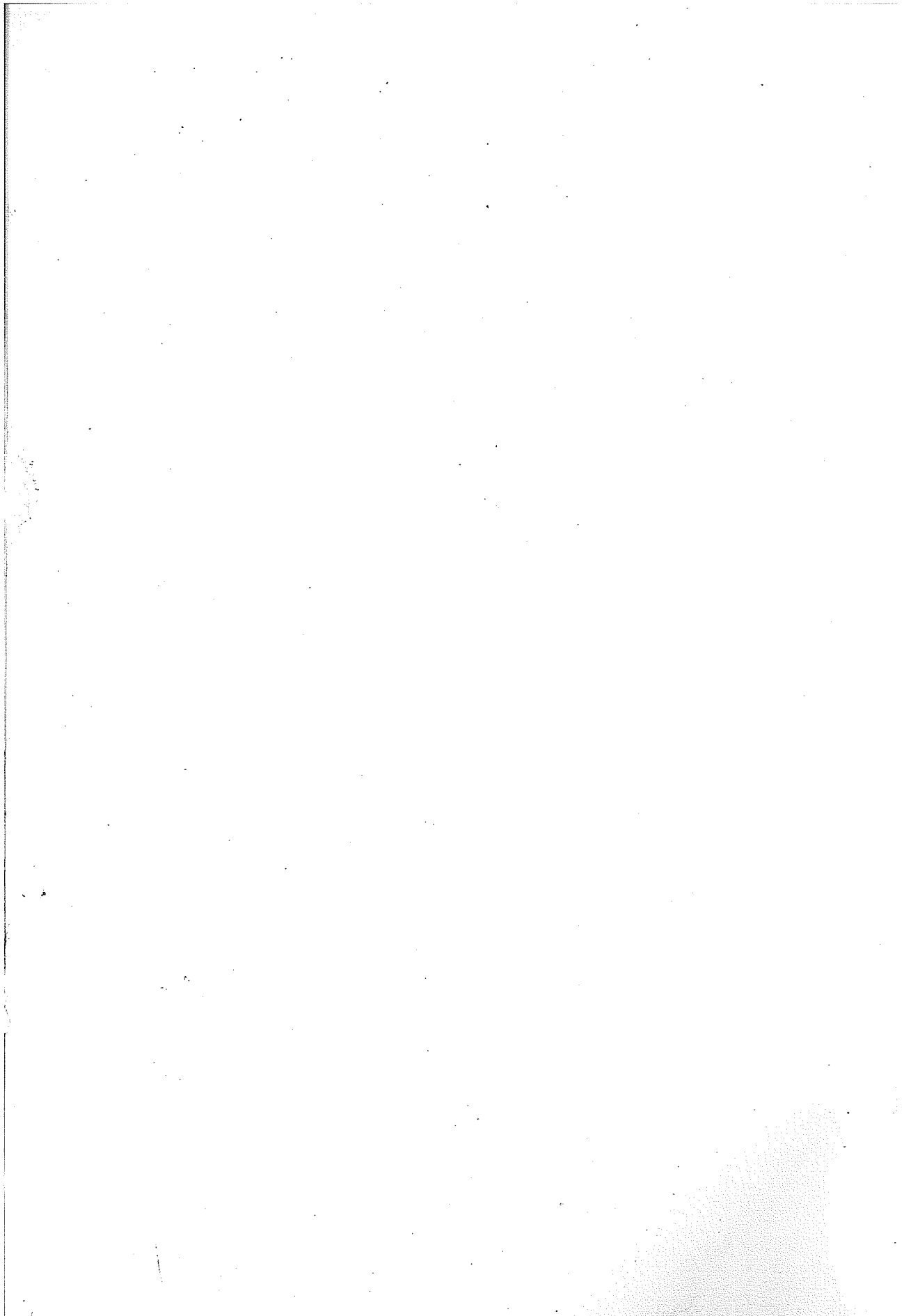

4

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى
تەھرىر ھەيئىتى تەرىپىدىن
نەشر قىلىندى

(ئومۇمى 20 - سان)

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

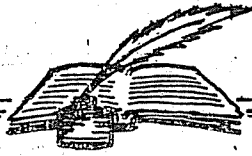
1984 - يىل 4 - سان

مۇندەرىجە

- 1 «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرى توغرىسىدا ئامانۇللا
- 21 «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدىكى ئاسترونومىيىلىك بايانلار ھەققىدە مەھمەت ئوسمان
- 29 فەن جىن ۋە ئۇنىڭ «روھنىڭ يوقىلىدىغانلىقى توغرىسىدا» دىگەن ئەسىرى
..... لىيۇ ۋەنيۇ
- 38 ئىقتىسادىي تۈزۈلمە توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە راززاق تۆمۈر
- 48 خۇنەن ئۇيغۇرلىرى جۇلىڭمىڭ، لېي دىڭرىن
..... قاسىم ئارش تەرجىمىسى
- 63 ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە يوقىلىشى جۇ كېرو
..... خەيرىنسا، مۇراتلار تەرجىمىسى
- 70 ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ئابدۇكېرىم راخمان
- 86 ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم
..... نۇرمەھمەت زامان
- 97 ئالتاي تىلشۇناسلىقى ھەققىدە نەسرۇللا يولبولىدى، مۇھەببەت قاسىم
- 110 خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە تۇراقلىق ئىبارىلەرنى تەرجىمە قىلىش توغرىسىدا ليۇمىن
- 123 مائارىپتا زامانىۋىلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش لازىم ئىبراھىم مۇھىتى
- 129 ئەبۇلغازى باغادىرخان ئابلىمىت روزى
- 133 «دۇڭخۇاڭ - تۇرپان ئىلمىي جەمئىيىتى» نىڭ قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا
..... تۇرسۇن رەھىمتۇللا
- 139 ھىجرىيە كاللىندارى بىلەن مىلادىيە كاللىندارىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى
..... يۈسۈپ ئوربىلى
- ژورنىلىمىزنىڭ 1984 - يىلىدىكى ھەر قايسى سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلارنىڭ مۇندەرىجىسى 145

目 录

论《福乐智慧》的社会道德观·····	阿马努拉
《福乐智慧》关于天化学的论·····	买买提·乌斯曼
范及慎其《神灭论》·····	刘万玉
经济结构初探·····	拉扎克·铁木尔
湖南的维吾尔族·····	朱令名李定仁 文
·····	哈斯木·阿尔西 译
奥斯曼帝国的兴亡·····	朱克柔 文
·····	海尔尼莎·木拉提 译
维吾尔神话初探·····	阿不都克里木·热合满
关于现代维吾尔文学形成之我见·····	努尔买买提·扎满
阿尔泰语系浅论·····	纳斯肉拉
·····	木哈巴提
汉维熟语浅见·····	刘琅
教育必须实行现代化·····	依不拉音·穆义提
阿不利哈孜·巴哈德尔汗（名人介绍）·····	阿不力米提·肉孜
学术动态 敦煌吐鲁番学会成立·····	吐尔逊·热合木吐拉
国历与公历对照表·····	玉苏甫·鸟儿毕力
们刊1984年1—4期文章目录·····	

«قۇتادغۇبىلىگ» داستانىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

ئامانۇللا

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانى چوڭ تىپتىكى ئەدىبىي ئەسەر بولۇپلا قالماي، يەنە 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە ئىدىئولوگىيىسىنى، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەرەققىياتىنى مۇپەسسىل ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان تارىخىي ۋە پەلسەپىي ئەسەردۇر. بۇ ئەسەرنىڭ باي ۋە چوڭقۇر مەزمۇنى — ئىلىم — پەن، مائارىپ، دۆلەت، قانۇن، تىل، تۈر-مۇش، ئورپ — ئادەت، تەبىئەت، ئىجتىمائىيەت، ھەربىي ئىستراتېگىيە ۋە تاكىنىكا، دىپلوماتىكا مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز بۇ ماقالىمىزدا پەقەت ئىجتىمائىي ئەخلاق توغرىسىدىكى مەسىلە ئۈستىدىلا مۇلاھىزە ئېلىپ بارىمىز.

1

ئېلىمىزنىڭ پەلسەپە تارىخى ۋە ئېتنىكا تارىخىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋى قىسمىنى تەشكىل قىلغان شانلىق نامايەندە «قۇتادغۇبىلىگ»نىڭ ئەخلاقىي ئىدىيە بايانىدا، گەرچە ئەخلاق ئۇقۇمىنىڭ مەنىسى ۋە تەبىرى ئۈستىدە مەخسۇس توختالمىسىمۇ، لېكىن داستاندا باشتىن — ئاخىر ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن ھەمدە بۇ ناھايىتى ئۇقۇشلۇق ۋە گەۋدىلىك ھالدا بايان قىلىنغان.

ماركسىزىمدىن بۇرۇنقى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقىي ھادىسىلەرگە بولغان تونۇشنىڭ پەيدىن — پەي چوڭقۇرلىشىش تارىخىدىن ئىبارەت. بۇ تارىخ بىر تەرەپتىن، ماتېرىيالىستىك قاراش بىلەن ئىدىيالىستىك قاراشنىڭ كۈرىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاقىي ھادىسىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئوخشىمىغان مەيدان ۋە نۇقتىنى نەزىرى بويىچە چۈشەندۈرگەنلىكى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىقنىڭ كۈرىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ھەرقانداق مەسىلىنى كۈزەتكەندە، ئۇنىڭغا كونكرىت تارىخىي ھالدا قارىغاندا ئوخشاش، ئەخلاقىي ئىدىيىلەر تارىخىنى، جۈملىدىن، «قۇتادغۇبىلىك» دىكى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنى كۈزەتكەندەمۇ، ئۇنى ئۆز ۋاقتىدىكى مۇئەييەن زامان ۋە ماكان شارائىتى ئاستىغا قويۇپ، كونكرىت تەھلىل قىلىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندا، ئۇنىڭدىن توغرا، ئىلمىي ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە يەكۈن چىقارغىلى بولىدۇ ھەمدە مۇشۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى ماركىسىزىملىق ئىلمىي پوزىتسىيە ۋە مەتبۇت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ماركىسىزىمدىن ئىلگىرىكى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئومۇمەن ئېيتقاندا، 3 ئاساسىي باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن: بۇنىڭ بىرى، قەدىمقى گېرېتسىيە ۋە رىم قۇلدارلىق جەمىيىتىدىكى ئەخلاقىي ئىدىيىلەر؛ ئىككىنچىسى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئوداللىق جەمىيەتنىڭ ئەخلاقىي ئىدىيىلىرى؛ ئۈچىنچىسى، ئەدىبىيات - سەنئەت گۈللىنىش دەۋرىدىن باشلانغان كاپىتالىزىملىق ئەخلاقىي ئىدىيىلەر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقىي ئىدىيىسى 2 - باسقۇچقا توغرا كېلىدۇ. بۇ 3 باسقۇچتىكى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنىڭ تەرەققىياتى كونكرىت مەزمۇن ۋە ئىپادىلىنىش شەكلى جەھەتتىن ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن بىر ئور - تاقلىققا ئىگە بولۇپ، بۇنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي ئەخلاق بىلەن ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ، شەخسىي مەنپەئەت بىلەن جەمىيەت مەنپەئەتىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى دەۋرى قىلىپ كەلگەن. ياخشىلىق، يامانلىق، ئادالەت، ھەققانىيەت دېگەنلەر نىچە؟ بەخت - سائادەت ۋە ياشاشتىكى ئالى مەقسەت نىمە؟ ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ئاساسىي نىزام ۋە مىزانى قايسى؟ قانداق قىلغاندا ئالچاناپ يۈكسەك ئەخلاقىي - پەزىلەتنى تۇرغۇزغىلى بولىدۇ؟ دېگەنگە ئوخشاش مەسىلىلەر ئۇزۇندىن بۇيان ئەخلاقىي ئىدىيىلەر تارىخىدا تالاش - تارتىش بولۇپ كېلىۋاتقان مەسىلىلەردۇر. بۇلۇپمۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ياخشىلىق بىلەن بەخت - سائادەت مەسىلىسى مۇنازىرىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەپ كەلدى. كىشىلەرنىڭ بۇ مەسىلىلەرگە قانداق جاۋاپ بېرىشىدىن ئوخشىمىغان ھەر خىل ئەخلاقىي ئىدىيە، خاھىش ۋە مەزھەپلەر كېلىپ چىقتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقۇرىدىكى بىر قاتار مەسىلىلەرنى ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە تاقاش ئاساسىدا چۈشەندۈردى. گەرچە، ئۇ ئەينى زاماندا فېئودال خان - بەگلەر مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىپ سۆزلىشىمۇ، لېكىن بۇ ئالىم ئۆز زامانىنىڭ ئاتاقلىق مەرىپەتچىل، ئادالەتچىل ھەم خەلقچىل مۇتەپەككۇرلىرىدىن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاۋام خەلقىنىڭ مەنپەئەتى، تەلىۋى ۋە ئارزۇسىغا ھەمدە رىيالى تۇرمۇشنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش ئېھتىياجىغا نەزەر سالىي ۋە ئۇنى مۇئەييەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرمەي قالدى.

تارىخىي ماتېرىياللارنىم جەمىيەتنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنىڭ پەيدا بولۇش ئاساسى دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە مۇئەييەن ئەخلاقىي ئىدىيىلەر ۋۇجۇتقا كەلگەندىن كېيىن، ئۇ جەمىيەتنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتىغا نىسبەتەن تەن ئاغىيەت زور تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەخلاقنىڭ بۇنداق ئەكس تەسىرى ۋە رولغا قارىتا تامامەن خاتا بولغان دېڭىز خىل بىز

تەرەپلىملىك قاراش ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. بۇنىڭ بىر خىلى، ئەخلاقنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى ھەددىدىن زىيادە كۆپتۈرۈۋېتىپ، ئۇنى جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۈپكى ھەركەتلەن-
دۈرگۈچ كۈچى دەيدىغان قاراش؛ يەنە بىر خىلى، ئەخلاقنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى پۈتۈن-
لەي ئىنكار قىلىپ، ئۇنى يوققا چىقىرىدىغان قاراش. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەينى ۋاقىتتا
گەرچە شۇ دەۋرنىڭ ۋە سەنىپنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر ھالدا بۇ
مەسىلىنى بىر قەدەر توغرا ھەل قىلالىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىر دىنىي پەيلاسوپ، ئۇ دۇنيا قاراش جەھەتتە، ئىسلام ئەھ-
كاملىرى ۋە ئىسلام پەلسەپىسىنى ئۆزىگە يېتەكچى ئىدىيە قىلغان. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن
بىللە ئۇنىڭ ئەسەرىدە دېئىزىملىق ماتىرىيالىزىم ۋە دىئالېكتىك ئامىللارمۇ كۆپ بولۇپ،
بۇ ئۇنىڭ ئەخلاق قارىشىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

ماركسىزىملىق ئېتنىكا شۇنداق ھىساپلايدۇكى، ئەخلاقىي ئىدىيىلەر تەرەققىياتىنىڭ
ئۆزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇنىڭدىكى ماتىرىيالىزىم ۋە ئىدىيالىزىمدىن ئىبارەت 2 لۇشىيەن-
نىڭ قارىمۇ - قارشىلىقى ۋە تەرەققىياتىغا ئاددى ۋە مېتافىزىك ھالدا قارىماسلىق لازىم.
گەرچە ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەخلاقنىڭ ئىقتىساد بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەمدە ئەخلاق-
نىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ماھىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەردە ماتىرىيالىستىك پەيلاسوپلارنىڭ
قاراشلىرى بىر قەدەر توغرا بولسىمۇ، لېكىن شەخسى مەنپەئەت بىلەن جەمىيەت مەنپەئە-
تىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەمدە ئەخلاقىي غايە ۋە بەخت - سائادەت قاتارلىق مەسىلىلەردە بەزى
ماتىرىيالىستلارنىڭ قاراشلىرى كۆپ بىر تەرەپلىملىككە ئىگە. ئەكسىچە، بەزى ئىدىيالىست-
تىك پەيلاسوپلارنىڭ بۇ مەسىلىنى بايان قىلىشى ۋە چۈشەندۈرۈشىدە بولسا، نۇرغۇنلىغان
توغرا، ئەقىلغا مۇۋاپىق ئامىللارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. شۇڭا، بىر پەيلاسوپنىڭ ئۆزىگە
نەسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنى كونكرېت تەھلىل قىلىش لازىم. شۇنداق قىلغاندا، بەزىدە مۇن-
داق ئەھۋالنى كۆرۈش مۇمكىن: بەزى پەيلاسوپلار تەبىئەت كۆز قارىشى ۋە بىلىش نەزى-
رىيىسى جەھەتتىن ماتىرىيالىست، ئىجتىمائىي رولى جەھەتتە ئىلغار بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ
ئەخلاق كۆز قارىشى بەكمۇ چولپا؛ ئەكسىچە، بەزى پەيلاسوپلار تەبىئەت كۆز قارىشى ۋە
بىلىش نەزىرىيىسى جەھەتتىن ئىدىيالىست، ئىجتىمائىي رولى جەھەتتىن مۇتەئەسسىپ ۋە
قالاق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەخلاق كۆز قارىشى چوڭقۇر ئاقىلانىلىككە ۋە ئىجتى-
مائى قىممەتكە ئىگە. بۇنىڭغا گېرمانىيىنىڭ 2 چوڭ كىلاسسىك پەيلاسوپى گېگېل بىلەن
فېيېرباخ تىپىك مىسال بولالايدۇ. فېيېرباخنى ئالساق، ئۇ تەبىئەت كۆز قارىشى
جەھەتتە ماتىرىيالىست، لېكىن ئەخلاقىي كۆز قارىشى جەھەتتە
ئىدىيالىست، چۈنكى، فېيېرباخ رىئال جەمىيەتتىكى ئادەملەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى توغ-
را چۈشەنمىگەن. شۇڭا، ئېنگېلس فېيېرباخنىڭ بۇ يېتىشمىزلىكىنى تەنقىت قىلىپ: «ئۇ
ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئارىسىدىن پەقەت بىر جەھەتتىلا - ئەخلاقىيلا كۆ-
رىدۇ، بۇ يەردىمۇ گېگېل بىلەن سېلىشتۇرغاندا، فېيېرباخنىڭ ئادەمنى چۈچۈتكىدەك چول

تىلىغى بىزنى تەئەججۇپلەندۈرىدۇ»^① دىگەن ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، گېگىلنىڭ ئەخلاق قارىشى شەكىل جەھەتتىن ئىدىيالىزىمغا مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇنى رېئال، كونكرىت، چۈنكى گېگىل ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى دىئالېكتىك ئاساستا تەھلىل قىلغان. بۇ يەردە ئېنگېلسنىڭ فېيېرباخ ۋە گېگىلنىڭ ئەخلاقىي ئىدىيىسىگە بەرگەن باھاسى، بىزگە ئەخلاقىي ئىدىيەلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى، جۈملىدىن، «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىكى ئەخلاقىي ئىدىيە بىلەرنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭدىن بىر قەدەر توغرا يەكۈن ھاسىل قىلىشىمىز ئۈچۈن مۇھىم بىر مېتودولوگىيىلىك پىرىنسىپنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

2

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا ئىجتىمائى ئەخلاقنىڭ ئاساسىي قائىدە ۋە نىزاملارنى بايان قىلىنغان. بۇ قائىدە - نىزاملار ئەخلاقىي ھادىسە ۋە مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ھەمدە ئادەملەرنىڭ ئەخلاقىي پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەرنى تەرتىپكە سېلىپ تۇرۇشقا ياردەم بېرىدىغان ئومۇمىي چۈشەنچىلەر بولۇپ، بۇ چۈشەنچىلەر ياخشىلىق، يامانلىق، بۇرچ، ۋىجدان، شان - شەرەپ، بەخت - سائادەت قاتارلىق ئاساسىي مەسىلىلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇنىڭدىن 900 يىل بۇرۇن ئىجتىمائى ئەخلاقنىڭ يۇقۇرىدىكى ئاساسىي مەسىلىلىرى ئۈستىدە تەپسىلىي توختالغان. بۇنىڭدا قەدىمقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئەخلاقىي قاراشلار بىلەن ئۆز زامانىدىكى ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەر ھەمدە ئادەملەرنىڭ شەخسىي ئەخلاقىي تەربىيىسىگە دائىر مەسىلىلەر بىر قەدەر مۇپەسسىل، كونكرىت ۋە جانلىق يورۇتۇلغان. بۇ ھال مەملىكىتىمىزنىڭ ئېتنىكىلىق ئىدىيىلەر تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ گەرچە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقىي ئىدىيىسى ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال تەبىئەتچىلىك تۈزۈمىنىڭ سىياسىي تەلىۋىگە يېقىنغان ۋە شۇ سەۋەپلىك ئېتنىكىلىق نەزىرىيە جەھەتتىن قاتتىق تەلەپ بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر ئەخلاقىي سېستىمىنى تەشكىل قىلالايمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ بىلەن «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ مۇرەككەپ، كۆپ تەرەپلىملىك ھەمدە كۆپ قەۋەتلىك باي ئەخلاقىي مەزمۇنغا ھەرگىز شەك كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. بىز تۆۋەندە بۇ ئەخلاقىي مەزمۇن ۋە چۈشەنچىلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز:

1. بۇرچ مەسىلىسى: — ئىنسانلارنىڭ ئەخلاقىي تۇرمۇشىدا، كىشىلەر مۇئەييەن جەمىيەتنىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە جەمىيەتكە ۋە ياشىقلارغا نىسبەتەن بەلگىلىك ۋەزىپە، خىزمەت ۋە مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ ۋەزىپە ياكى مەسئۇلىيەت شەخسنىڭ

① «ماركىس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 4 - توم، 232 - بەت.

ئۆز ئەتراپىدىكى ئادەملەرگە، ئائىلە ئەزالىرىغا بولغان جاۋاپكارلىقتا ئىپادىلىنىشىمۇ ياكى شەخسنىڭ ئۆز مىللىتى، دۆلىتى، سىنىپى، پارتىيىسى ۋە تەشكىلىگە بولغان جاۋاپكارلىقتا ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. شۇڭا، ھەرقانداق بىر جەمئىيەت ۋە سىنىپ شۇ جەمئىيەت ياكى سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرى ئالدىغا مۇئەييەن ئەخلاىي بۇرچنى قويىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئاتاقلىق مۇتەپەككۈرى ۋە ئىجتىمائى ۋەكىلى سۈپىتىدە، ئۆز زامانىنىڭ ئىجتىمائى، سىياسىي تەلىۋىگە ئۇيغۇن بولغان بىر قاتار ئەخلاىي بۇرچنى «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا ئوتتۇرىغا قويدى.

ئۇ ئالدى بىلەن كىشىلەرنى ئەلگە ياخشىلىق قىلىش، ياخشىلىق، بەخت تەلەپ قىلىش ۋە ياخشى نام قالدۇرۇشقا ئۈندەيدۇ ھەمدە بۇنداق قىلىشنى ياخشى ئادەم بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىدۇ. ئالىم ئۆزىنىڭ جەمئىيەت ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچى، ئۆزىگە قويغان تەلەپ - مەقسىدى ۋە ئارزۇسى سۈپىتىدە ئۆزى ئۆزىگە نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

227. ئەگەر ياخشى بولماق تىلەسەڭ ئۆزۈڭ،

يۈرى ياخشىلىق قىل، قوي ئۆزىگە سۆزۈڭ^①.

1333. ھاياتنى زاي قىلما قبل ياخشىلىق،
كېچەركۈن ئىچىدىن ئال ئىبرەتنى چىق.

4466. ئۆزۈڭ ئۆلسەڭ ئاخىر، بۇ نامىڭ قالدۇر،
ئېتىڭ ياخشى بولسا، ھايات تەم بىرۇر.

بۇ مىسرالاردا مۇئەللىپ ئەخلاىي بۇرچنى ئادەم نىمە ئۈچۈن ياشاش، كىم ئۈچۈن ياشاش ۋە قانداق ياشاشتىن ئىبارەت غايىۋى نىشان ۋە توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى دەرىجىسىگە كۆتىرىپ چۈشەندۈرگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا، بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان «ياخشىلىق»نىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى سۈپەتلەپ، ئەسەردىكى پېرسۇناژلاردىن ئادالەت ۋە توغرىلىقنىڭ سىمۋولى كۈن تۇغدى ئىلگىرىنىڭ بەخت - سائادەت سىمۋولى ئايتولىدىغانلىقىغا نەسىھەتتى شەكىلدە، ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى ئالنجاناپ كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

① ماقالىدا سەھىپىنى تېجەش ئۈچۈن، «قۇتادغۇ بىلىگ»دىن ئېلىنغان نەقىلىنى نەزمى يەشمەسى بولمىچە ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە نەسىھەت كۈپلەپ نومۇرى ئەسكەرتىلدى. بۇ نەقىللەرنى ترانسكرىپىيە سىستېمىسى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئىشى كىتاپخانىلارنىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلدى.

856.

ئىلىگ ئېيتتى: ياخشىلىق سۇپاتى شۇدۇر،
كى خەلققە ئۇنىڭدىن پايدىلار يېتۇر.

857.

قىلۇر ياخشىلىق ئۇ پۈتۈن ئېلىگە،
يەنە مىننەت ئۇرماس كىشى يۈزىگە.

858.

تىلەر نەپ ئۇ ئەلگە ئۆز نەپسىنى دىمەس،
يەتكۈزگەن نەپ ئۈچۈن بەدەل كۆرلىمەس.

روشن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، بۇ مىسرالاردا ئالىم ياخشىلىقنىڭ سۈپىتى يەنى مەقسىتىنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت يۈكسەك پەزىلەت بىلەن مەھكەم باغلىغان ھەمدە بۇنداق قىلىش پەقەتلا كىشىلەرنىڭ ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ئىلى ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك ئىجتىمائىي بۇرچى بولۇپ، بۇ بۇرچنى ئۆتەشكە ئىلگى ئۈچۈن ھەرگىز تەمەننا قويۇش، مىننەت قىلىش ۋە ھەق تەلەپ قىلىشقا بولمايدىغانلىقى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

پەرزەنتلەرنى ئەدەپ - ئەخلاقلق، بىلىملىك ۋە ياراملىق قىلىپ تەربىيەلەشمۇ ئەخلاقىي بۇرچ كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ۋەزىپىنى ھەر بىر ئاتا-ئانا ۋە پۈتكۈل جەمىيەتنىڭ ياش ئەۋلاتلار ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك ئورتاق بۇرچى دەپ قارايدۇ؛ بالىنىڭ ئەركە - مىشچان، يامان خۇي - پەيلىك بولۇپ ئۆسۈشىنى ئاتا - ئانىغا باغلىق دەپ چۈشەندۈرىدۇ ھەمدە بۇنىڭ ئەخلاقىي جاۋاپكارلىقىنى ئاتا - ئانىغا، بولۇپمۇ ئاتىغا ئارتىدۇ:

1218.

ئاتا ئەمگىكى سىڭسە ئوغلىغا كۆپ،

بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خۇي - پەيلى خوپ.

1223.

كىمىڭكى بولۇر ئەركە ئوغلى - قىزى،

چېكىپ ئاھ ۋە ھەسرەتتە يىغلار ئۆزى.

1224.

كىچىك چاغدا ئوغلىنى قويسا ياۋا،

ئوغۇلدا گۇنا يوق، ئاتىغا جاپا.

1225.

ئوغۇل - قىز خۇي - پەيلى بولسا يامان،

يامان قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.

يۈسۈپ خاس ھاجىب يەنە، بالىلارنىڭ كىچىگىدىن تارتىپ خۇشخۇي، ئاق كۆڭۈل، كەمتەر، كىچىك پېئىل بولۇپ ئۆسۈشكە دىققەت قىلىش؛ پۇل - بايلىققا ھەۋەس قىلىماسلىقى؛ كىشىنىڭ ھەقىقىگە كۆز قىرىنى سالماسلىقى؛ دۇرۇس يولدا مېڭىش ۋە توغرا قىلىقنى ئۆزلەشتۈرۈش؛ كىشىلەرگە قارىتا سىلىق - مۇلايىم، ئەدەپ - قائىدىلىك بولۇش؛ كىشىنىڭ كۆڭلىنى ئايشىنى بىلىش؛ ياخشى ئادەملەر بىلەن دوست بولۇش، يامان ئادەم ۋە يامان ئىشلاردىن يىراق تۇرۇش؛ راست سۆزلەش، يالغانچىلىق، قوپاللىق، جاھىللىق ۋە قاشاقلىقتىن ھەزەر ئەيلەش؛ ھاراق - شاراپ ۋە ھاۋايى - ھەۋەسلەرگە بېرىلمەسلىك؛ ئېغىر - بېسىق، سالىماق بولۇش، ئويلاپ سۆزلەش، يېنىكلىك قىلماسلىق، بىھۋەدە سۆزلەشمەسلىك، قاتارلىق بالا تەربىيەلىشىنىڭ كۈنكىرىت ئۇسۇل ۋە ئەخلاق قائىدىلىرىنى كۆرسەتىپ ئۆتىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىگ»دە بۇنداق ئەخلاقىي تەربىيەۋى مەزمۇنلار ناھايىتى كۆپ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتا - ئانىنىڭ بالا تەربىيەلىشتىكى دەستۇرى، شۇنداقلا ئاتا - بالىنىڭ ئۆز ئارا ۋە جەمىيەت ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك ئەخلاقىي بۇرچى بولۇپ، بۇ بولۇپمۇ ئائىلەنىڭ ئۆز ئوغلى ئۆكۈلۈشكە قىلغان نەسىھىتى شەكلىدە كۈنكىرىت گەۋدەلىنىدۇ. مەسلەن:

خۇيۇڭنى تۈزەتكىن، يېڭىلىمە ئۆزۈڭ،
كۆڭۈل، تىل كىچىك تۇت چوڭايتما سۆزۈڭ. 1282

ئۆزۈڭ ئوتقا ئورما بۇ دۇنيا ئۈچۈن،
كىشى مېلىنى ئالما زورلاپ كۈچۈن. 1284

يامانغا يېقىنلاشما قىلغاي زىيان،
يامانلىق چاقار ئۇ بولۇپ بىر يىلان. 1297

كىشىگە ھەم ئۆزىگە قىلما سەن زىيان،
ھەۋەسنى قويۇپ قىل ياخشىلىق ھامان. 1315

تىلىڭدىن چىقارما ھىچ يالغان سۆزۈڭ،
بۇ يالغان بىلەن خار بولۇرسەن ئۆزۈڭ. 1326

لاغايلاپ بىھۋەدە يۈرمىگىن ئۆزۈڭ،
سىلىق، توغرا بولسۇن قىلىغىڭ، سۆزۈڭ. 1505

چىچەكتىن بىلىنۇر دەرەخ مېۋىسى،
بۇ ھەممە ئۈچۈن بىر مىسال بولغۇسى. 1651

ئېتىنىكا نەزىرىيىسىدە ئەخلاقىي بۇرچ شەخسنىڭ پۈتكۈل جەمىيەتكە، جۈملىدىن، باشقا ئادەملەرگە قارىتا ئۈستىگە ئالغان جاۋاپكارلىغىنىمۇ، شۇنداقلا جەمىيەتنىڭ، جۈملىدىن، باشقا ئادەملەرنىڭ شەخسىگە قويغان ئىجتىمائىي تەلۈپىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ شەخسنىڭ ئۆزىگە ۋە ئۆزى ئىشلەۋاتقان خىزمەتكە نىسبەتەن ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچى ئۇنىڭ جەمىيەت ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچى بىلەن بىر ياكى ئۇنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ماناشۇكۇز قاراشتىن چىقىپ، ئاۋام پۇخرالارغا قارىتا ئۆز ئىلىگە ياخشىلىق قىلىش تەلۈپىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، ئىلىگە ھۆكۈمدارغا قارىتا ئۆز خىزمىتىگە تولۇق جاۋاپكار بولۇش، خىزمەتنى ئۆز ۋاقتىدا بەجىتىپ ئىشلەش، ئەلنى ياماندىن ساقلاش، يېقىر - مىسكىنلەرگە ئېھسان قىلىش، خوشامەتچى، ئۇياتسىز كىشىلەردىن ھەزەر ئەيلەش ۋە ئېھتىياتچان بولۇش، دۆلەت مالىيەسىنىڭ پاكلىغىنى ساقلاش ھەمدە توغرا قانۇن ۋە ئادىل سىياسەت قوللىنىپ، ئەلنى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمدىن خالىي قىلىشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، ئالىمنىڭ قارىشىچە، بۇ تەلەپ ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ھەم ئۇنىڭ كەسپىي (خىزمەتتىكى) ئەخلاقىي بۇرچى ھەم جەمىيەتكە نىسبەتەن ئۆتەشكە تېگىشلىك ئەخلاقىي بۇرچى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ:

5503. بۈگۈنكى ئىشنى ئەتە ئۈچۈن قويىمىغىل،

ئەتە ئىش بولسا، ئۇقالۇر يەنە بىل.

5528. كۆيۈمچاننى تۇتقىن ئۆزەڭگە يېقىن،

ئۇياتسىزنى ئۆزەڭگە يېقىن تۇتقىن.

5574. سېنىڭدە پۇخرانىڭ ھەققى ئېرۇر ئۈچ،

بۇ ھەقنى ئۆتە سەن ھېچ ئىشلەتمە كۈچ.

5575. بىرى ئۆز ئېلىڭدە كۈمۈشنى پاك ئەت،

ئەي ئىلىمى كۆپ ئەرسەن، ئاياردىن ① كۈزەت.

5576. بىرى توغرا قانۇننى خەلقىگە بەر،

بىرىن - بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.

5577. ئۈچىنچى، ئىمىن قىل پۈتۈن يوللارنى،

يوقاتقىن قاراقچى ئوغرىلارنى.

دەرۋەقە، بۇ مىسرالارنىڭ بىر قىسمى ئوتۇپىيىلىك تۇس ئالغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىلغان ئايار - ئەرەبچە، ئالتۇن - كۈمۈش پۇلىنىڭ ساپلىغى.

رىش ۋاستىلىرىغا خۇسۇسى ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئەينى فېئودالىق زاماندا ھۆكۈمدار خان - بەگلەرنىڭ بۇ تەلەپلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئەخلاقىي بۇرچى دەپ بىلىپ، كەمبەغەل پېقىرلارنى باي، ئاچنى توق قىلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇرچنىڭ ئۆزى ئىجتىمائى ئەخلاقنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغىنى ھالدا، ئۇ جەمىيەتنىڭ ماددى تۇرمۇش شارائىتى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئورنى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىراق، يۇقۇرىدىكى تەلەپلەرنىڭ ئورۇنلىنىش - ئورۇنلانماسلىقىدىن قەتئى نەزەر، ئاشۇنداق تارىخىي شارائىت ئاستىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمدار خان - بەگلەرنىڭ ئالدىغا مۇشۇنداق ئىجتىمائى تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىشى زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ قاراخانىلار دەۋرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئۈپكەت جەريانىغا، جەمىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش تەلۋىگە ئاۋام خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

2. ۋىجدان مەسىلىسى: - ۋىجدان كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا باشقىلارغا ۋە جەمىيەتكە بولغان بۇرچىنى ئادا قىلىش جەريانىدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئەخلاقىي ئاڭ بولۇپ، ئۇ ئادەملەرنىڭ قەلبىدىكى كۈچلۈك ئەخلاقىي جاۋاپكارلىقنى ھەمدە ئادەملەرنىڭ مۇئەييەن ئەخلاقىي مىزان بويىچە ئۆزىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى باھالاش ئىقتىدارىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، بىر ئادەم ئۆزىنىڭ تۇتقان يولى ۋە باسقان قەدىمگە رازى بولۇش - بولماسلىقى، توغرا ياشاش ئۇسۇلىنى تالىلىۋېلىش - ئالماسلىقى، ئۆز ئەتراپىدىكى كىشىلەرگە، پەرزەنت ۋە ئۇرۇق - تۇققانلىرىغا نىسبەتەن ئۈستىگە ئالغان مەجبۇرىيەت نى ئاڭقىرىش - ئاڭقىرالماسلىقى، ئەر - ئايال مۇناسىۋىتىدە ۋە باشقىلارنىڭ ھەققىگە نىسبەتەن ھايا - نومۇسنى بىلىش - بىلمەسلىكى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاتار مەسىلىلەر ۋىجدان چۈشەنچىسىگە كىرىدۇ. ۋىجدان بۇرچ بىلەن ناھايىتى زىچ باغلىنىشلىق ھالدا دائىم ئۇنىڭ يېنىدا بىللە تۇرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا بۇ مەسىلىلەرنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق، جانلىق ۋە ئوبرازلىق بايان قىلغان، بۇ بايانلار ئۆز زامان سىدىلا ئەمەس، بەلكى ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە زىيالى قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

ئالىمنىڭ قارىشىچە، توغرا يول تۇتۇش، ھالال ياشاش، ئاۋام خەلقىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش، پىداكارلىق روھ - تاشقى ئەخلاقىي بۇرچنىڭ ئادەملەر قەلبىدە ئاڭلىق تەلەپ ۋە پەزىلەتكە ئايلىنىشى بولۇپ، بۇنىڭ ئۆزى ۋىجداننىڭ شەكىللىنىشى ۋە گەۋدىلىشىشىدۇر. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن راستچىل، توغرا بولۇش، يالغانچىلىقتىن ساقلىنىش، ئىچى بىلەن تېشىنى بىردەك تۇتۇش، قەلبىنى خەلققە تاپشۇرۇش، يۈرىكىنى ئاشكارىلىيالايدىغان بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشاش، باشقىلارغا ئېغىرنى ئارتىماسلىق، ئۆز غېمىنى يىجەي، خەلقنىڭ غېمىنى يىيىش - ئادەملەر ئۆز ئىش - ھەرىكىتىنى باھالاشنىڭ ۋە جەمىيەت ئالدىدىكى ئەخلاقىي بۇرچنىڭ ئەھدىسىدىن چىققان - چىقمىغانلىقىنى ئۆلچەشنىڭ مۇھىم

بىر مىزانى، شۇنداقلا، شۇ ئادەمنىڭ توغرا يول تۇتقان ۋە ھالال ياشىغانلىقىنىڭ ئوچۇق ئىپادىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ:

5077. كىشىنىڭ يامانلىقى ئېيتسا يالغان،

قىلىپ ۋەدە يانغان يالغاندىن يامان.

863. تېشىدەك ئىچىمۇ، ئىچىدەك تېشى،

بۇ ياڭلىغ بولۇر چىن ۋە توغرا كىشى.

6098. ئۆزۈڭ نەپىسى كۈتمە، خەلق نەپىسى كۈت،

يۈكۈڭنى يۇتتۇرمە ئەلگە، ئۆزەڭ يۈت.

كىشىلەرنىڭ كەينىدىن غەيۋەت قىلماسلىق، تۆھمەت چاپلىماسلىق، پىستە - پال - ساتتىن يىراق تۇرۇش، ئىچى تارلىق، ھەسەتخورلۇقتىن خالى بولۇش، خوشامەتچى، سۇ - خەنچىلەردىن ھەزەر ئەيلەش يۈسۈپ خاس ھاجىنىڭ ۋىجدان مەسلىسىدە كىشىلەر ئال - دىغا قويغان يەنە بىر مۇھىم تەلىۋى:

4410. بولۇشنى تىلىسەڭ ئۆزۈڭ قەدىرلىك،

پاساتتىن يىراق قاچ ئى خۇلقى سىلىق.

4414. پاساتنىڭ يېنىغا يېقىن بارمىغىل،

پاسات نەدە بولسا، خارلىق شۇندا بىل.

4253. ھەسەت بىر كېسەلدۇر، داۋامى ئۇزاق،

ئۆزىنى - ئۆزى يەپ، سىزەر ئۇ ئاداق.

5303. يېقىن تۇتما ئۇششاق گەپلىك سۇخەنچىن،

پىستە خور بولسا قاچ، كەلتۈرمە يېقىن.

بۇ مىسرالاردا ئالىم كىشىلەرنى ئۇياتلىق، توغرا، سەمىمى، تۈز ۋە ئاقكۆڭۈل بولۇشقا، قەلبىنى پاك تۇتۇپ، ئۆزىنى دائىم ۋىجدان تارازىسىغا سېلىپ تۇرۇشقا ئۈندەيدۇ:

شەخسىيەتچىلىكنى يېڭىش، نەپسانىيەتچىلىك قىلماسلىق، پۇل، مال - دۇنيا ئال - دىدا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، ئارزۇ - ھەۋەسكە بېرىلمەسلىك - ئەخلاىي ۋىجدان چۈشەن - چىسىدە يەنە بىر مۇھىم مەسىلە. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە، ئادەملەردىن ئۆز نەپسىنى كۆزلىمەي، ئەل نەپسىنى كۆزلەشكە، ئۆزىنىڭ شەخسى مەنپەئەتىنى خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن بىرلەشتۈرۈشتەك كۈللىكتىن ئۆزىلىق روھنى تىكلەشكە، نەپ -

سى — مەنپەئەت، ئەمەل، پۇل ۋە بايلىق ئالدىدا ئۆزىنى قاتتىق تۇتۇۋېلىپ، دائىم سەگەك تۇرۇشقا ئۇندەيدۇ.

5353. دىمە ئۆز نەپىشنى سەن، ئەل نەپىشى دە،

ئۆزۈڭ نەپىشى ئەلنىڭ نەپىشى ئىچىدە.

3933.

كۆيۈمچان ئەمەس ئول ئۆزىنى دىگەن،

كۆيۈمچان شۇكى، ئەل نەپىشى ئىزلىگەن.

3637.

بۇ نەپىسى بىرىنچى، بەك قۇۋەتلىك بېغى،

پۈتۈن يەردە ئۇنىڭ تورى — تۇزى.

6143.

مەست قىلسا بۇ دۆلەت ئەگەر كىشىنى،

ئۇيغۇنماس ئۆلۈم تۇتىغۇنچە ئۇنى.

3. قىلىق ۋە پەزىلەت مەسىلىسى: — بۇ ئەخلاقىي ھادىسىلەردىكى ئىككى چوڭ تەرەپ بولۇپ، ئۆز ئارا بىر — بىرىگە باغلىنىپ، بىر — بىرىنى تەقەززا قىلىپ ۋە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئەخلاقىي قايىدە، پىرىنسىپ ۋە غايە بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا، ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ ئوبېكتىپ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭدا قىلىق — پەزىلەتنىڭ ئىپادىسى، مۇئەييەن پەزىلەت بولسا، قىلىقنىڭ تەرەققى قىلىش ۋە جۇغلنىش نەتىجىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا ئەخلاقىي ھادىسىلەردىكى بۇ ئىككى چوڭ مەسىلە ئۈستىدە مۇپەسسىل توختىلىپ، بۇ ھەقتە جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەلۋى ھەم يۈنۈلۈشىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، خەلقنىڭ قەلبى ھەم ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان نۇرغۇن ئەقىلگە مۇۋاپىق پىكىر، تەلەپ ۋە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئەخلاقىي قىلىق بۇ، بەلگىلىك ئەخلاقىي ئاچنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئىپادىلىنىدىغان، باشقا ئادەملەرگە ۋە جەمىيەتكە پايدىلىق ياكى زىيانلىق بولغان ھەرىكەتتىن ئىبارەت. بۇنداق ھەرىكەت ئەخلاقىي ھەم ئەخلاقىيلىقنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەخلاقىي قىلىقنىڭ ئاساسىي بەلگىسى شۇكى، ئۇ بىر شەخسنىڭ باشقا ئادەم ۋە جەمىيەت مەنپەئەتىنى ئاڭلىق تونۇغان ۋە ئەركىن تاللىۋالغانلىقىنىڭ ئىپادىسى شەكلىدە يۈز بېرىدۇ؛ يۈسۈپ خاس ھاجىپ باشتىن — ئاخىر توغرا، دۇرۇست ئەخلاقىي قىلىق ۋە ياخشى ئادەتلەرنى ماختىدى ھەمدە ئۇنى تەرغىپ قىلدى. ناتوغرا، ناچار ئەخلاقىي قىلىق ۋە يامان ئادەتلەر — نى ئايىماي سۆكتى، ئەيىپلىدى ۋە ئۇنىڭ جەمىيەتكە ھەمدە شەخسكە بولغان زىيانلىرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى.

ئەخلاقىي پەزىلەت — ئۇ، شەخسنىڭ ئىش — ھەرىكەتتە ئەخلاقىي قىلىقنىڭ دائىم

لىق ئادەتكە ئايلىنىشى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئەخلاقىي ئاغىدىن ئىبارەت. ئادەت-
تىكى ئادەت ۋە ئاغىنىڭ ھەممىسى ئەخلاقىي پەزىلەت بولۇۋەرمەيدۇ. ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ
ئاساسىي بەلگىسى شۇكى، ئۇ ئەخلاقىي ئاڭ بىلەن ئەخلاقىي قىلىقنىڭ بىرلىگى شەكىلدە
ئىپادىلىنىدۇ، ئەخلاقىي قىلىق، ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ ئوبېكتىپ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلسا، ئەخلا-
قىي پەزىلەت — ئەخلاقىي قىلىقنىڭ بىرلەشكەن ئىپادىسى، شەخسنىڭ ئاڭلىق ئىرادىسىنىڭ
قېتىشىمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا قىلىق بىلەن پەزىلەتنىڭ يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈل-
گەن مۇناسىۋىتى ۋە باغلىنىشى ئوچۇق گەۋدىلىنىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدا ئەخلاقىي ھادىسىنىڭ
بۇ ئىككى چوڭ تەرىپى شۇنداق چىڭ گىرەلىشىپ كەتكەنكى، مۇناسىۋەتلىك تەزىمىنىڭ ھەر
بىر مىراسى كىشىلەر ئالدىغا ھەم ئەخلاقىي قىلىق ھەم ئەخلاقىي پەزىلەت سۈپىتىدە نا-
مايەن بولىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يالغان سۆزلەش، ۋەدىگە ۋاپا قىلماسلىق، كاجلىق، جاھىللىققا
ئوخشاش ناچار قىلىقلارنى قاتتىق تەنقىتلەپ، يالغانچىلىقنى ۋاپاسىزلىق بىلەن باغلايدۇ؛
كىشىلەرنى چىن، راستچىل بولۇش، ئۇيانىنى بىلىشتەك توغرا قىلىق ۋە پەزىلەتكە
باشلايدۇ:

337. بۇ بىر نەچچە نەرسە كىشىگە ياۋۇز،
بۇنى قىلسا كىشى بۇزار ئۆزىنى — ئۆز.

338. بىرى يالغان ئىيتماق ئېرۇر سۆزىدە،
ئىككىنچى، تۇرماسلىق قىلغان ۋەدىدە.

339. ئۈچىنچى، ھاراققا بولۇش مۇپتىلا،
بۇ ئەر ئۆمرى شەكسىز كېتەر بوشقىلا.

340. يەنە بىرسى كاجلىق، جاھىللىق قىلىش،
بۇ ئىككىسى جاھىللىق جاھاندا ياشاتىدايۇ خوش.

2039. يالغانچى كىشىلەر ۋاپاسىز بولۇر،
ۋاپاسىزلار خەلققە ئوساللىق قىلۇر.

4042. تەلەپ قىلىپ ۋاپا يالغانچىلاردىن،
بۇ سۆز سىنالغان ئۇزۇن يىللىق ئول.

4297. ياشاي ئابروي بىلەن دىسەڭ سەن ھامان،
يالغاننى چىقارما تىلىڭدىن ھەر ئان.

مەغرۇرلۇق، تەكەببۇرلۇق، كىبىر قىلىش، قۇپال سۆزلۈك، سۆرۈن يۈزلۈك — ئەخلاقىي جەھەتتىن يەنە بىر ناچار قىلىق ۋە پەزىلەت بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىب تەكەببۇر، مەغرۇر، ئۆزەمچىل ئادەملەرنىڭ پەزىلىتىنى سۈرەتلەيدۇ؛ ئادەملەرنى كەمتەر، ئېھتىياتچان، كىچىك پېشىل ۋە تۈز كۆڭۈل بولۇشقا ئۈندەيدۇ:

•1330

بەختكە ئېرىشسەڭ كىبىر قىلىمىغىن،

•4553

غۇرۇرلانىما ئارتۇق، لاۋزا بولۇرسەن،

بېخىل بولما ئارتۇق، تىلگە قالۇرسەن.

•2077

سۆرۈن يۈز، يىرىك سۆز، تەكەببۇر كىشى،

كىشىنى يىرگەندۈرەر، يۈرۈشمەس ئىشى.

•2072

كۈلەر يۈز، چۈچۈك سۆز، خۇلقى ئۆز كېرەك،

قىلىغى بۇلارغا ئۇيغۇن، ئۆز كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىب ھاراقخورلۇقىنى ئەخلاقىي سىزلىقنىڭ ئەڭ تىپىك ئىپادىسى، بارلىق ئەخلاقىي سىزلىق ھەم پىشكەللىكنىڭ مەنبەسى دەپ قاراپ قاتتىق سۆكەندۇ؛ بىر مەملىكەتتە خەلقنىڭ ھاراقخورلۇق يولىغا كىرىپ قېلىشى ئەلنىڭ گادابلىققا قاراپ يۈزلىنىشى بىلەن، ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ بۇنداق قىلىشىنى بولسا، دۆلەتنىڭ زاۋاللىققا قاراپ مېڭىشى بىلەن مەھكەم باغلايدۇ. بۇ شەخسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھاراقخورلۇق «مىڭ گۇنا»غا ئېلىپ بارىدىغانلىغىنى، بۇنداق ئادەم بەخت — سائادەتتىن مەھرۇم بولۇپ قالدىغانلىغىنى، ھاراقخورلۇق ئادەملەرنى بىكار تەلەپ، ھورۇن ۋە قاشاق قىلىپ قويدىغانلىغىنى، بۇنىڭ بىلەن بۇزۇقچىلىق ھەم پاسىقلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىغىنى تەكىتلەپ، كىشىلەرنى بۇ يولغا قەتئىي ماڭماسلىققا دەۋەت قىلىدۇ. ئالىمنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەشەببۇسلىرى ھازىرمۇ رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ياش ئەۋلاتلارغا قارىتا ئەنئەنىۋى ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا بىز ئۈچۈن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ ھېساپلىنىدۇ:

•2097

ھاراق ئىچسە خەلق، يەلگە كەتكەي مېلى،

خان ئولسا ھاراقكەش، نۇراندۇ ئىلى؟

•2102

مەي ئىچسە بولىغۇر نە ئىشلار بولۇر،

مەست ئولسا نەچچە ياخشى ئىشلار قالۇر.

قاچار بەخت، زىنادىن يۈزۈڭ تۈكۈلەر.

بۇ مىسرالاردىن مۇنداق بىر ئېتىكىلىق قائىدە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، ھاراق ئىچىپ مەس بولۇش ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش بولمىغۇر قىلىشلار قارىماققا شەخسنىڭ «ئىچكى ئىشى»، ئۆز ھوقۇق دائىرىسىدىكى «ئىرادە ئەركىنلىكى» بىلەن بولۇپ كۆرۈنىشىمۇ، لېكىن ئەمىلىيەتتە ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. ئەخلاقىي قىلىق ۋە پەزىلەت بىر خىل ئاڭلىق تاللاش ۋەپلىنىغان ھەركەت ئىكەن، ئۇ ھالدا بۇنى قانداق تاللاش، يەنى شەخسنىڭ باشقا ئادەم ۋە جەمىيەت مەنپەئەتىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى — ئەخلاقىي قىلىق ۋە پەزىلەتكە باھا بېرىش ۋە ئۇنى پەرقلىەندۈرۈشنىڭ ئاساسىي بولۇپ قالىدۇ. شەخسنىڭ «ئىرادە ئەركىنلىكى» ھېچقاچان «خالىغىنىنى قىلىش» دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئەكسىچە، بىر قىلىقنى تاللىغاندا ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا ئادەمنىڭ ۋە پۈت كۈل جەمىيەتنىڭ مەنپەئەتىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى تونۇشتەك ئاڭلىقلىغىغا تايىنىش دېگەنلىكتۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىزگە ئەخلاقىي قىلىق ۋە پەزىلەت بىر شەخسنىڭ «ئۆزىگە خاس» ۋە ئۆزى بىلەن تۈگەيدىغان ئىشى بولماستىن، بەلكى باشقا ئادەملەرنىڭ ۋە پۈتۈن جەمىيەتنىڭ مەنپەئەتىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، چوڭ بىر ئىجتىمائىي مەسىلە ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

بىھۇدە غەزەپلىنىش، ئاچچىقلىنىش، قىزىققانلىق ۋە ئالدىراقسانلىقمۇ كىشىلەرنىڭ ئەخلاقىي قىلىق ۋە پەزىلىتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان ئەخلاقىي ھادىسىلەر بولۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك» دە بۇ جەھەتتە خېلى كۆپ سەھىپە ئاجرىتىلغان. ئالىم ئالدىراقغۇلۇق، ھۇلۇقۇش ھەم قىزىققانلىق كىشىلەرنى يېڭىلىشكە، خىجىللىق ۋە پۇشايىمانغا ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، ئادەملەرنى تەمكىن، ئېغىر — بېسىق، ئەستايىدىل ۋە سەۋرى — ئاقەتلىك بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ:

322. ئەي ئاقىل، غەزەپنى قىل ئۆزىدىن يىراق،

ئاچچىقتىن يىراق بول، ئال ياخشى ئاتاق.

324. غەزەپلىك ئىشنىڭ ئۇ پۇشايىمان بېرۇر،

قىزىققانلىق ئولساڭ ئىشنىڭ بۇزۇلۇر.

334. قىزىققان بولسا ئىنسان بىلىمىز بولۇر،

غەزەپلەنسە ئادەم ئەقلىدىن قالۇر.

632. شېشىپ قىلغان ئىشلار ھامان خام قالۇر،

چالا پىشقان ئاشتىن كېسەللىك كېلۇر.

ھولۇقما ھەر ئىشتا سەۋرىلىك زۆرۈر،

سەۋرىلىك كىشىلەر تىلەككە يېتتۇر.

4. ئەخلاقىي باھا مەسىلىسى: — بۇ ئەمىلىيەتتە ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى ئايرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش، ئۇنىڭ ئۆلچىمىنى ئىگەللەش بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە بۇ ھەقتە كۆپ توختالغان.

كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا ياخشىلىق بىلەن يامانلىق بىر ئادەمنىڭ ئىش — ھەركىتى ۋە روھىي دۇنياسىنىڭ مۇئەييەن ئەخلاقىي نىزام ۋە مىزانغا ئۇيغۇن كەلگەن — كەلمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەينەك. سىنىپىي جەمىيەتتە ھەر قايسى سىنىپ ۋە تەبىقىلەرنىڭ ياخشىلىق ۋە يامانلىق كۆز قارىشى ھەمدە ئۇلارنى ئايرىش ئۆلچىمى ئوخشىمايدۇ، بۇ ئوخشىماسلىق كىشىلەرنىڭ سىنىپىي مەيدان ۋە مەنپەئەتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. لېكىن بۇ ھېچقاچان ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى يوق دىگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ يەردە كونكرىت مەسىلىنى كونكرىت تەھلىل قىلىپ، بىر ئىش — ھەركەت ياكى بىرەر ئىجتىمائى تەشەببۇسنىڭ جەمىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى ۋە تەرەققى قىلىشىغا پايدىلىق بولۇش — بولماسلىقى ھەمدە خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كېلىش — كەلمەسلىكىگە قاراش كېرەك. ئومۇمەن ئېيتقاندا، سىياسى جەھەتتىن جەمىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولغان ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىش — ھەركەت ياخشىلىق بولىدۇ، ئەكس ھالدا بولسا، يامانلىق بولىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەشەببۇس قىلغان ياخشىلىق ھەم ئۇ قارشى تۇرغان يامانلىق ئۆز دەۋرىدىلا ئاكتىپ، ئىجابىي مەزمۇن ۋە تەسىرگە ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھازىرمۇ رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلققە بېرىش نەپىسى — ياخشىلىق ئېرۇر،

بۇ نەپىسى بىلەن خەلق تاپقاي ھوزۇر.

كىشى ياخشى دەر، كىمدۇر ئۇ ياخشى،

كىشى دەردىگە داۋا بولسا شۇ ياخشى.

يۇرى، ياخشىلىق قىل ئەي ياخشى كىشى،

ئوڭۇشلۇق ھامان ياخشىنىڭ ئىشى.

بۇ يەردە ئالىم ياخشىلىقنى بىر ئادەمنىڭ قىلغان ئىشىنىڭ خەلققە پايدىلىق بولۇشى ھەمدە ئۇنىڭدىن خەلق ھەقىقەتەنمۇ مەنپەئەت ئېلىپ خوشال بولۇشى بىلەن رەنج

باغلايدۇ. خەلققە كۆيۈنۈش، خەلقنىڭ غېمىنى يېيىش ۋە خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزۈش بولسا، ياخشى ئادەمنىڭ تۈپ سۈپەتلىك بەلگىسى ۋە ياخشى ئادەم بولۇشنىڭ ئاساسىي شەرتى قىلىپ قويدۇ.

ئالىم يامانلىقنىڭ نىمىلىكى ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇنى يالغانچىلىق، كاجلىق ھەم بېخىللىق بىلەن باغلايدۇ ۋە بۇ قىلىقلار خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتىگە تىگىلا ئەمەس، بەلكى شۇ قىلىقتىكى ئادەملەرنىڭ ئۆزىگىمۇ زىيانلىق ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ:

1676. بۇ ئۈچ نەرسە كىمدە بولسا بەخت كېتەر،

بۇ ئۈچ نەرسە بىلەن ئېتىمۇ يۈتەر.

1668. بىرى كاجلىق ھەمدە قىلىقتا ياۋۇز،

يەنە بىرى يالغان قىلار بولسا سۆز.

926. كۆرەرمەن كىشىنىڭ قىلىقى گەر يامان،

ھوزۇرى ئاز ئېرۇر، كۆپى پۇشايمان.

349. تىلەككە يېتەر ياخشى كۈندە يېڭى،

كۈنىگە مىڭ ئارتار ياماننىڭ مۇڭى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ يەردە يامانلىقنىڭ، يەنى دۇرۇس يولدا ماڭمىغان، ئەخلا-
قىي نىزام ۋە قائىدىلەرگە رىئايە قىلمىغان ئادەملەرنىڭ تەقدىرىنى بەختسىزلىك، قايغۇ -
ھەسرەت ۋە پۇشايمان بىلەن باغلايدۇ.

ماركسىزىملىق ئېتنىكا ئىلمى كىشىلەر ئۆزىنىڭ قىلغان ئىش - ھەرىكىتىگە ئەخلاىي
جەھەتتىن تولۇق جاۋاپكار بولۇشنى قاتتىق تەكىتلەيدۇ. ئەخلاىي باھادىكى ئاساسىي
مەقسەت - ئادەملەرنىڭ ئەخلاىي جاۋاپكارلىق ئېڭىنى يېتىشتۈرۈش ۋە ئۆستۈرۈش، بۇنىڭ
بىلەن كىشىلەردە ياخشى ئىش، ياخشى قىلىق ئۈچۈن ئەخلاىي جەھەتتىن رازى بولىدىغان،
يامان ئىش، يامان قىلىقنى ئۆزى تەنقىتلەيدىغان بىرخىل ئىچكى روھىي كۈچنى شەكىللەندۈرۈپ،
بۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى تاللاش، باھالاش ۋە ئۆلچەشتىكى قىيىل-
نامىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاىي باھامەسىلىسىدە، ياخشىلىق
بىلەن يامانلىق توغرىسىدىكى بايانى - ياخشىلىقنىڭ ۋە ياخشى ئادەمنىڭ سۈپىتى ۋە
خۇسۇسىيىتى، ياخشىلىقنى باھالاشنىڭ ئۆلچىمى، ياخشى ئەخلاق، ياخشى قىلىقنى تالىۋېلىش ۋە
ياخشى ئادەم بىلەن دوست بولۇشنىڭ زۆرۈرلىكى ھەم پايدىسى، شۇنىڭدەك يامانلىقنىڭ ۋە يامان

ئادەمنىڭ سۈپىتى ھەم خۇسۇسىيىتى، يامانلىقنى باھالاشنىڭ ئۆلچىمى، يامانلىقنىڭ زىيىنى، يامان ئادەم - يامان قىلىقتىن يىراق تۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە پايدىسى قاتارلىق كۆپ تەرەپلىملىك باي مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەمدە يەنە بىر قاتار ئەخلاقىي چۈشەنچە ۋە تەشەببۇسلارنىڭ بۇنىڭدىن 900 يىل بۇرۇن 11 - ئەسىردىكى فېئوداللىق دەۋردە ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، ئالىمنىڭ ئەينى زاماندىكى ئەقىل - پاراسىتى ۋە بېرىپ يەتكەن ئەخلاقىي مەنزىلىنىڭ نەقەدەر يۈكسەك ۋە يۇقىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

3

ئەخلاقىي تەربىيە مەسىلىسى «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىغا باشتىن - ئاخىرىسىگىچە كەلگەن مۇھىم بىر ئىدىيە. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، «قۇتادغۇ بىلىگ» نى ھەتتا بىر چوڭ ئەخلاقىي تەربىيىۋى ئەسەر دىيىشكەمۇ بولىدۇ.

ئەخلاقىي تەربىيە دېگەنىمىز - كىشىلەرنىڭ مۇئەييەن ئەخلاقىي بۇرچىنى ئورۇنلىشى ئۈچۈن، ئۇلارغا مەقسەتلىك، ئۇزۇن مۇددەت ۋە تەكرار ھالدا تەسىر كۆرسىتىپ، كىشىلەر قەلبىدە مۇئەييەن ئەخلاقىي ئىدىيە ۋە پەزىلەتنى تۇرغۇزۇشتىن ئىبارەت. بۇنداق ئەخلاقىي ئىدىيىلەر تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، ئۇ ئادەتتە ئادەملەرنىڭ ئەخلاقىي قىلىغىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ ھەمدە ئادەملەر ئۆزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ سۆز - ھەرىكىتىگە ياھىيا بېرىشتىكى ئەخلاقىي ئۆلچەمگە ئايلىنىدۇ.

ئالىم داستاندىكى پېرسۇناژلاردىن ئايتولدى ۋە ئۆگدۈلمىشنىڭ نەسىھىتى شەكىلدە ئاۋام خەلقى ۋە ھۆكۈمدار بەگلەرمۇ ئەخلاقىي - پەزىلەت جەھەتتىن ئۆزىنى تەربىيىلىشى لازىملىقى، گۈزەل ئەخلاقلىق بولۇش - دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ۋە بەخت - سائادەتنى ساقلاپ قېلىشنىڭ زۆرۈر شەرتى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى ئىپادىلەيدۇ:

284. پەزىلەت كېرەك مىڭ تۇتۇشقا جاھان،

قۇلان تۇتقىلى كۆر، كېرەك ئارسلان.

281. جاھاننى تۇتاي دەپ سۇنۇشقا ئىلىك،

كېرەك كۆپ پەزىلەت بىلەن كۆپ بىلىك.

بۇيەردە مۇئەللىپ بىر تەرەپتىن ھالال ياشاش ۋە دۆلەتنى توغرا باشقۇرۇشنى گۈزەل ئەخلاقىي - پەزىلەت بىلەن باغلايدۇ، پەزىلەتلىك ئادەمنى قۇلان تۇتالايدىغان باتۇر ئارسلانغا ئوخشىتىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە بولۇشنى ئىلىم - پەن ئۆگىنىش، بىلىملىك بولۇش بىلەن باغلايدۇ. بۇنى يەنە بىر قانچە بېيىتلاردىكى بىلىم كىشىگە ئەقىل - پاراسەت

بېرىپ، ئۇنى يامان قىلىق ۋە يامان ئادەتلەردىن چەكلەپ تۇرىدىغانلىقى، بىلىم ئادەملەرنى يۇمشاق، مۇلايىم، تەمكىن، ئېغىر - بېسىق، چىداملىق ۋە غەيرەتلىك بولۇشتەك ياخشى قىلىق ۋە ياخشى پەزىلەتكە ئىگە قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى بايانلىرىدىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئالىم يەنە داستاندا ھاجىپنىڭ ئايتۇلدىغا نەسىھىتى شەكلىدە، ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۈمدار - بەگلەرنى ئەمەلدار بولۇپ ھوقۇق تۇتۇش بىلەنلا، ئەقىل - ھۇشىنى يوقىتىپ كۆرەڭلەپ كەتمەي، تاكى قېرىپ ئالەمدىن ئۆتكىچە كىچىك پىئىل بولۇش، ئەلگە ياخشىلىق تىلەش ۋە خەلققە ياخشىلىق قىلىشتەك گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە بولۇش لازىملىغىنى، ئۇنداق قىلىنغاندا، دۆلەتنى تۇتۇپ تۇرالمىيالا قالماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ ئورنىنىمۇ ساقلاپ قالالايدىغانلىغىنى ئەسكەرتىدۇ:

551. ئەي دۆلەت ئىگىسى بو دۆلەت بىلە —

تۇراي مەن دىسەڭ سەن ياخشىلىق تىلە.

552. ساڭا تەگسە بەگلىك، ئۇلۇغلۇق نۇقۇل،

ئاقارغىچە باشىڭ كىچىك پىئىل بول.

دەرۋەقە، ئالىمنىڭ بۇ تەلەپلىرى ئەينى زاماندا بىر ئوتۇپىيىدىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم دەرىجىدە رىيال تارىخنىڭ تەلۋى ۋە خەلقنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىب ئادەملەردىكى گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتنى تەربىيىنىڭ مەھسۇلى دەپ قارايدۇ. ئالىمنىڭ نەزىرىدە، بىر ئادەمنىڭ يۈكسەك پەزىلەتكە ئىگە بولۇشى بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ئۆزلۈگىدىن تىرىشىپ ئۈگىنىپ، ئەقلىي بىلىش قابىلىيىتىنى ئۆزلۈك سىز يۇقۇرى كۆتىرىشكە باغلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنداق پەزىلەت دۆلەت ئىشلىرىغا ئاكتىپ قاتنىشىش ۋە پۇخرالار ئۈچۈن پايدىلىق خىزمەتلەرنى كۆپلەپ ئىشلەش جەريانىدا شەكىللىنىدۇ ھەم راۋاجلىنىدۇ. ئەسەردە تەشەببۇس قىلىنغان ئەخلاقىي تەربىيە مەزىنى مۇن جەھەتتىن باي، مەنىسى كەڭ ۋە ئۇسۇلى ھەرخىل بولۇشتەك كۆپ تەرەپلىملىككە ئىگە. ئالىمنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرى، بولۇپمۇ، چوڭ دانىشمەن پەيلاسوپ، ئەخلاقلىق ۋە قانائەتچانلىقنىڭ سىمۋولى ئودغۇرمىشنىڭ كۈن تۇغدى ئىلىگ ۋە ئۆگۈدۈلمىش بىلەن قىلغان بىر نەچچە قېتىمقى سوئال - جاۋاب شەكىللىك سۆھبىتىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ، بىز بۇ يەردە ئايرىم نەقىل كەلتۈرۈپ ئولتۇرمايمىز، پەقەت شۇنىلا ئەسكەرتىپ قويمىزكى، گەرچە ئەخلاقىي تەربىيە توغرىسىدىكى بۇ قاراشلار ئىجتىمائىي ئەمىلىيەت ۋە رىيال تۇرمۇشتىن ئايرىلغان پەندى - نەسىھەت تۈسىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئالىمنىڭ ئەينى زاماندا ئەخلاقىي تەربىيىگە ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەنلىكى، بۈگۈنكى كۈندە ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ

مۇھىملىقى ۋە رولىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇشىمىز ئۈچۈن بىزنى قىممەتلىك ئىدىيىۋى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنىڭ ئۈستىگە ئودغۇرمىشنىڭ رىيال دۇنيادىن تامامەن قول ئۇزۇپ، زاھىتلىق يولغا مېڭىشتەك تەربىيىلىنىش ئۇسۇلىغا كۈن تۇغدى ئىلىگ بىلەن ئۆگۈلدۈلمىشنىڭ قېتىلمايدىغانلىقى، ئۇلار ئودغۇرمىشنى جەمىيەت خىزمىتىگە قاتنىشىش ۋە خەلققە پايدىلەپ تەكۈرۈشكە دەۋەت قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەقىقىي بەخت - سائادەتنى خەلققە خىزمەت قىلىشتىن ئىزلەشتەك ئالجاناپ پەزىلەتنى تونۇتقانلىقى - يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقىي تەربىيە توغرىسىدا يەتكەن مەنزىلىنىڭ ئادەتتىكىدىن كۆپ دەرىجىدە ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

×

×

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى 11 - ئەسىردە دۇنياغا كەلگەن بىر چوڭ ئەدىبىي، ئىجتىمائىي ئەسەر؛ بۇنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ شۇ دەۋردە تونۇلغان ئاتاقلىق بىر سىياسىي ئەرباب ۋە قاراخانىلار ھۆكۈمدارى ئۇبۇل ھەسەن بۇغراخاننىڭ خاس ھاجىپى بولغاچقا، پەلسەپە تارىخى ۋە ئېتنىكا تارىخىدىكى بارلىق ئىدىيىۋى مەراسىملارغا ئوخشاشلا بۇ داستاندا بايان قىلىنغان ئىجتىمائىي ئەخلاقىي ئىدىيىلەرمۇ تارىخى شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى ۋە ئالىمنىڭ سىنىپىي ئورنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي قالغان. ئالىم بىر تەرەپتىن كىشىلەرنى خەلق ئاممىسىنىڭ غېمىنى يىيىش ۋە ئۇلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈشكە دەۋەت قىلىپ، خەلققە خىزمەت قىلىشنى ئەڭ چوڭ بەخت ۋە يۈكسەك گۈزەل ئەخلاق دەپ بىلسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ بۇ ئەخلاقىي تەشەببۇسقا زىت كېلىدىغان بەزى پادىشاھلارنىڭ پىكىر ۋە كۆز قاراشلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان. مەسىلەن: ئۇ ئاۋام خەلقىنى «يېنىك ھەم ئالدىراقسان، قوپال ۋە شاللاق» مەجبۇرىيەتلىك كېلىدۇ، خەلقنىڭ «رەڭگى قارا، بەگىلەر ئاق» بولىدۇ، دەپ ئاممىنى پەس كۆرىدىغان ۋە ھۆكۈمران خان - بەگىلەر تەبىقىسىنى ماختاپ كۆككە كۆتىرىدىغان خاتا ئىدىيىنى تەرغىپ قىلغان: خەلق ئاممىسىنى «قوپال»، «سوغاق»، «قىلىقسىز»، «بىلىمسىز، ئەقلى يوق» دەپ، ھۆكۈمران گۇرۇھلارنى بولسا قائىدە - يۇسۇننى بىلىدىغان، سىلىق، ئەدەپلىك، بىلىملىك ۋە ئەقىللىق دەپ سۈپەتلىگەن ھەمدە ھۆكۈمران گۇرۇھلارنى ئاۋام خەلقىدىن يىراق تۇرۇشقا دەۋەت قىلغان. لېكىن شۇ ئاۋام خەلقىنىڭ «ھېچقانداق ئىشنى قىلغىلى بولمايدىغانلىقى» نى كۆزدە تۇتۇپ، يەنە بۇ ھۆكۈمەتدار بەگىلەرنى «كۆڭۈلدە غەش ساقلىماي» ئاممىغا «ياخشى سۆزلۈك بولۇش»قا نەسىھەت قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە خەلق ئاممىسىنى «گېلىدىن بۆلەك نىمىنى ئويلىمايدىغان»، «شۇ بىر گال ئۈچۈن» ھەرقانداق ئىشنى قىلىشتىن يانمايدىغان، ھەتتا «چىڭ تۇتمىسا، ھاكىم بولۇشقىمۇ ئۇرۇنىدىغان» ياۋايى مەخلۇققا ئوخشىتىپ، ھۆكۈمران سىنىپلارنى بۇنىڭغا «دېققەت قىلىش» ئۆزىنى «ياخشى كۆرىتىش» ۋە خەلقنى «چىڭ تۇتۇش»قا ئاگاھلاندۇرغان ۋاھاكارلار.

شۇڭا بىز «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىنى، جۈملىدىن، ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلغاندا، مەسىلىنى ماركىسىزىملىق دىئالېكتىك ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىم نۇقتىئىنەزىرى بىلەن كۆزىتىپ، بىر تەرەپتىن ئۇنى مۇئەييەن تارىخىي شارائىت ئاستىغا قويۇپ كۆنىكىرىت تەھلىل قىلىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىدىكى بۇ بىباھاگۆھەرنىڭ قىممىتىنى دىگۈدەك باھالاپ، ئۇنى تولۇق قېزىپ چىقىشىمىز، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ تارىخى ۋە سىنىپىي چەكلىمىلىگىنىمۇ يېتەرلىك مۆلچەرلەپ، شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېخىزىنى تاللىۋېلىشىمىز لازىم.

ھېكمەتلىك سۆزلەر

پەيلاسوفلار مۇنداق دىگەن:

كىمىنىڭ ھىممىتى بەلەن - يۇقۇرى بولسا، ئۇنىڭ قەدرى - قىممىتىمۇ بەلەن - يۇقۇرى بولىدۇ.

كىمىنىڭ سۆزى توغرا بولسا، ئۇنىڭ جامالى يورۇق، قەدرى ئارتۇق بولىدۇ.

كىمىنىڭ زۇلمى ۋە تەئەددىسى كۆپ بولسا، ئۇنىڭ زاۋالى يېقىن، ھالاكىتىز بولىدۇ.

«فەۋا كەلجۇلەسا» ناملىق كىتاپتىن.

«قۇتادغۇبىلىگ» دىكى ئاسترونومىيىلىك بايانلار ھەققىدە

مەھمەت ئوسمان

«قۇتادغۇبىلىگ» داستانى 11 - ئەسىر قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرى ئىجتىمائى ھاياتى بىلەن ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىسىنىڭ روشەن ئىنكاسى ۋە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرمەدەنىيەتنىڭ پارلاق نامايەندىسى. ئۇ، 11 - ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قىممەتلىك يادىكارلىقى سۈپىتىدە دۇنيانىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىدە، جۈملىدىن مەملىكىتىمىز مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ، ئالىملارنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلمەكتە.

«قۇتادغۇبىلىگ» نىڭ مۇئەللىپى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ كۈچەيگەن، ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت گۈللىنىشكە باشلىغان دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ، ئۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە تۈركى تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرغان كەڭ بىلىمگە ئىگە ئالىمدۇر. ئۇ، ئۆزىنىڭ راتسىيوناللىق كۆز قاراشلىرى بىلەن غايىلىرىنى ۋە ئۆزىنىڭ كۆپ يىللىق ئىجتىمائى تەجرىبىلىرىنى ھەمدە ئۆزى بىۋاسىتە كۆزەتكەن ئىجتىمائى ھادىسىلەر بىلەن تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى «قۇتادغۇبىلىگ» دە ئومۇملاشتۇرغان. ئۇ، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ۋە ئۆزى بىلەن بىردەۋردە ياشىغان ئىلىم - پەن نامايەندىلىرىنىڭ ئىلغار پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئىلىم - پەن ئۈگىنىش ۋە ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى تەرغىپ قىلغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئىلغار پىكىرلىرىنى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن بىر يۈرۈش كۆز قاراشلىرىنى ئەينى زامان شارائىتىنىڭ تەقەززاسى تۈپەيلى، بىۋاسىتە ئۇسۇلدا ئەمەس، بەلكى ئۇستىلىق بىلەن ئوبرازلاشتۇرۇلغان دىيالوگ شەكلىدىكى داستان ژانىرى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

«قۇتادغۇبىلىگ» تە ئاسترونومىيىگىمۇ بەلگىلىك ئورۇن بېرىلىپ، ئەينى زامان ئاسترونومىيىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە كوسمولوگىيىلىك كۆز قاراشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرۇچ توغرىسىدىكى ۋە باشقا

تەبىئەت كۆز قاراشلىرىدا، ئۆز دەۋرىنىڭ فېئوداللىق مۇھىت چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان ۋە روھانىيەتچىلىكتىن خالى بولالمىغان كوسمولوگىيىلىك كۆز قارىشى بويىچە، ئوتتۇرا ئەسىر ئاسترونومىيىسىنىڭ ئورگىنال تېمىسى بولغان ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشىنى روھىي كۈچكە باغلاپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاسىيان جىسىملىرىنىڭ ئۆز-بېكىتىپ قانۇنىيەتلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئېيتىپ قىلىنغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالەم كۆز قارىشىدىكى بۇ خىل نۇقسانلاردىن ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەدەبىيات، پەلسەپە ۋە ئاسترونومىيە قاتارلىق ئىلىم - پەن ناما-يەنىدىلىرىدىن بولغان مەھەممەت مۇسا خارازمى، ئەبۇ نەسىرفارىبى، ئەبۇ رەيھان بىرونىلارمۇ خالى ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئىسلام تەسىرى كۈچەيگەن فېئودال مۇھىت ئوتتۇرا ئەسىردىكى پەن ئەرباپلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىغا ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىگە ئۆز تامغىسىنى باسقۇچى قالمىتتى. بۇ رىيال مۇھىت شارائىتىدا بەزى ئىلغار پىكىرلىك مۇتەپەككۇزلار ئۆز-لىرىنىڭ پىكىرلىرىنى زور ئېھتىياتچانلىق بىلەن بايان قىلغان. بەزىلىرى ئىدىيالىستىك پوزىتسىيىدە تۇرۇپ، تەڭرىنىڭ بارلىقىغا ئىشىنىپ، ئۇنى پەش قىلىپ كۆرسەتسىمۇ، تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئىلمىي نۇقتىئىنەزەردىن قارىشى نەتىجىسىدە، ئىستىخىيىلىك - ماتىرىيالىستىك خاراكتىردىكى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» ئەسىرىمۇ دەل شۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا يېزىلدى، بۇ خىل مۇھىت ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىغا ھەمدە ئىجادىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتمەي قالمايدۇ، بىز ئۇنىڭ تەڭرى مەد-ھىيىسىدىكى:

4781. ئىگەمنى ئىستەيمەن، كۆردە ئۇيغۇم يوق،

تاپساممۇ نىشاندىن، ھىچ كۆرگىنىم يوق.

12. ئىرور بارلىغىڭ كۈن ۋە ئايدەك يورۇق،

تىگىگە يېتۈچى كۆڭۈل - ئەقىل يوق.

17. ئۇ يۈرمەس، ئۇ پاتماس، ئويغاق، ئۇخلىماس،

ئۇنىڭدىن يىراقتۇر تەسەۋۋۇر قىياس.

دىگەن مىسرالىرىدىن تارىخىي ئىدىيالىزىم دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتەلمىگەنلىكىنى كۆرىمىز.

بۇنى «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى يۇرۇچ بايانىدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

125. ياراتتى ئالەمنى ئۇ خالاپ ئۆزى،

يورۇتتى كۈن، ئاي بىرلە دۇنيا يۈزى.

•127

ياراتتى يېشىل كۆكتە يۇلتۇزى ئۇ،

ياراتتى قاراتۇن ۋە كۈندۈزى ئۇ.

«قۇتادغۇ بىلىگ»دىكى ئاسترونومىيىلىك بايانلار يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىر يۈرۈش تەبىئەت پەلسەپە كۆز قارىشىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى بولۇپ، ئۇنىڭدا گېرىك ئاسترونومىيە كىلاۋدى پىتولېمىنىڭ ئالەم سىستېمىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئاسترونومىيە فارابى، بىرونىلارنىڭ ئىلغار ئالەم كۆز قاراشلىرى ئىلگىرى سۈرۈلۈپ، ئەينى زامان ئاسترونومىيە ئىلمىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرى ئەينى زاماندىكى ھەر خىل روھانىيەتچىل كۆز قاراشلاردىن خېلى يۈكسەك تۇر. دۇ. مۇئەللىپنىڭ بۇ كۆز قاراشلىرى يەتتە يۇلتۇز بايانىدا مۇنداق يېزىلغان:

•131

بۇلاردىن ئەڭ ئۈستۈن سەكەنتىر تۇرۇر،

ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرۇچتا قالۇر.

•132

ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي،

قالۇر بىر بۇرۇچتا ئۇ دەل ئون ئىككى ئاي.

•133

ئۈچىنچى كۈرۈددۇر غەزەپتە يۈرۈر،

قاين بارسا بارلىق ياشارغان قۇرۇر.

•134

تۆتىنچى قۇياشتۇر، يورۇتار جاھان،

يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان.

•135

بەشىنچى سەۋىتتۇر، سۆيۈملۈك ئۆزى،

ئۇ باقسا كۆرۈرسەن خوشاللىق يۈزى.

•136

ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئارزۇ كېلەر،

ئۇ كىمگە يۇقۇشسا، تىلەككە يېتەر.

•137

بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق تۇرار،

قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقۇرىدىكى بايانلىرىدىن شۇنى ئېنىق كۆرۈشكە بولىدۇكى،

ئۇ، ئەينى زامان ئاسترونومىيىسىنىڭ يۇقۇرى چېكى ھېساپلانغان، يەر مەركەز چۈشەنچىلىرىگە ئاساسلانغان كلاۋدىپتولېمىنىڭ ئالەم سىستېمىسىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يەرنى ئالەم نىڭ مەركىزى، قۇياشنى سەكەنتىر (ساتورن)، ئوڭاي (يوپىتېر)، كۈرۈد (مارس)، سەۋىت (ۋېنېرا)، ئارزۇ (مېركورى)لار بىلەن بىللە ئوخشىمىغان ئوربىتالارنى بويلاپ يەرنى ئەگىپ ھەركەت قىلىپ تۇرىدىغان پلانىتا دەپ چۈشەندۈرگەن؛ قۇياشنى شۇ پلانىتلار ئىچىدە ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقىرىدىغان بىردىن - بىر ئاسمان جىسمى دەپ تونۇپ، ئۇنى يەر ۋە باشقا پلانىتلار ئۈچۈن يورۇقلۇق ۋە ئىسسىقلىقنىڭ مەنبەسى قىلىپ كۆرسىتىپ، قۇياشنىڭ ئىسسىقلىقى ۋە يورۇقلۇغىسىز يەردە ھاياتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت ئىلمىي ھەقىقەت ئۈستىدە ئىجادىي پىكىر يۈرگۈزگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەنە پلانىتلارنىڭ يىللىق ئايلىنىش دەۋرىنىڭ بىردەك بولمايدىغانلىقىنى، يەرگە نىسبەتەن ئارىلىقىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىنى ۋە بۇ پلانىتلارنىڭ ھەركەت يوللىرىنىڭ ھەر خىل تەكشىلىكلەردە ياتىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن؛ پلانىتلارنى تاشقى كۆرۈنۈشنىڭ خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلەندۈرۈپ ئىزاھلىغان؛ مەسىلەن، ئۆزىنىڭ رەڭگى بىلەن بىر تامچە قانغا ئوخشايدىغان قىزغۇچ مارس پلانىتىنى ئاپەت، ھەممىدىن روشەن ھەم چىرايلىق ۋېنېرا پلانىتىنى خوشاللىق خاراكتېر سىتېكىسى بىلەن گەۋدىلەندۈرگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرۇچ بايانىدا ۋە 16 - بابىدىكى ئايىتولدىنىڭ ئىلىگە جاۋاۋىدا:

بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق تۇرۇر، 137.

قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولۇر.

ئاي ئاۋال تولىمۇ كىچىك تۇغۇلۇر، 731.

كۈندىن - كۈن چوڭىيىپ يۇقۇرى چىقۇر.

تولۇپ ئاي ئىگىزگە ئۆرلىگەچ كېيىن، 733.

كېيىنچە ئاستا، كۆركى كېتەر يۈزىدىن.

يورۇغى ئاز - ئازدىن يەنە يوقىلۇر، 734.

تۇغۇلۇپ كىچىك ئۇ قايتىدىن تولۇر.

بۇ ئاينىڭ ئۆيى ھەم ئورنى مۇنقەلىپ، 743.

مۇنقەلىپ قالار ئۆيىسىز ئاخىر بېرىپ.

بۇ ئاي بۇرچى سەرەتان، بۇ بۇرۇچ ئۆزگىدۇر، 744.

ئۆيى ئۆزگىدۇر ھەم ئۆزى چۆرگىلۇر.

دەپ كۆرسىتىش بىلەن يەرنىڭ ھەمىيى ئاي ئۈستىدە توختالغان، ئاينىڭ دۈگىلەك شەكلىدىكى يورۇقلۇق چىقارمايدىغان، پەقەت قۇياشنىڭ يورۇقلۇقى بىلەن يورۇپ تۇرىدىغان يەرگە ئەڭ يېقىن ئاسمان جىسمى ئىكەنلىكىنى ۋە ئاينىڭ يەر ئەتراپىدا ئايلىنىشى بىلەن بىرگە داۋاملىق يۇلتۇزلار ئارىسىدا بەلگىلىك يۆنىلىش بويىچە سۈرۈلۈپ ئورنىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدىغانلىقىنى ھەمدە ئۇنىڭ يۇلتۇزلار ئارىسىدىن ئۆتىدىغان يولىنىڭ زودىياك يۇلتۇز تۈزۈمى كۈمۈر بويىچە ئۆتىدىغانلىقىنى ئىلمىي ئاساستا بايان قىلىپ بەرگەن. دېمەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئاينى بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئىككى ھەركەتكە — پۈتۈن ئاستىن گۈمبىزىنىڭ سوت كىلىق ئايلىنىشىغا ۋە ھازىرقى، يەر ئەتراپىدىكى سوت كىلىق ئايلىنىشقا قاتنىشىدۇ — دەپ تونۇغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەنە بۇ باياندا ئاي فازىلىرىنىڭ ئۆزگىرىش تەرتىبى ۋە ئاي فازىلىرىنىڭ ئايلىنىپ تۇرۇشىدىن ئىبارەت بىر قاتار ھالقىلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە يەنىمۇ بىر قەدەر ئىلگىرىلىگەن ھالدا دىيالىكتىك كۆز قاراش بىلەن ئىلمىي پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئاي فازىلىرىنىڭ ئايلىنىپ تۇرۇش سەۋەپلىرىنى ئاينىڭ ئۆز يورۇقلۇقىنىڭ بولمىغانلىقىغا ۋە ئاينىڭ ئورنىنى داۋاملىق ئۆزگەرتىپ، يەرگە نىسبەتەن ھەر خىل ئورۇنلاردا بولۇشىغا باغلاپ كۆرسەتكەن ھەمدە ئاي فازىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسەن، ئاۋال تۇغۇلۇش، چوڭىيىپ تولۇش، ئارقىدىن كىچىكلەپ يوقىلىش تەرتىبى بويىچە دەۋرى قىلىپ، تەكرارلىنىپ بارىدىغانلىقىنى روشەن بايان قىلغان.

131. بۇلاردىن ئەڭ ئۈستۈن سەكەنتىر تۇرۇر،

ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرۇچتا قالۇر.

132. ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي،

قالۇر بىر بۇرۇچتا ئۇدۇل ئون ئىككى ئاي.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتا مەلۇم بولغان بەش پلانىتنىڭ ئىچىدە ساتورن ۋە يوپىتېرلارنىڭ يىللىق ئايلىنىش دەۋرلىرىنىڭ ئايرىم — ئايرىم ھىساپلاپ ئېنىقلىنىپ چىقىپ قالغان يىللىرىنى يەرنىڭ ئون ئىككى بۇرۇچ ئاساسىدىكى يىلغا سۈندۈرۈپ، ئۇنى بۇرۇچ بويىچە كۆرسەتكەن. شۇ بويىچە ئالغاندا، ساتورن پلانىتىسىدىكى بىر ئاي يەردىكى ئون ئىككى ئايغا باراۋەر بولۇپ، ئۇنى ھازىرقى زامان ئاسترونومىيىسىدە ئېنىقلانغان ئاي سانلىرى بويىچە سېلىشتۇرغاندا، ساتورن پلانىتىسىنىڭ ئۈچ ئاي، يوپىتېر پلانىتىسىنىڭ يېرىم

ئاي پەرق قىلىدۇ. يەرگە سۇندۇرۇپ ھىساپلانغان بىر بۇرۇچ ۋاقىتىنىڭ ئېنىقلىق دەرىجىسىنى ئالغاندا ساتورىنىڭ %87.9 گە، يوپىتىرنىڭ %98.8 گە يېتىپ بارىدۇ. بۇلاردىن، يۇل تۇز ۋە پلانىتلارنى كۆزىتىشنىڭ ھېچقانداق ۋاسىتىلىرى تېخى كەشىپ قىلىنمىغان ئەينى زاماندا، ئاددى كۆزلەر بىلەن كۆزىتىپ، پلانىتلارنىڭ بۇرۇچلۇق ۋاقتىنى (يىللىق ھەرىكەت دەۋرىنى) يۇقۇرى ئېنىقلىق بىلەن ھىساپلاپ چىقىشتەك ئاسترونومىيە پېتىنىڭ يۈكسەك تەرەققىياتىنى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقۇرى ئىلمىي ماھارىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ پلانىتلار توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى بايان قىلىش بىلەنلا قالماي، ئېكلىپتىكا بېسىپ ئۆتىدىغان، يىلنىڭ ھەرقايسى پەسىللىرىدە ئاسمان بوشلۇغىدا قوراللانمىغان ئاددى كۆز بىلەن كۆرۈشكە بولىدىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىنى ئون ئىككى بۇرۇچقا يەنى زودىياك يۇلتۇز تۈركۈملىرىگە بۆلۈپ كۆرسەتكەن:

138. ئون ئىككى بۇرۇچ باردۇر بۇلاردىن بۆلەك،

چۇپ ئۆيلۈك بەزىسى ۋە بەزىسى يەك.

139. قوزى يازغى يۇلتۇز، كېيىن ئوي كېلۇر،

جەۋزا بىلەن سەرىتان تۇرتۇشۇپ يۈرۈر.

140. ئىرور خوشنا بۇغداي بېشى، ئارسلان،

كېلەر ئارقىدىن قەۋس، ئەقرەپ، مىزان.

141. كېلۇر ئاندىن ئوغلاق، سوغا ھەم بېلىق،

تۇغۇلسا بۇلار كۆك بولغۇسى يورۇق.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ بايانىدا قوياش، ئاي ۋە پلانىتلاردىن باشقا يەنە ئون ئىككى بۇرۇچنىڭ بارلىقى تەكىتلىنىپ، ئۇلارنىڭ يۇلتۇزلۇق ئاسماندا بىر - بىرى بىلەن خوشنا يۇلتۇز تۈركۈملىرى ئىكەنلىكى ۋە يىل ئىچىدە ئۇلارنىڭ يۇلتۇزلۇق ئاسماندىكى پەسىللىك كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ تەكرارلىنىپ تۇرىدىغانلىقى ھەمدە ھەر بىر بۇرۇچنىڭ بەلگىلىك پەسىللەرگە ۋە كىلىك قىلىدىغانلىقى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن.

بۇ ئون ئىككى بۇرۇچ ئەمەلىيەتتە ئاسترونومىيىدە زودىياك دەپ ئاتىلىپ كىلىۋاتقان قوياشنىڭ يۇلتۇزلار ئارىسىدىكى يىللىق كۆرۈنۈش ھەرىكەت يولى يەنى ئېكلىپتىكا ئىچىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمى بولۇپ، ئەينى زاماندا بۇ يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ نۇر - غۇنلىرىغا ئوخشىتىش ئۇسۇلى بىلەن ھايۋانات دۇنياسىنىڭ ھەرخىل تۈرلىرىنىڭ ئۇيغۇر - چەنناملىرى قويۇلغان. مەسىلەن: قوۋى (ھەمەل)، ئىود (سەۋر)، ئەرەنتىر (جەۋزا)، قۇچىق (سەرەتان)، ئارسلان (ئەسەد)، بۇغداي بېشى (سۇمبۇلە) ئۈلگى

(مىزان)، چادال (ئەقەرەپ)، يا (قەۋىس)، ئوغلاق (جەددى)، كۆنەك (دەلۋ)، بېلىق (ھوت). ئاسترونومىيىدە بۇ ئون ئىككى بۇرۇچ (زودىياك) يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ نامى شۇ بويىچە ھەر خىل تىللاردا ئاتىلىپ كەلمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قۇياشنىڭ ھەرقايسى بۇرۇچلاردا تەخمىنەن بىر ئايغىچە بولىدىغانلىقى ۋە بىر پەسىلدە قۇياشنىڭ ئۈچ بۇرۇچتىن ئۆتىدىغانلىقىغا ھەمدە ھەرقايسى بۇرۇچلاردىكى يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ يۇلتۇزلۇق ئاسماندىكى پەسىللىك كۆرۈنۈشلىرىگە ئاساسەن:

142. ئۈچ يۇلتۇز باھارنىڭ، ئۈچى يازغىدۇر،

قىشنىڭدۇر ئۈچىسى؛ ئۈچى كۈزگىدۇر.

دەپ بۇ ئون ئىككى بۇرۇچنى ئۈچتىن تۆتكە ئايرىپ چىققان.

ئالىم بۇ بايانىدا، ھەمەل، سەۋر، ھوت يۇلتۇز تۈركۈمىنى باھار بۇرۇچىغا؛ جەۋزا، سە- رەتان، ئەسەت يۇلتۇز تۈركۈمىنى ياز بۇرۇچىغا؛ سۈمبۈلە، مىزان، ئەقەرەپ يۇلتۇز تۈركۈمىنى كۈز بۇرۇچىغا؛ قەۋىس، جەددى، دەلۋ يۇلتۇز تۈركۈمىنى قىش بۇرۇچىغا بۆلۈپ تۆت پەسىلنى ئايرىغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئاسمان جىسىملىرى توغرىسىدىكى بەزىبىر كۆزقاراشلىرى ھازىرقى زامان ئاسترونومىيىسىنىڭ چۈشەنچىلىرىگە قارىغاندا، يېڭىلىق ھىساپلانمىسىمۇ، لېكىن ئۆز دەۋرىگە كۆرە ئاسمان جىسىملىرىنى بىلىش ۋە ئىزلىنىش يولىدا قازانغان زور نەتىجە، بولۇپمۇ ساتورىن ۋە يوپىتىر قاتارلىق پلانىتلارنىڭ يىللىق ئايلىنىش دەۋرىنىڭ خېلى ئېنىقلىق بىلەن ھىساپلىنىشى، بۇرۇچ (زودىياك) دەپ ئاتالغان ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمى بويىچە پەسىللەرنى ئايرىش، قۇياشنىڭ پلانىتلار ئىچىدە ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقىرىدىغان بىردىن - بىر ئاسمان جىسمى بولۇپ، دۇنيا يورۇقلۇغىنىڭ ئۇنىڭغا باغلىق ئىكەنلىكى، ئاي فازىلىرىنىڭ ئۆزگىرىش تەرتىۋى ۋە ئاي فازىلىرىنىڭ ئايلىنىش تۇرۇش سەۋەپلىرى قاتارلىق مەسىلىلەردىكى كۆزقاراشلىرى ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە تەبىئەت پەلسەپىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان يۇقۇرىدىكى ئاسترونومىيىلىك بايانلىرى غايەت زور پەلسەپىلىك ئەھمىيەتكە ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئاسترونومىيىلىك كۆزقاراشلىرىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ بۇ ئەسىرىگە ئۆز دەۋرىنىڭ دىنىي ۋە فېئوداللىق ئالا- ھىدىلىكىنى ھەمدە بىلىش چەكلىنىشىگە ئۇچراشتەك تەرەپلەرنى ھىساپقا ئېلىش شەرتى ئاستىدا، ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئىلىم - پېنى تەلەپ قىلىدىغان نەرسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغانلىقىغا ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىن ئىلگىرىكىلەرگە نىسبەتەن ئوتتۇرىغا قويغان يېڭى

نەرسىلىرىگە ئاساسەن، تارىخىي ماتىرىيالىزىملىق كۆزقاراش بىلەن توغرا باھا بېرىشىمىز لازىم. بۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى بولۇشقا مۇناسىپ. شۇنداقلا ئۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پەخرى بولۇشقا مۇناسىپ. ئۇنىڭ شانلىق ئەسىرى — «قۇتادغۇبىلىك» جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىدىكى بىياھا گۆھەر. قەدىمقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش روھى بويىچە، بۇ ئەسەر — نىڭ جەۋھەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ۋەتەننىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

ھىكجە تىلىنىڭ سۆزلەر

پەيلاسوفلار مۇنداق دىگەن:

ئەنا ۋە ئېھسان^①لارنىڭ ئەڭ قەدىرلىكى كىشىگە سوئالسىز بېرىلگەن يار-دەمدۇر.

×

×

بىر كىشىدىن ئۇيات ۋە ھايا كېتىدىغان بولسا، ھايا ئورنىغا بالا (ئاپەت)نىڭ ئوتى ئۇنىدۇ.

×

×

بىر كىشى — بىر كىشىگە بەرگەن ياردىمى ۋە ياخشىلىغىغا مىننەت قىلسا، ئۇنىڭ مەرتىلىك قىممىتى تۆۋەنلەپ، كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن ھۆرمەت ۋە تەشەككۈرى قاچىدۇ.

① ئەنا - ئېھسان — ياردەم، ھەدىيە.

«فەۋا كەلچۈلەسا» ناملىق كىتاپتىن.

فەن جېن ۋە ئۇنىڭ «روھنىڭ يوقىلىدىغانلىقى توغرىسىدا» دىگەن ئەسىرى

لىۋۋەنيۇ

فەن جېن (مىلادى 450 — 507 - يىللار) ئېلىمىز پەلسەپە تارىخىدىكى مەشھۇر پەيلا-
سوپىلاردىن بىرى. ئۇنىڭ ياشىغان دەۋرى مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى جەنۇبىي ۋە شىمالىي
خانلىقلار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇ دەۋردە بۇددا دىنى مەملىكەت بويىچە ھۆكۈمران دىن
بولۇپ، جۇڭگودا ئۇنىڭ «ماھايانا» مەزھىبى كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭدا «ئادەم ئۆلىسىمۇ ئۇنىڭ
روھى ئۆلمەيدۇ، ئادەم ھايات ۋاقتىدا بۇتقا چوقۇنسا، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ روھى
باي، ئىسىل زادىلەر ئائىلىسىدە قايتىدىن تۇغۇلۇپ، راھەت تۇرمۇش كۆچۈرىدۇ، بۇتقا چو-
قۇنمىسا، ئۇ مۇشۇك، ئىت ۋە چوشقىغا ئوخشاش پەس مەخلۇق بولۇپ تۇغۇلۇپ جاپالىق
تۇرمۇش كۆچۈرىدۇ» دەپ تەرغىپ قىلىنىدۇ. فەن جېن ئۆز زامانىدا يۇقۇرقى كۆز قاراشلارغا
قەتئى قارشى تۇرغان، ئۇ: ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ روھى مەۋجۇت بولۇپ تۇرمايدۇ،
دۇنياغا قايتىدىن تۇغۇلمايدۇ، ئادەم ئۆلگەن ئىكەن ئۇنىڭ روھىمۇ ئۆلىدۇ، دىگەن كۆز
قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇددا ئەقىدىسىگە قارشى چىققان. بەزىلەر فەن جېننىڭ نەسبەت
قىلىپ: ئەگەر سىلى «روھ يوقىلىدۇ» دىگەن كۆز قاراشلىرىدىن ۋاز كېچىدىغان بولسىلا
دىۋان بېگى بولۇشلىرىغا شەك يوق، دىگەندە، فەن جېن: «ئەگەر مەن روھ يوقىلىدۇ» دىگەن
كۆز قارىشىمدىن ۋاز كېچىپ ئەمەلدار بولمەن دىسەم، ئاللىقاچان باش ۋەزىر بولۇپ
كەتكەن بولار ئىدىم، دەپ جاۋاپ بېرىپ، ھەقىقەتتە چىڭ تۇرغان.

فەن جېن ئۆز ھاياتىدا خېلى كۆپ ئەسەرلەر يازغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ «روھنىڭ
يوقىلىدىغانلىقى توغرىسىدا» دىگەن بۇ ماقالىسى ئەينى زاماندا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاش-
قان «ئۆزى سوئال قويۇپ ئۆزى جاۋاپ بېرىش» ئۇسۇلى بويىچە يېزىلغان ۋە ھازىرغىچە
ساقلىنىپ كەلگەن مۇھىم ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا،
خېلى ئىلغارلىق ۋە جەڭگىۋارلىققا ئىگە. يولداشلارنىڭ تەتقىقات ئىشلىرىغا ياردىمى بولار
دىگەن ئوي بىلەن قەدىمقى زامان خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىقتىم.
يولداشلارنىڭ پايدىلىنىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

روھنىڭ يوقىلىدىغانلىغى توغرىسىدا

فەن جېن

سوئال: جاناپلىرى روھ يوقىلىدۇ دەپلا، ئۇنىڭ يوقىلىدىغانلىغىنى قانداق بىلىڭلى بولسۇن؟

جاۋاب: روھ تەندىن ئايرىلالمايدۇ، تەن - روھتىنمۇ ئايرىلالمايدۇ. تەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىكەن، روھمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، تەن يوقىلىدىكەن، روھمۇ يوقىلىدۇ.

سوئال: تەن سېزىمىسىز بولىدۇ، روھ سېزىملىك بولىدۇ. سېزىمىسىزلىك بىلەن سېزىملىك تۈپ جەھەتتىن ئىككى نەرسىدۇر. روھ بىلەن تەننى پىرىنسىپ جەھەتتىن ئارىلاش تۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. تەن بىلەن روھ بىر نەرسە دىگەن قاراشقا قوشۇلالمايمەن.

جاۋاب: تەن - روھنىڭ ماددى گەۋدىسى، روھ تەننىڭ رولى، دىمەك، تەن ئۇنىڭ ماددى گەۋدىسىگە قارىتىلغان، روھ - ئۇنىڭ رولىغا قارىتىلغان، شۇنىڭ ئۈچۈن، تەن بىلەن روھنى ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ.

سوئال: روھ - ماددى گەۋدە ئەمەس ئىكەن، ماددى گەۋدە روھ ئەمەس ئىكەن، بۇلارنى ھەم بىر - بىرىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدىكەن، ئۇنداقتا ئۇنىڭ نەزىرىيە ئاساسى نىمە بولدى؟

جاۋاب: روھ بىلەن تەننىڭ ئاتىلىشى ئوخشاش بولمىغان بىلەن، بۇلارنىڭ ماھىيىتى بىر.

سوئال: روھ بىلەن تەننىڭ ئاتىلىشى ئوخشاش بولمىسا، قانداقمۇ بىر نەرسە بولالسىۇن؟

جاۋاب: روھ بىلەن تەننىڭ مۇناسىۋىتى خۇددى ئۆتكۈرلۈك بىلەن پىچاق بىسىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. تەن بىلەن رولنىڭ مۇناسىۋىتى خۇددى پىچاقنىڭ بىسى بىلەن ئۆتكۈرلۈكنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. ئۆتكۈرلۈك دىگىنى ئەلۋەتتە پىچاقنىڭ بىسى دىگىنى ئەمەس، پىچاقنىڭ بىسى دىگىنى ئەلۋەتتە ئۆتكۈرلۈك دىگىنى ئەمەس. بىراق، ئۆتكۈرلۈك بولمىسا، پىچاقنىڭ بىسى بولمايدۇ. پىچاقنىڭ بىسى بولمىسا، ئۆتكۈرلۈك بولمايدۇ، پىچاقنىڭ بىسى بولماي تۇرۇپ، ئۆتكۈرلۈكنىڭ ئۆز ئالدىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغانلىغىنى ئەزەلدىن ئاڭلىمىدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەن ھالاك بولغاندىن كېيىن روھ

قانداقمۇ ئۆز ئالدىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىسۇن؟
سوئال: پىچاقنىڭ بىسى بىلەن ئۆتكۈزۈلۈكنىڭ مۇناسىۋىتى سىلىنىڭ ئېيتقانلىرىدەك بولسۇن، بىراق، تەن بىلەن روھنىڭ داۋىلىسى بۇنداق بولسا، نىمە ئۈچۈن بۇنداق دەيمىز دېگەندە دەل - دەرەختىن ئىبارەت جىسمىدا سېزىم بولمايدىكەن، ئادەمدىن ئىبارەت جىسمىدا سېزىم بولىدىكەن، ئادەم دەل - دەرەخكە ئوخشاپ كېتىدىغان ماددى گەۋدەگە ئىگە ئىكەن ھەم دەل - دەرەخكە ئوخشىمايدىغان سېزىمىگىمۇ ئىگە ئىكەن، ئۇنداقتا دەل - دەرەختە بىر خىل ئالاھىدىلىك بولۇپ، ئادەمدە ئىككى خىل ئالاھىدىلىك بولغان بولىدىغۇ؟

جاۋاب: بۇ قىزىق پاراڭ بولىدە! سىلىچە، كىشىلەر دەل - دەرەخكە ئوخشايدىغان جىسمىنى ئۆزىگە گەۋدە قىلىپ، دەل - دەرەخكە ئوخشىمايدىغان سېزىمىنى ئۆزىگە روھ قىلغان بولىدە! ئەمىلىيەتتە ئادەم سېزىمىگە ئىگە، دەل - دەرەخ سېزىمىگە ئىگە ئەمەس، دېمەك، ئادەم دەل - دەرەخكە ئوخشاش جىسىم ئەمەس، دەل - دەرەخمۇ ئادەمگە ئوخشاش جىسىم ئەمەس، بۇنداق بولغاندىن كېيىن، كىشىلەردە قانداقمۇ ھەم دەل - دەرەخكە ئوخشىمايدىغان جىسىم ھەم دەل - دەرەخكە ئوخشىمايدىغان سېزىم بولسۇن؟
سوئال: ئادەم شۇنىڭ ئۈچۈن دەل - دەرەخكە ئوخشىمايدۇكى، ئۇنىڭدا سېزىم بار، ئەگەر ئادەمدە سېزىم بولمىسا، ئۇنىڭ دەل - دەرەختىن نىمە پەرقى بولسۇن؟
جاۋاب: دەل - دەرەخ سېزىمىز جىسىم بولغىنىغا ئوخشاش، ئادەم سېزىمىگە ئىگە جىسىمدۇر.

سوئال: ئۆلگەن ئادەمنىڭ جەسمىدى سېزىملىق جىسىم بولىدە؟
جاۋاب: سېزىمىز جىسىم بولىدۇ.
سوئال: ئۇنداق بولسا، ئادەم ھەم دەل - دەرەخكە ئوخشاپ كېتىدىغان ماددى گەۋدىگە ئىگە ھەم دەل - دەرەخكە ئوخشىمايدىغان سېزىمىگە ئىگە بولغان بولىدە؟
جاۋاب: ئۆلگەن ئادەمدە دەل - دەرەخكە ئوخشاپ كېتىدىغان ماددى گەۋدە بولسىمۇ، بىراق دەل - دەرەخكە ئوخشىمايدىغان سېزىم بولمايدۇ، ھايات ئادەمدە دەل - دەرەخكە ئوخشىمايدىغان سېزىم بولىدۇ - دە، دەل - دەرەخكە ئوخشاپ كېتىدىغان ماددى گەۋدە بولمايدۇ.

سوئال: ئۆلگەن ئادەمنىڭ تېنى ھايات ئادەمنىڭ تېنى بولىدىغۇ؟
جاۋاب: ھايات ئادەمنىڭ تېنى ئۆلگەن ئادەمنىڭ تېنى ئەمەس، ئۆلگەن ئادەمنىڭ تېنىمۇ ھايات ئادەمنىڭ تېنى ئەمەس. بۇ زادى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى نەرسە، ھايات ئادەمنىڭ تېنىدە قانداقمۇ ئۆلگەن ئادەمنىڭ جەسمىدى بولسۇن؟
سوئال: ئەگەر ھايات ئادەمنىڭ تېنى ئۆلگەن ئادەمنىڭ جەسمىدى بولمىسا، ئۇنداقتا، ئۆلگەن ئادەمنىڭ جەسمىدى ھايات ئادەمنىڭ تېنىدىن بولماسلىقى كېرەك. ئەگەر ھايات ئادەمنىڭ تېنىدىن بولمىسا، جەسەت نەدىن كېلىدۇ؟

جاۋاب: ھايات ئادەمنىڭ تېنى ئۆلگەن ئادەمنىڭ جەسىدىگە ئايلىنىدۇ.
سوئال: ھايات ئادەمنىڭ تېنى ئۆلگەن ئادەمنىڭ جەسىدىگە ئايلانسا، ئۇنداقتا، ھاياتلىقتىن ماماتلىق بولىدۇ دىگەن بولمامدۇ؟ دىمەك، ھايات ئادەمنىڭ تېنى ئۆلگەن ئادەمنىڭ جەسىدى بولىدىغۇ؟

جاۋاب: ئەگەر كۆكەرگەن دەرەخ قۇرغان دەرەخكە ئايلىنىدۇ دەپ ھۆكۈم قىلىنسا، قۇرغان دەرەخنىڭ جىسمى قانداقمۇ كۆكەرگەن دەرەخنىڭ گەۋدىسى بولىدۇ دەپ ئېيتالسىۇن؟

سوئال: كۆكەرگەن دەرەخنىڭ گەۋدىسى قۇرغان دەرەخنىڭ گەۋدىسىگە ئايلانسا، ئۇنداقتا، قۇرغان دەرەخنىڭ گەۋدىسى كۆكەرگەن دەرەخنىڭ گەۋدىسى بولىدە. خۇددى يىپەكتىن ئىبارەت جىسىم يىپىتىن ئىبارەت جىسىمغا ئايلانغانغا ئوخشاش، يىپىتىن ئىبارەت جىسىم يىپەكتىن ئىبارەت جىسىم بولىدە. ئۇ ۋاقىتتا، بۇلارنىڭ پەرقى نىمە بولدى؟

جاۋاب: ئەگەر سىلنىڭ پىكىرلىرى بويىچە قۇرغان دەرەخ كۆكەرگەن دەرەخ بولىدۇ، كۆكەرگەن دەرەخ قۇرغان دەرەخ بولىدۇ دەپ قارالسا، ئۇنداقتا، كۆكەرگەن ۋاقىتتا غازاڭ بولىدىغان، قۇرغاندا مۈە بولىدىغان، كۆكەرگەن دەرەخ قۇرغان دەرەخكە ئايلانماسلىقى كېرەك. سىلنىڭ پىكىرلىرى بويىچە كۆكەرگەن دەرەخ قۇرغان دەرەخ بولىدۇ دىيىلسە، ئۇنداقتا، قۇرغان دەرەخنىڭ كۆكەرگەن دەرەختىن ئۆزگىرىشىنىڭمۇ ھاجىتى قالمايدۇ. سىلنىڭ پىكىرلىرى بويىچە كۆكەرگەن دەرەخ بىلەن قۇرغان دەرەخ ئوخشاش بولسا، نىمە ئۈچۈن ئالدى بىلەن قۇرغان دەرەختىن كۆكەرگەن دەرەخكە ئايلانماستىن، كۆكەرگەن دەرەختىن قۇرغان دەرەخكە ئايلىنىدۇ؟ بۇنىڭ داۋىلىسى نىمە؟ دىمەك، يىپەك بىلەن يىپ ئېيىنى بىر ۋاقىتتا مەۋجۇت دىگەننى تەمسىل قىلماسلىقى كېرەك.

سوئال: ئادەمنىڭ تېنى ئاجىزلاشقاندا دەرھال ئۆلۈشى كېرەك ئىدى. نىمە ئۈچۈن ئۇنداق بولماي تەدرىجى ئۆلىدۇ؟

جاۋاب: ئومۇمەن ياشايدىغان ۋە ئۆلىدىغان جىسىملارنىڭ ھەممىسى مەلۇم رەت تەرتىپىگە ئىگە بولغانلىقىدىندۇر. تەسادىپى بولىدىغان نەرسىلەر مۇقەررەر تەسادىپى يوقىلىدۇ، تەدرىجى بولىدىغان نەرسىلەر مۇقەررەر تەدرىجى يوقىلىدۇ. مەسىلەن: تەسادىپى بولىدىغان نەرسىلەرگە بوران - چاپقۇنلار كىرسە، تەدرىجى بولىدىغان نەرسىلەرگە ھاياتلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر كىرىدۇ، تەسادىپى بولىدىغىنى بولىدۇ ھەم تەدرىجى بولىدىغىنىمۇ بولىدۇ، بۇ، شەيئىنىڭ قانۇنىيىتىدۇر.

سوئال: تەن روھتىن ئايرىلالمايدۇ دەيلا، ئۇنداقتا، قولغا ئوخشاش ئەزالارمۇ روھقا ياتامدۇ؟

جاۋاب: ھەممىسى روھقا ياتىدۇ.

سوئال: ئەگەر قولغا ئوخشاش ئەزالارمۇ روھقا ياتسا، روھ - ئوي - پىكىر قىلالايدۇ، قولغا ئوخشاش ئەزالارمۇ ئوي - پىكىر قىلالىشى كېرەككۇ؟

جاۋاب: قولغا ئوخشاش ئەزالاردا ئاغرىش، قىچىشىشتەك سېزىم بولىدۇ، بىراق،

ھەق - ناھەقنى پەرق ئېتەلەيدىغان ئوي - پىكىر بولمايدۇ.

سوئال: سېزىم بىلەن ئوي - پىكىر بىر مۇ ياكى باشقا نەرسىمۇ؟

جاۋاب: سېزىم ئوي - پىكىر دىمەكتۇر. يۈزەرەكى سېزىم دىيىلىدۇ، چوڭقۇر راغى ئوي - پىكىر دىيىلىدۇ.

سوئال: بۇنداق بولىدىغان بولسا، ئىككى خىل ئوي - پىكىر بولغان بولىدە.

ئوي - پىكىر ئىككى خىل بولسا، روھمۇ ئىككى خىل بولامدۇ؟

جاۋاب: ئادەمنىڭ تېنى بىر تۇرۇقلۇق، روھ نەدىن ئىككى بولسۇن؟

سوئال: ئەگەر روھ ئىككى بولمايدىغان بولسا، قانداقمۇ ھەم ئاغرىش، قىچىشىنى

سېزەلەيدىغان سېزىم، ھەم ھەق - ناھەقنى پەرق ئېتەلەيدىغان ئوي - پىكىر بولسۇن؟

جاۋاب: گەرچە قول بىلەن پۇتنىڭ پەرقى بولسىمۇ ھامان بىرلا ئادەمگە مەنسۇپ ئەزادۇر. ھەق - ناھەقنى پەرق ئېتىش بىلەن ئاغرىش، قىچىشىنى سېزىش گەرچە ئوخشىمىسىمۇ ھامان بىرلا ئادەمگە مەنسۇپ روھتۇر.

سوئال: ھەق - ناھەقنى پەرق ئېتىدىغان ئوي - پىكىرنىڭ پۇت - قول بىلەن

مۇناسىۋىتى بولمىسا نېمە بىلەن مۇناسىۋىتى بولىدۇ؟

جاۋاب: ھەق - ناھەقنى پەرق ئېتىدىغان ئوي - پىكىر يۈرەكتىن ئىبارەت ئەزا

تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ.

سوئال: يۈرەك ئىچكى بەش ئەزانىڭ بىرسىمۇ - ئەمەسمۇ؟

جاۋاب: شۇنداق، ئىچكى بەش ئەزانىڭ بىرسى.

سوئال: ئىچكى بەش ئەزالارنىڭ پەرقى بارمۇ؟ بۇلاردىن نېمىشقا

يالغۇز يۈرەكلا ئوي - پىكىر قىلىش رولىنى ئوينىيالايدۇ؟

جاۋاب: باشتىكى 7 ئەزانىڭ پەرقى نەدە؟ ئۇلارنىڭ ئۆتەيدىغان ۋەزىپىلىرى بىر-

بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، بۇنىڭ سەۋىيىسى نېمە؟

سوئال: ئوي - پىكىرنىڭ چېكى يوق، ئۇنى يۈرەكنىڭ باشقۇرىدىغانلىغىنى قانداق

بىلگىلى بولسۇن؟

جاۋاب: يۈرەك كېسەلگە گىرىپتار بولغاندا، ئوي - پىكىرنىڭ رولى نورمالسىزلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن يۈرەك ئوي - پىكىرنىڭ ئاساسىي ئىكەنلىگىنى بىلگىلى بولىدۇ.

سوئال: ئوي - پىكىرنى كۆز قاتارلىق ئەزالارغا يۆتكىگىلى بولمايدىغانلىغىنى قانداق

بىلگىلى بولىدۇ؟

جاۋاب: ئەگەر ئوي - پىكىرنىڭ رولىنى كۆزگە يۆتكىگىلى بولسا، ئۇ ھالدا كۆز-

نىڭ رولىنى نېمە ئۈچۈن قۇلاققا يۆتكىگىلى بولمايدۇ؟

سوئال: ئوي - پىكىرنىڭ ئۆزى ئاساسقا ئىگە ئەمەس. شۇڭا، ئۇنى باشقا ئەزالار-

غا يۆتكىگىلى بولىدۇ، كۆزنىڭ ئۆزى ئاساسقا ئىگە بولغانلىقتىن، شۇڭا ئۇنى باشقا ئەزالار-

غا يۆتكىگىلى بولمايدۇ.

جاۋاب: نىمە ئۈچۈن كۆزنىڭ ئاساسى بولىدۇ - يۇ، ئوي - پىكىرنىڭ ئاساسى بولمايدىكەن؟ ئەگەر مېنىڭ ئوي - پىكىرىم ئۆزەمنىڭ تېنىمدە ئاساس بولماي تۇرۇپ ئۇنى باشقا تەرەپلەرگە يۆتكىگىلى بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا، ئانىڭ ھىسسىياتىنى بىلىشنىڭ تېنىگە، تىنىڭ مەجەزىنى جىنىڭ تېنىگە يۆتكىگىلى بولىدۇ - دە؟ شۇنداقمۇ؟ ئۇنداق ئەمەستۇ.

سوئال: «ئەۋلىيالار» نىڭ تېنى ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ تېنى بىلەن ئوخشايدۇ، بىراق، ئادەتتىكى ئادەملەر بىلەن «ئەۋلىيالار» نىڭ پەرقىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تەن بىلەن روھنىڭ ئىككى نەرسە ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

جاۋاب: ئۇنداق ئەمەس، ساپ ئالتۇن پاقىرايدۇ. ئارىلاشما ئالتۇن پاقىرىمايدۇ. پاقىرايدىغان ساپ ئالتۇن ئىچىدە قانداقمۇ پاقىرىمايدىغان ئارىلاشما ئالتۇن بولسۇن؟ دىمەك، بۇنىڭدىن قارىغاندا، «ئەۋلىيالار» نىڭ روھىنى ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ تېنىگە يۆتكىگىلى بولمىغانغا ئوخشاش، ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ روھىنىمۇ «ئەۋلىيالار» نىڭ تېنىگە يۆتكىگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ياۋنىڭ قېشى رەڭگە - رەڭ ئىكەن، شۇنىڭ كۆزقارغۇقى قوش ئىكەن، خاڭدىنىڭ پىشانىسى ئەجدەلەرغا ئوخشايدىكەن، گاۋتاۋنىڭ ئاغزى ئاتىنىڭ تۇمشوغىغا ئوخشايدىكەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى تەننىڭ سىرتقى قىياپىتىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىدۇر. بېگەننىڭ يۈرىكى 7 تۆشۈكلىك بولغانىش، چاڭ ۋېنىڭ يۈرىكىنىڭ چوڭلۇقى مۇشتەك بولغانىش، بۇ ئىچكى ئەزالارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدۇر. دىمەك، بۇنىڭدىن «ئەۋلىيالار» نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئادەتتىكى كىشىلەردىن پەرقلىنىدۇ. غايىلىغىنى، تېنى جەھەتتە ئەمەس، بەلكى ئەخلاق - پەزىلەت جەھەتتىمۇ كىشىلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىغىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئادەتتىكى ئادەملەر بىلەن «ئەۋلىيالار» نىڭ تېنى ئوخشاش دىگەن سۆز مەنچە مۇۋاپىق ئەمەس.

سوئال: سىلى «ئەۋلىيالار» نىڭ تېنى ئادەتتىكى ئادەملەر بىلەن پەرقلىنىدۇ، دەيلا، شۇنى سوراپ قالايسىز، ئۇنداقتا، ياڭخۇنىڭ چىرايى كۆڭزىغا ئوخشاپ كېتىدىكەن، شياڭيۈي نىڭ كۆزى شۇنغا ئوخشاپ كېتىدىكەن، شۇن، شياڭيۈي، كۆڭزى ۋە ياڭخۇلارنىڭ چىرايلىرى ئوخشاپ كەتكەن بىلەن ئەقىل - پاراسەت جەھەتتە ئوخشىمايدىكەنمۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى نىمە؟

جاۋاب: پاقىرايدىغان تاش قاشتېشىغا ئوخشىغان بىلەن قاشتېشىنىڭ ئۆزى ئەمەس، خوراز سۇمۇرۇققا ئوخشىغان بىلەن سۇمۇرۇقنىڭ ئۆزى ئەمەس، شەيئىلەردە ھەقىقەتەن بۇنداق ئەھۋاللار مەۋجۇت، كىشىلەرمۇ مۇستەسنا ئەمەس. شياڭيۈي، ياڭخۇلار - نىڭ چىرايلىرى شۇن، كۆڭزىلارغا ئوخشاپ كەتكەن بولسىمۇ، بىراق، دەلىل - دەل ئوخشاپ كەتمىگەن. چىرايى ئوخشاپ كەتكەن بىلەن ئىچكى ئەزاسى ئوخشىمىسا يەنە بىكار.

سوئال: ئادەتتىكى ئادەملەر بىلەن «ئەۋلىيالار» نىڭ تېنى ئوخشىمايدۇ، لېكىن بۇلارنىڭ پەرقى بار، بۇ چۈشنىشلىك، «ئەۋلىيالار» نىڭ ھەممىسى كامالەتكە يەتكەن. بۇ داۋلى بويىچە بۇلارنىڭ پەرقى بولماسلىقى كېرەك، بىراق، كۆڭزى بىلەن

جۇڭگۇنىڭ چىرايى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ، شياڭتاڭ بىلەن جۇۋېن - ۋاڭنىڭ چىرايىمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. دىيەك، روھنىڭ تەنگە تايانمايدىغانلىقىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

جاۋاب: «ئەۋلىيالار» بىلەن «ئەۋلىيالار» نىڭ ئوخشاپ قېلىشى ئۇلاردا «ئەۋلىيالار» غا خاس ئوي - پىكىرنىڭ بولغانلىقىدا. بىراق، ئۇلارنىڭ تېنىمۇ ئوخشاش بولۇشى كېرەك دەپ ئېيتىشنىڭ ھاجىتى يوق. مەسىلەن: ئاتلارنىڭ رەڭگى ئوخشىمىغان بىلەن ھەممىسى چاپقۇر ئات بولالايدۇ. قاش تېشىنىڭ رەڭگى ئوخشىمىغان بىلەن ھەممىسى چىرايلىق بولۇۋېرىدۇ. جىن بەگلىكىدىكى جىسى تېمى بىلەن چۇ بەگلىكىدىكى خىسى تېمىنىڭ قىممىتى شەھەرنىڭ قىممىتىگە تەڭ كېلىدۇ. جەدە، تورۇق، كۆك ۋە تۇمقارا ئاتلارنىڭ ھەممىسى ئۇزۇن سەپەرنى باسالايدۇ.

سوئال: تەن بىلەن روھنىڭ ئىككى نەرسە ئەمەسلىكى توغرىسىدا تەلىم ئالدۇق، تەن ھالاك بولسا، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ روھنىڭ يوقىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى داۋلىمۇ شۇنداق بولۇشقا تېگىشلىك. بىراق، كونا كىتاپلاردا «ئىبادەتخانىلار سېلىنىپ، جىن - ئەرۋاھلارغا ئاتاپ نەزىر - چىراق ئۆتكۈزىدۇ» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى نېمە؟

جاۋاب: بۇ «ئەۋلىيالار» نىڭ تەربىيىلەش ئۇسۇلى بولۇپ، ۋاپادار پەرزەنتلەرنىڭ رايىغا يول قويۇپ، ئوغرىلىق، ھورۇنلۇق ۋە يېنىكلىكتەك خاھىشلارنى تۈزىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ، روھ ھەممە نىمىنى يارىتالايدۇ دىگەن سۆزنىڭ مەنىسى ئەنە شۇ.

سوئال: بويۇۋ ئۆلگەندىن كېيىن جىن بولۇپ ساۋۋىتى كىيىپ جىڭ بەگلىكىگە پاراكەندە سالغانلىقى، پېڭ شېڭ ئۆلگەندىن كېيىن چوشقا قىياپىتى بىلەن مەيدانغا چىققانلىقى توغرىسىدا قەدىمقى كىتاپلاردا ئېنىق يېزىلغان تۇرسا، بۇنى پەقەت كەندە ئىلاھى يول بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش دەپ قارىسا بولامدۇ؟

جاۋاب: غەلىتە ئىشلار قاراڭغۇ بولىدۇ، راستۇر ياكى يالغاندۇر. بىراق، بالاغۇنچى ئۆلگەنلەر ناھايىتى كۆپ. ھەممىسىنىڭ جىن - ئالۋاستى بولۇپ كەتكەنلىكى ئاڭلىنىدۇ. نىمە ئۈچۈن يالغۇز پېڭ شېڭ بىلەن بويۇۋ جىن - ئالۋاستى بويىتۇ. بىر تۇرۇپ ئادەم، بىر تۇرۇپ چوشقا بولغانلاردىن پەقەت چى بەگلىكىدىكى پېڭ شېڭ بىلەن جىڭ بەگلىكىدىكى بويۇۋ بايۋەچچە بويىتىدە.

سوئال: پالنامىدا: «شۇنىڭ ئۈچۈن جىن - ئەرۋاھلارنىڭ ئەھۋالى ئاسمان - زەمىنىگە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى، بىر - بىرىگە زىت كەلمەيدىغانلىقىنى بىلىش لازىم» دەپ يېزىلغان. «بىر ھارۋىغا جىن - ئەرۋاھلار قاچىلانغان» دەپمۇ يېزىلغان. بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسى نېمە؟

جاۋاب: ئۇچار قۇشلار بىلەن ھايۋاناتلارنىڭ پەرقى ئۇچۇش بىلەن مېڭىشتا. ئادەم بىلەن جىن - ئالۋاستىلارنىڭ پەرقى ئاشكارىلىق بىلەن يوشۇرۇنلۇقتا. ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن

جىن بولىدۇ، جىن يوقالغاندىن كېيىن قايتا ئادەم بولىدۇ دىگەننى مەن زادىلا چۈشەنەلمەيمەن.

سوئال: روھنىڭ يوقىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى داۋلىنى بىلىشنىڭ نىمە ئەمىلىي ئەھمىيىتى بار؟

جاۋاب: بۇددا دىنىنىڭ سىياسىغا قىلىۋاتقان زىيانداشلىقى بىلەن مۇناخىلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتكە قىلىۋاتقان بۇزغۇنچىلىقى خۇددى قاتتىق بوران ۋە تۇمانلارغا ئوخشاش كەڭ تۈردە يېيىلماقتا. مەن جەمئىيەتتىكى بۇنداق نۇقسانلاردىن ئېلىپ چىقىمەن. ئۇنى ھالاك بولۇشتىن قۇتقۇزۇشنى ئويلايمەن. كىشىلەر قانداقتۇر بارلىق بىر سانىدىن ئايرىلىپ، شېيخىلاردىن مەدەت سوراپ، بۇتقا باش قويۇشنى خالايدۇ - يۇ، ئەمما ئۇرۇق - تۇققانلىرىغا ئېتىۋار قىلمايدۇ ۋە نامراتچىلىغىغا ئىچ ئاغرىتمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ۋى نىمە؟

بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، شەخسى ئۆيىنىڭ كۆپ بولۇپ كىشىلەرگە ياردەم بېرىش نىيىتىنىڭ ئاز بولغانلىغىدا. شۇنىڭ ئۈچۈن نامرات دوستلىرىغا بىر سىقىم گۈرۈچ بەرسىلا ئۇنىڭ پىخسىقلىق كەيپىياتى دەرھال ئىپادىلىنىدۇ. كاتتا بايلار مۇناخلارغا مىڭ دادەنلەپ ئاشلىق تەقدىم قىلىشىمۇ پەسەنت قىلمايدۇ، ئۆزىنى ناھايىتى چىڭ ھىس قىلىدۇ. بۇ مۇناخلارنىڭ مۇبالىغە قىلىنغان ۋەدىلەرنى بېرەلمىگەنلىكى ۋە نامرات دوستلىرىنىڭ بىر شىڭ ياكى يېرىم كۆرەچىلىكىمۇ بىرەر نەرسە قايتۇرالمىغانلىغىدا ئەمەسمۇ؟ كىشىلەرنى ئېغىر قىيىنچىلىقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ياردەم بەرمەيدۇ. ياخشى ئىش قىلىشىمۇ پەقەتلا ئۆزىنى نەزەردە تۇتىدۇ. بۇددا دىنى چۈشىنىكسىز، يالغان - ياۋىداق سۆزلەر بىلەن كىشىلەرنى ئېزىقتۇرىدۇ. دوزاقنىڭ ئازاۋى بىلەن كىشىلەرنى قورقۇتىدۇ. مۇبالىغە سۆزلەر بىلەن ئالدايدۇ. جەننەتنىڭ راھىتى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. كىشىلەرنى كۈڭزىچىلارنىڭ كىيىمىنى تاشلاشتۇرۇپ، شېيخىلەرنىڭ چاپىنىنى كىيىپ گۈزىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەنئەنىۋى ئەدەپ - يوسۇن ۋە ئەنئەنىۋى جابدۇقلار بىكار قىلىنىپ، چاپدان، تاماق قاچىسىنى تىزىدۇ، كىشىلەر خانىۋەيران بولۇپ پەرزەنتسىز قالىدۇ. ھەتتا لەشكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى يوقىتىلىدۇ. مەنسەپدارلار ھۆكۈمەتتە تۇرمايدۇ. ئاشلىغىنى تەييار تاپ شېيخىلەر يەپ تۈگىتىدۇ. بايلىقلارنى ھەشەمەتلىك ئىبادەتخانىلارنى سېلىش ئۈچۈن بۇزۇپ چاچىدۇ. «ئامى تابا!» دىگەننى ئۈنلۈك ئوقۇيدۇ - يۇ، لېكىن يامان ئادەم لەر ئەسكىلىك قىلىپ كەتسىمۇ ئۇلارنى توسىيالىمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بۇددا دىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇنىڭ مەنىسىنى توسىمىغىچە بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان بالايى ئاپەت چەكسىز بولىدۇ.

ئەگەر كائىناتنىڭ پەيدا بولۇپ يېتىلىشى ئۆزلۈگىدىن بولىدىغانلىغىنى، مۇرەككەپ ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى تامامەن ئۆزىدىكى ئۆزگىرىش تۈپەيلىدىن، تۇرۇپ پەيدا بولۇپ، تۇرۇپ يوقاپ كېتىدىغانلىغىنى چۈشىنەلمەسكە ئۇنىڭ پەيدا بولۇشىنى توسىماسلىغى،

ئۇنىڭ يوقىلىشىدىن ئۆكۈنمەسلىكى كېرەك. تەبىئەت قانۇنىيىتىگە بويسۇنۇپ ھەر كىم ئۆز-
لىرىنىڭ تەبىئەتلىرىدىن قانائەت ھاسىل قىلىش كېرەك. ئەمگەكچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئېتىز-
ئېرىقلىرىغا شۈكۈر قىلىشى، ئىسىلزاڭلار ئۆزلىرىنىڭ ئاددى - ساددىلىغىنى ساقلاپ قېلىش
شى لازىم. تېرىقچىلىق قىلىپ ئوزۇقلاپسا ئاشلىقنى يەپ تۈگىتەلمەيدۇ. پىلە قۇرۇت بېقىپ
كېيىم قىلسا، كېيىمنى كېيىپ تۈگىتەلمەيدۇ، تۆۋەندە تۇرغانلار ئۆزلىرىنىڭ ئېشىنغان مەھ-
سۇلاتلىرىنى يۇقۇرىدا تۇرغانلارغا تەقدىم قىلسا، يۇقۇرىدا تۇرغانلار ئارىلىشىۋالمايلىق
پوزىتسىيىدە تۇرۇپ تۆۋەندە تۇرغانلارغا مۇئامىلە قىلسا، ھايات كۆچۈرگىلى، ئاتا - ئانىلار-
نى باققىلى بولىدۇ. ھەم ئۆزىنى، ھەم كۆپچىلىكنى رازى قىلغىلى بولىدۇ، دۆلەت خاتىرجەم
بولالايدۇ، پادىشا ھۆكۈم سۈرەلەيدۇ، دىمەك، شۇ يولنى تۇتقاندا ئەنە شۇلارنى ئىشقا ئا-
شۇرغىلى بولىدۇ.

ھەمگە تەلىك سۆزلەر

پەيلاسۇفلار مۇنداق دىگەن:

ئىنتىقام ئېلىشقا قادىر بولۇپ تۇرۇقلۇق ئەيۈ بىلەن مۇئامىلە قىلىپ بارلىق
گۈزەل پەزىلەتلەرنىڭ كۆركەم رەگىدۇر.

×

×

كۆڭلى ساپ، خۇلقى گۈزەل كىشىلەرنى ھۆرمەت - ئېھتىرام قىلماق ئەڭ
ياخشى ئەخلاقتۇر.

×

×

كۆپ خەلق ئالدىدا بىر كىشىگە نەسىھەت قىلىپ ئۇنىڭ بېشىغا كالتەك بىلەن
سوققانغا ئوخشاش. نەتىجىسى كۆرۈلسۇن دىسەڭ، نەسىھەتنى خالى جايدا قىلغىن.

«فەۋا كەلچۇلەسا» ناملىق كىتاپتىن.

ئىقتىسادىي تۈزۈلمە توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

رازاق تۆمۈر

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىيىغىنىدىن بۇيان مەملىكەتتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىۋاتىدۇ. ئۇ، مەملىكەتتىمىزنىڭ تەقدىرىگە ۋە ئىستىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك ئۇلۇغ ئىنقىلاپ، شۇنداقلا جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىم قۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى. شۇڭا، بۇ ماقالىدا جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئورنىتىشتا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىر نەچچە مەسىلە توغرىسىدا ئۆز قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمەن.

ئىقتىسادىي تۈزۈلمە، مۇرەككەپ بىر سىستېما بولۇپ، ئۇنىڭغا چېتىلىدىغان مەسىلەلەر مۇ كۆپ.

«تۈزۈلمە» دىگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ ئەسلىدىكى خەنزۇچە مەنىسى «ژانېر»، «تۈزۈلۈش» دىگەن مەنىدە بولۇپ، بۇرۇن ئەدەبىي - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىغا قارىتىپ ئېيتىلغان. كېيىن ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىمۇ قوللىنىلىپ، ئاساسلىقى دۆلەت ئورگانلىرى، كارخانا ۋە كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئاپاراتلىرىنى تەسۋىس قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ ھوقۇق چېكىنى ئايرىش قاتارلىق تۈزۈلمىلەرگە قارىتىلىدىغان بولدى. لېكىن ھازىر بىز قوللىنىۋاتقان «تۈزۈلمە» دىگەن بۇ ئاتالغۇ ياپون تىلىدىكى «تۈزۈلمە» دىگەن ئاتالغۇنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا تەرەققى قىلغان. شۇڭا ئۇنىڭ مەنىسى ئەسلى خەنزۇچە مەنىسىدىنمۇ كەڭ دېيىشكە بولىدۇ. ياپون تىلىدىكى «تۈزۈلمە» - بىئولوگىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ، جانلىق ئورگانىزىمىلارنىڭ بەدىنىدىكى ھەرقايسى ئەزالارنىڭ ئوخشاش بولمىغان خىزمىتى شەكىللەندۈرگەن ۋە ئورگانىك بىرلىككە ئىگە بولغان ئومۇمىي بىر گەۋدىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ سىياسىي ئىلىمدا قوللىنىلسا، ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تەشكىل قىلىدىغان بىر خىل ئەندىزە ياكى شەكىلنى كۆرسىتىدۇ. ئىقتىسادىي تۈزۈلمە، ئاساسلىقى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي پائالىيەتنى تەشكىللەش ۋە باشقۇرۇش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ.

ھازىر مەملىكەتتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي نەزىرىيە ساھەسىدە «ئىقتىسادىي

سادىي تۈزۈلمە» دىگەن بۇ ئاتالغۇغا نىسبەتەن تېخى بىرلىككە كەلگەن قاراش ۋە تەبىرى يوق. لېكىن بىر قانچە يىلدىن بۇيانقى نەزىرىيە مۇھاكىمە ساھەسىدە نىسبەتەن ۋەكىللىك خاراكتېرىنى ئالغان 3 خىل قاراش مەۋجۇت. خىل بىرىنچى قاراشتىكىلەر: ئىقتىسادىي تۈزۈلمە — خەلق ئىگىلىگىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى ئوبېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ تەلۋى بويىچە تەشكىللەش شەكلىنى ۋە ئۇسۇللىرىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر: ئىقتىسادىي تۈزۈلمە — ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتچىلىرىنىڭ كونكرېت شەكىللىنىشىدىن ئىبارەت. ئۇ، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي جەريانىدىكى ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات ۋە ئىستېمالدىن ئىبارەت ھالقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۈچىنچى خىل قاراشتىكىلەر: ئىقتىسادىي تۈزۈلمە — ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتچىلىرىنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىنىش شەكلى ۋە دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىش يوللىرىنىڭ ئومۇملاشقان يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. مەيلى قانداقلا قاراش بولمىسۇن، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە، مەملىكىتىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تېخى ئەمدىلا تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان ساھە، شۇڭا، ئاساسىي ئۇقۇم جەھەتتە ئۇنداق ياكى بۇنداق ئوخشاش بولمىغان قاراشلارنىڭ مەيدانغا چىقىشى تەبىئىي. ھالبۇكى بۇنداق قاراشلار، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىكى نەزىرىيە مۇھاكىمىسىنىڭ مەزمۇنىنى بېيتىپلا قالماستىن، تۈزۈلمىلەرنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ قەدىمىي ئۇسۇلىنى تېزلىتىدۇ. يۇقۇرقى قاراشلارنىڭ بىر تەرىپى توغرا بولسا، يەنە بىر تەرىپى مۇھاكىمە تەلەپ قىلىدۇ. ئىقتىسادىي تۈزۈلمە دىگەن بۇ مەسىلىگە، بىر ئىلمىي تەدبىر بېرىش ئۈچۈن، مېنىڭچە ئاۋال ئۇنىڭ ئىچكى مەزمۇنىنى تەپسىلىي چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان مەملىكىتىمىزدە ئېلىپ بېرىلۋاتقان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئەمىلىيىتىنى تەتقىق قىلىپ كۆرگەندە، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق بىر قانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىقتىسادىي شەكىل ۋە ئىگىلىك ئۇسلۇپى؛ ئىككىنچىسى — دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي باشقۇرۇشتا يولغا قويغان ئاساسىي پىرىنسىپلىرى؛ بۇنىڭدا، پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئارقىلىق تەكشۈرۈشنى قوشۇمچە قىلىش، ئەمگىگە قاراپ تەقسىم قىلىش دىگەنگە ئوخشاش پىرىنسىپلار؛ ئۈچىنچىسى — ئىقتىسادىي باشقۇرۇشتىكى ھوقۇق چېكىنىڭ ئايرىلىشى؛ تۆتىنچىسى — ئىقتىسادىي باشقۇرۇش سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى، جۈملىدىن لىنىيە بويىچە باشقۇرۇش (تارماقلار بويىچە باشقۇرۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن دائىرە بويىچە باشقۇرۇش (رايون بويىچە باشقۇرۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مۇناسىۋىتى؛ بەشىنچىسى — دۆلەت، يەرلىك، كارخانا ۋە ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى تەقسىم قىلىش ۋە تەكرار تەقسىم قىلىشنىڭ شەكلى؛ ئالتىنچىسى — ئىقتىسادىي باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى. جۈملىدىن

ئىقتىسادىي ۋاستە (ئىقتىسادىي پىشاڭ)، مەمۇرى ۋاستە، قانۇنىي ۋاستىلارنى تەتبىقلاش؛ يەتتىنچىسى — ئىقتىسات باشقۇرۇش ئاپاراتلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىشى، ۋاھاكازالار.

ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئۆز ئىچىگە ئالغان يۇقۇرقى مەزمۇنلارغا ئاساسلانغاندا، «ئىقتىسادىي تۈزۈلمە» دىگەن بۇ ئۇقۇم — مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈم ئاستىدا، خەلق ئىگىلىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ تەلۋىگە ئاساسەن، ھەر قايسى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى تەڭشەش ئۈچۈن قۇرۇلغان ۋە خەلق ئىگىلىكىدىكى تۈرلۈك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تەشكىللەش، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات، ئىستىمال قاتارلىق ھالقىلاردىن بىر — بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ راۋاجلاندۇرۇشتا قوللىنىلىدىغان تەشكىلىي شەكىل، باشقۇرۇش تۈزۈمى ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىدىن تەركىپ تاپقان بىر ئومۇمىي سېستىمىنى كۆرسىتىدۇ. يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەھلىل قىلساق، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئورنىتىلغان خىلمۇ — خىل ئىگىلىك شەكىللىرى. يەنە بىرى: ئىقتىسات باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى. ئىقتىسات باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىمۇ يەنە ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ بىرى: ماركرو ئىقتىسات باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى (خەلق ئىگىلىكى ئىقتىسات باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىمۇ دىيىلىدۇ) يەنە بىرىسى مىكرو ئىقتىسات باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى (كارخانىلارنىڭ ئىقتىسات باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىمۇ دىيىلىدۇ).

ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ دائىرىسى ۋە قاتلىمى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان دائىرىسى ۋە قاتلىمى شەكىللەنگەن. دۆلەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، دۆلەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى بولىدۇ. كارخانىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، كارخانىنىڭمۇ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى بولىدۇ. لېكىن ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي جەريانىدىن ئېيتقاندا، يەنە ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈلمىسى، ئوبوروت تۈزۈلمىسى، تەقسىمات تۈزۈلمىسى بولىدۇ. خەلق ئىگىلىكىدىن ئىبارەت ئورگانىك گەۋدىنى تەشكىل قىلغان تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىدىن ئېيتقاندا، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىچىدە: يەنە سانائەت ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى، يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى، سودا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى، ماددىي ئەشيا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى، قاتناش — تىرانسپورت ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى دىگەنگە ئوخشاش بىر قاتار ئىقتىسادىي تۈزۈلمىلەر بولىدۇ. ئىقتىساتنى باشقۇرۇشنىڭ فۇنكسىيەسى سىيىسىدىن ئېيتقاندا: پىلان تۈزۈلمىسى، مالىيە تۈزۈلمىسى، باج تۈزۈلمىسى، پۇل مۇئامىلە تۈزۈلمىسى، ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈچلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، مۇئاش تۈزۈلمىسى، باھا تۈزۈلمىسى قاتارلىقلار بولىدۇ. ئادەتتە كىچىك دائىرىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى چوڭ دائىرىلىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىگە بېقىنىدۇ ياكى ئۇنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. يەنە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى، ھەر قايسى دائىرە ۋە قاتلامنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى بەلگىلەيدۇ. ئەمما بۇنىڭدىن، ئوخشىمىغان دائىرە ۋە ئوخشىمىغان

قاتلاملاردىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەرگىز زىددىيەت مەۋجۇت ئەمەس دىگەن مەنا كېلىپ چىقمايدۇ. خەلق ئىگىلىگىنىڭ ئۆزى مۇرەككەپ بىر قۇرۇلما، خەلق ئىگىلىگىدىكى ئوخشىمىغان دائىرە ۋە قاتلاملارنىڭ خىلمۇ-خىل ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى باشتىن، ئاخىرى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بىر - بىرىنى چەكلەيدۇ. ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئىسلاھ قىلغاندا، ئەگەر خىلمۇ - خىل ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئىسلاھاتنىڭ بىر تۇتاش پىلانى بولماي، مەلۇم بىر دائىرە ۋە قاتلامنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ياكى بىرقانچە دائىرە ۋە قاتلامنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، باشقا مۇناسىپ دائىرە ۋە قاتلاملارنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنمىسا ياكى يېتىشىپ ماڭالمىسا، خەلق ئىگىلىگىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىدە زىددىيەت كېلىپ چىقىدۇ. ئۇ تۈرلۈك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ راۋان ئېلىپ بېرىلىشىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: ئالدىنقى بىر مەزگىلدە، ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش تېز بولۇپ، ئوبوروت تۈزۈلمىسىنىڭ ئىسلاھاتى يېتىشىپ ماڭالمىغاچقا، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭەيتىلىشىگە بىر ئاز تەسىر يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىلگىرى مىكرو ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئىسلاھات قەدىمى تېز بولۇپ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىگىنىڭ تۈزۈلمىسىنى پىلانلىق ئىسلاھ قىلىش يېتەرلىك بولمىغاچقا، ماكرو ئىقتىسادىي كونتۇرۇل قىلىشتىمۇ يەنىلا مەسىلىلەر يۈز بەردى. بۇنىڭ بىلەن كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، نۇقتىلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرىگە كاپالەتلىك قىلىمىسا بولمايدىغان بولدى. شۇڭا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ مەنىسىنى، سىستېمىلىق قۇرۇلۇش نەزىرىيىسى نۇقتىسىدىن چۈشىنىش ناھايىتى زۆرۈر. شۇنداق تونۇغاندا، ئۇنىڭ مەنىسىنى ئاندىن مۇكەممەل چۈشەنگىلى ۋە ئىگەللىگىلى، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئىسلاھاتىنىمۇ ئاندىن سىستېمىلىق، رېتېملىق ھەم بىر - بىرىگە توقۇنۇشىمىغان ھالدا ساغلام - راۋان ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ.

3 - ئومۇمىيىتىدىن بۇيان ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىسلاھات، دولتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئىجابى ۋە سەلبىي جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، ئىسلاھات ئوڭۇشلۇق بولۇپ، ئىلگىرىلەش تېز بولدى. لېكىن شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئىلگىرىكى ئىسلاھات خەلق ئىگىلىگىنىڭ نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەش جەريانىدا، قىممەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىسلاھاتىدا، مۇھاكىمە خاراكتېرىدە ئېلىپ بېرىلدى. تېخى ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرى يۈرۈشلەشپ كەتمىدى. شۇڭا ئۇنى تامامەن مۇۋەپپەقىيەتلىك دەپ كەتكىلى بولمايدۇ. دۆلەت، كوللىكتىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تېز يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۆتكەن 5 يىل جەريانىدا، يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇنىڭدا ناھايىتى ياخشى تەجرىبىلەر ھاسىل قىلىندى. گەرچە بۇنىڭغا كۆپ

ئەجرە سىڭگەن بولسىمۇ، لېكىن شۇجەرياندا ئېلىمىزنىڭ ئەمىلىي ئەھۋالىغا باپ كېلىدىغان يېڭىچە ئىسلاھات يولىنى دەسلەپكى قەدەمدە تېپىپ چىقتۇق، ئەندى شەھەرلەردىكى سانائەت - سودا كارخانىلىرى ۋە باشقا تارماقلار يېزىلارنىڭ مۇشۇ تەجرىبىسىنى ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە قانداق بىرلەشتۈرۈپ يولغا قويۇشى كېرەك؟ بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇھاكىمە قىلىشقا، بۇنىڭدىن تەجرىبە ھاسىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

2. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىم قۇرۇش بىزنىڭ ئىشانىمىز ھەم چىقىش نۇقتىمىز، لېكىن بۇ ئىشاننىڭ ئەمەلگە ئېشىشى پەقەت جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئارقىلىقلا كاپالەتلىنىدۇ. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىم قۇرۇش بىر تەرەپتىن ئېلىمىزنىڭ ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپ چىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، سوتسىيالىزىمنىڭ ماددىي ئاساسىنى مۇستەھكەملەشنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئېلىمىزنىڭ ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇستىقۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىپ ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىلگىرىكى بىر نەچچە يىللىق ئىسلاھات ئەمىلىيىتىدىن بىز، پەقەت ئەمىلىيەتنى چىقىش قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىنى مۇقىم تەكشۈپ، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ رىيال سەۋىيىسى ۋە خاراكتېرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، ئوخشىمىغان ئىقتىسادىي شارائىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدىغان كونكرېت ئىگىلىك شەكلىنى ئورناتقاندىلا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپ چىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملەپ مۇكەممەللەشتۈرگىلى؛ ئۇستىقۇرۇلمىنى رىيال ئىقتىسادىي بازىنىڭ تەلپۈگىگە ئۇيغۇنلاشتۇرغىلى؛ سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى ياخشى جارى قىلدۇرغىلى، كاپىتالىزىمدىنمۇ يۇقۇرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى بەرپا قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋالدۇق. ئىسلاھات ئەمىلىيىتى يەنە بىزگە، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي نەزىرىيىدىكى مەركىزىي مەسىلە - ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەمىلىي ئەھۋالىنى توغرا چۈشىنىش ئاساسىدا سوتسىيالىستىك توۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە توۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىدىن ئاڭلىق پايدىلىنىپ، پىلانلىق ئىگىلىك ئاساس، بازار ئارقىلىق تەكشۈشنى قوشۇمچە قىلىش پىرىنسىپىنى ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇش، تۈرلۈك ئىقتىسادىي پىشاڭلار ۋە مۇئەييەن مەمۇرى باشقۇرۇش ئۇسۇلى، شۇنىڭدەك ئىقتىسادىي قانۇن قاتارلىقلارنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش، دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخستىن ئىبارەت 3 تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇردى. مۇشۇنداق نۇقتىنى زەرنى چىقىش قىلغاندا، ئاۋال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ رىيال سەۋىيىسى ۋە خاراكتېرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىنى ئورنىتىش

كېرەك. ئۇنىڭدىن قالسا، مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈرلۈك ئىقتىسادىي شەكىلگە ۋە ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ھەر قايسى ھالقىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، شۇنىڭدەك مەركەز، جايلار، تارماقلار، كارخانىلار، ئەمگەكچىلەردىن ئىبارەت ھەممە تەرەپنىڭ ئاكتىپلىغىنى قوزغىيالايدىغان ئىقتىسادىي باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش كېرەك. مانا بۇ جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ مەزمۇنى بولۇپ، ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى بىر قانچە مۇناسىۋەتنى توغرا ھەل قىلىش كېرەك.

(1) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىقتىساد بىلەن باشقا ئىقتىسادىي تەركىپ، ئىقتىسادىي شەكىللەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئومۇمىيلىق مۈلۈكچىلىكىنى يېتەكچى قىلغان كۆپ خىل مۈلۈكچىلىك شەكلى قۇرۇلمىسىنى ئورنىتىش كېرەك.

مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي ئەمىلىيىتىدىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋاتقىلى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ رىيال سەۋىيىسى ۋە خاراكتېرىدىن ئايرىلغان ھالدا، مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنىڭ ئومۇمىيلىق دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش، كوللىكتىپ ئىگىلىكنى رەت قىلىش، يەككە ئىگىلىكنى قىرغىش، سىرتقا قارىتا ئىشلىكنى تاقىۋېلىش، بۇلارنىڭ ھەممىسى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇپ، سوتسىيالىزىم تۈزۈمىنىڭ ماددى ئاساسىنى مۇستەھكەملەشكە پايدىسىز، بۇ ھەقتە بىز قارغۇلۇق ۋە تەۋەككۈلچىلىق قىلىپ، نۇرغۇن ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچرىدۇق. شۇڭا، ئومۇمىيلىق مۈلۈكچىلىكىنى يېتەكچى قىلىش شەرتى ئاستىدا، كۆپ خىل ئىقتىسادىي شەكىللەر بىلەن مەۋجۇت بولغان مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈرۈش ئىنتايىن زۆرۈر. لېكىن شۇنى تەكىتلىپ ئۆتۈش لازىمكى، كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىپ بىللە مەۋجۇت بولغان مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى — دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىقتىسادىي يېتەكچى قىلغان بولۇشى لازىم. چۈنكى ئۇ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى ئىگەللەگەن ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى، شۇنىڭدەك ئىگىلىكنى تەشكىللەش سەۋىيىسى ئېلغار. شۇڭا، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا يېتەكچى ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. بۇ ئىنكار قىلىنسا، ئېلىمىزدەك ئاھالىسى كۆپ، زېمىنى كەڭ، ئىقتىسادىي ئاساسى ئاجىز، تەرەققىيات تەكشى ئەمەس، جاينىلارنىڭ ئەھۋالى مۇرەككەپ، پەرق چوڭ ئەلدە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى غەلىبىلىك ئېلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. يەنىلەر: ئىلگىرىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىكى چاتاقنىڭ يىلتىزى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىقتىسادىي بولۇپ، ھەممە ئىللەتنى ئومۇمىيلىق مۈلۈكچىلىك گىدىكى ئىقتىساد پەيدا قىلىپ كېلىۋاتىدۇ، دەپ قاراۋاتىدۇ. ئۇلار ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئىسلاھاتىدا، ئومۇمىيلىق مۈلۈكچىلىكىنى «كارخانا مۈلۈكچىلىك» كە «كوللىكتىپ مۈلۈكچىلىك» كە «ئەمگەكچىلەرنىڭ بىرلەشمە مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى» گە ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلىۋاتىدۇ. بۇنداق نوقتىئىنەزەرلەر ئەلۋەتتە توغرا ئەمەس، ئۇنى رەت قىلىش كېرەك.

2) پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن بازار ئارقىلىق تەكشۈرۈشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىپ، بازارنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىدىن ۋە تۈرلۈك ئىقتىسادىي پىشاڭلاردىن جانلىق پاي-دېلىنىدىغان ئىگىلىكنى تەكشۈرۈش سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىقىش كېرەك.

ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ماھىيىتى، ئىقتىسادىي پائالىيەتنى تەكشۈرۈش ۋە ماسلاشتۇرۇش، تېگى تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك مىقدارىنى تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت. ئىقتىسادىي تەكشۈرۈش سىستېمىسى — ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ يادروسى، مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك دۆلەت، پىلانلىق توۋار ئىگىلىك — سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى. شۇڭا پىلان ئارقىلىق تەكشۈرۈش — ئىگىلىكنى تەكشۈرۈشنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپى ھېساپلىنىدۇ. لېكىن پىلانلىق ئىگىلىك، توۋار ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىغا قۇرۇلغانچە، ئۇ، قىممەت قانۇنىدىن ئاڭلىق پايدىلىنىپ، بازار ئورگانىزىمىنىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىشنى، بازار ئارقىلىق تەكشۈرۈش رولىدىن پايدىلىنىشنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىقتىسادنىڭ يېتەكچى ئورنى ۋە رولىغا كاپالەتلىك قىلىش ئاساسىدا، ئىقتىسادنىڭ ئاساسىي قىسمى ۋە ئاساسىي گەۋدە قىسمىنى پىلان ئارقىلىق تەكشۈرۈپ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدىكى پىلانلىق، نىسبەتلىك راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىگىلىكنىڭ قوشۇمچە قىسمى ۋە تولۇقلىغۇچى قىسمىنى بازار ئارقىلىق تەكشۈرۈپ، شۇ ئار-قىلىق قىممەت قانۇنىنىڭ تەلۋىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، پىلاننىڭ يېتەرسىزلىكىنى تولۇقلاش، ئىقتىسادىي يەنىمۇ جانلاندۇرۇش لازىم.

ئىقتىسادىي تەكشۈرۈش، پىلانلىق باشقۇرۇشنىڭ كۆپ خىل شەكلىنى قوللىنىش كېرەك، يەنى، بۇيرۇق خاراكتېرلىق پىلان، يېتەكچى خاراكتېرلىق پىلان، ئەركىن ئىشلەپچىقىرىش ۋە توۋار ئوبوروتى قاتارلىقلارنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ دائىرىسىنى ئېنىق بەلگىلەش، شۇ ئاساستا ئۇچىسىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇيرۇق خاراكتېرلىق پىلان، پىلان سىستېمىسىنىڭ ئاساسىي شەكلى. ئۇ ماركرو ئىقتىسادىي كونتۇرۇل قىلىدىغان ئاساسلىق گەۋدە. بولۇپمۇ، مىللى دارامەتنى تەقسىم قىلىش يەنى جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەش، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلەغىنىڭ چېكى ۋە يۆنۈلۈشىنى، ئىستېمال فوندىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتى قاتارلىقلارنى كونتۇرۇل قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم. قىممەت بىلەن باھانىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بەلگىلەش كېرەك. قىممەت بىلەن باھانىڭ بىر - بىرىدىن چەتنەپ، قاچىسىمان پەرقىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، باھا جەزمەن قىممەتنى ئاساس قىلىدىغان، داۋاملىق قىممەتنى ئايلىنىدىغان ياخشى دەۋرلىكنى بەرپا قىلىش كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن باھانىڭ ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملىقىنى ساقلاش ئاساسىدا، باھا تۈزۈلمىسىنى مۇقىم ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق، مۇقىم باھا، ھەركەتچان باھا، ئەركىن باھا (بازار باھاسىنى كۆرسىتىدۇ) قاتارلىق كۆپ خىل باھاشەكلى بىلەن پىلانلىق باشقۇرۇش شەكىللىرىنى يۈرۈشلەشتۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆز ئارا ماسلاشتۇرۇش كېرەك. مەيلى قانداق باھا بولمىسۇن، ئۇنىڭ ھەممىسى، تەمىن

لەش بىلەن تەلەپنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھەقىقىي يۈسۈندا ئىقتىسادنى ئىلگىرى سۈرىدىغان پىشاڭلىق رولىنى ئوينىشى كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، قىممەت، باج، پايدا، كىرىدېت، ئىش ھەققى، مۇكاپات قاتارلىق ئىقتىسادىي پىشاڭلارنىڭ رولىنى بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ، مەمۇرى ۋاستە ۋە قانۇن قاتارلىقلارنى بىرلىكتە قوللىنىپ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ ئىستراتېگىيىلىك نىشانىنى كاپالەتلەندۈرۈش كېرەك.

(3) مەركەز بىلەن يەرلىك، تارماق بىلەن دائىرىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش، مۇۋاپىق ئۇسۇل ئارقىلىق لىنىيە بويىچە باشقۇرۇش بىلەن رايونلار بويىچە باشقۇرۇشنى ياخشى بىرلەشتۈرۈش كېرەك.

مەركەز بىلەن يەرلىك، تارماق بىلەن رايونلارنىڭ مۇناسىۋىتى بۇ قېتىم ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئىسلاھ قىلىشتا چېتىلىدىغان دائىرىسى ئەڭ كەڭ، ھەل قىلىش ئەڭ قىيىن، شۇنداقلا تەكرارلىنىش ئەڭ كۆپ بولغان مەسىلە. ئىلگىرىكى بىر نەچچە قېتىملىق ئىسلاھات ئاساسلىقى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش كېرەكمۇ ياكى يەرلىككە تارقاقلاشتۇرۇش كېرەكمۇ؟ لىنىيە بويىچە (تارماقلار بويىچە) باشقۇرۇشنى ئاساس قىلىش كېرەكمۇ ياكى دائىرە بويىچە (رايونلار بويىچە) باشقۇرۇشنى ئاساس قىلىش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىنى چۆرىدىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ باشتىن - ئاخىرىغىچە ياخشى ھەل بولمىدى. بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتتا ئۇ، يەنىلا مەركەزلىك مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقان مەسىلە بولسىمۇ، لېكىن قاراش، نۇقتىئىنەزەر تېخىچە بىرلىككە كەلمىدى. ئەمما ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە سوتسىيالىزىم ئىشلىرىنىڭ ئوبېكتىپ تەلۋىنى چىقىش قىلغاندا، مەيلى تارماقلار بويىچە باشقۇرۇش ئاساس قىلىنسۇن ياكى رايونلار بويىچە باشقۇرۇش ئاساس قىلىنسۇن، بۇ ئىككىسىدىلا چەكلىمىلىك بار. ئۇنداق بولسا، تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدا، بۇ زىددىيەتنى قانداق ھەل قىلغان ياخشى؟ مېنىڭچە بۇ ئىككىسىنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈش كېرەك. شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ ئىككىسىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋەتمەسلىك كېرەك. مەملىكىتىمىز بىر چوڭ دۆلەت، ئەگەر مەركەزلەشتۈرۈلگەن رەھبەرلىك بولمىسا، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش قىيىنچىلىققا يولۇقىدۇ، ماركرو - (كەڭ كۆلەملىك)، ئىقتىساد مۇقىم بولمايدۇ. نەتىجىدە مىكرو - «كىچىك كۆلەملىك» ئىقتىسادىي جانلىنىپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا مەركەز بىلەن يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىي باشقۇرۇش ھوقۇق چېكىنى مۇۋاپىق ۋە ئېنىق ئايرىش كېرەك. خەلق ئىگىلىگىنىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى بەلگىلەش ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرۈش؛ يەرلىككە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە خەلق تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، شۇنىڭدەك سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى يولغا قويۇش ئۈچۈن پايدىلىنىدىغان بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈش ھوقۇقىنى يەرلىككە بېرىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىپ، دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇش، چوڭ ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش، كىچىك ھوقۇقنى تارقاقلاشتۇرۇش پىرىنسىپىنى ياخشى ئىزچىللاشتۇرغىلى بولىدۇ. تارماق بويىچە باشقۇرۇش بىلەن دائىرە بويىچە باشقۇرۇش ئوتتۇرىدا

سىدىكى زىددىيەتسىز مۇۋاپىق ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

(4) دۆلەت بىلەن دۆلەت ئىگىلىگىدىكى كارخانىلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىپ، كارخانىلارنى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش سىياسىتى ۋە پىلانىنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك پائالىيىتىنى تەشكىللەشكە زۆرۈر بولغان ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت، ئىقتىسادىي ھوقۇق، ئىقتىسادىي مەنپەئەتتىن بەھرىمەن قىلىپ، ئۇلارنى نىسبى مۇستەقىل ئىگىلىك سۈپىتىدە تەسۋىپ قىلىپ قۇرۇپ چىقىش لازىم.

سوتسىيالىستىك كارخانىلار — ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىكنىڭ ئاساسىي ئورنى. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك پائالىيىتىنى بىۋاسىتە ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي ھېساب ۋاتىنى يولغا قويىدۇ. شۇڭا، ھەر قايسى تەرەپنىڭ ئاكتىپلىغىنى قوزغاشتا، گەپ كارخانا بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپلىغىنى قوزغاشتا، ئىلگىرىكى ئىسلاھاتلارنىڭ نەتىجىلىك بولمىغانلىغى، ئاساسەن ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش كېرەكمۇ ياكى تارقاقلاشتۇرۇش كېرەكمۇ دىگەن بىلەنلا بەت بولۇپ كەتكەنلىكتىن بولدى. ھازىر ئىگىلىكنىڭ فاكتىبىنى ئۆزگەردى. يەنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىچكى ئامىللىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشنى ئاساس قىلىدۇ. بۇنىڭدا تېخنىكىنى ئىسلاھ قىلىش، يوشۇرۇن كۈچنى قېزىش، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش مەركەز قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كارخانىلارنىڭ تېخنىكا ئىسلاھاتىنى پىلانلىق يولغا قويۇپ، كارخانىلارنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، ھازىرقى كارخانىلارنىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈشمىز لازىم.

(1) دۆلەت بىلەن دۆلەت ئىگىلىگىدىكى كارخانىلارنىڭ مەسئۇلىيەت، ھوقۇق، مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، مەسئۇلىيەتنى چوقۇم يېتەكچى ئورۇنغا قويۇش كېرەك. ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئۈزۈمىنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىگەن. شۇڭا، كارخانىلارنىڭ دۆلەت ئالدىدا ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك ئىقتىسادىي مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق بەلگىلەش شەرتى ئاستىدا، ئۇلارنى تېگىشلىك ئىقتىسادىي ھوقۇق، ئىقتىسادىي مەنپەئەتتىن بەھرىمەن قىلىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئۇلار بىر تەرەپتىن ئىچكى جەھەتتە ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئىگە بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن تاشقى جەھەتتە ئىقتىسادىي بېسىم بولۇپ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈشكە تۈرتكە بولىدۇ.

(2) دۆلەت ئىگىلىگىدىكى كارخانىلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت بىلەن كارخانا ئوتتۇرىسىدا مۇۋاپىق ئىش تەقسىماتىنى يولغا قۇيۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا كارخانىلار مەمۇرى جەھەتتىكى بېقىندا مۇناسىۋەتنىڭ سىرتىدىن ئازات بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە پايدا ئورنىغا باج تاپشۇرۇش ۋە پايدا زىيىنىغا نىسبى ھالدا ئۆزى مەسئۇل بولۇش ئۇسۇلىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق كارخانىلارنىڭ كۈندىلىك كەسپىي پائالىيەتلىرىگە مەمۇرى جەھەتتىن ئارتۇقچە ئارىلىشىۋېلىش ئىلتىنى تۈگەتكىلى بولىدۇ.

(5) دۆلەت، كوللىكتىپ ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇشىنى ھەقىقىي كاپالەتلەندۈرۈش كېرەك.

مەملىكىتىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقى، ئەمگەكچان، باتۇر، ئەقىل - پاراسەتلىك خەلق، ئۇلار بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك تۈزۈمدە، بىر تەرەپتىن دۆلەتنىڭ خوجىسى، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورتاق ئىگىلىرى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى، ئەمگەكچان، باتۇر ئىرادىسىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك. لېكىن ئۇزۇن دىن بۇيان، دۆلەت ئىگىلىك ئورنىنى ئارتۇقچە بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۆلۈك باشقۇرۇۋەتكەچكە، ئەمگەكچىلەر پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك نەتىجىسى بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ھەققى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ، تەڭ تەقسىماتچىلىق، «داش قازاننىڭ تامىغى» نى يېيىش ئەۋج ئالغاچقا، ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقى، تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئىجتاپچانلىقى توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. ئۇ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. دۆلەت، كوللىكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش ئۈچۈن، خەلق ئىگىلىگىنىڭ ئىقتىسادىي باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى بىلەن كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى بىللە ئىسلاھ قىلىش كېرەك. بۇنىڭدا، ئال-ۋال دېموكراتىك مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى ياخشى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ئورنىنى گەۋدىلەندۈرۈش، ئۇلارنى ئۆز ئورنىنىڭ مۇھىم مەسئۇلىيىتىنى قارار قىلىشقا ھەققى قاتناشتۇرۇش، مەمۇرى جەھەتتە يېتەكچىلىك قىلىش بىلەن دېموكراتىك باشقۇرۇش، كەسپىي باشقۇرۇش بىلەن ئاممىۋى باشقۇرۇشنى تېخىمۇ زىچ بىرلەشتۈرۈش كېرەك.

دۆلەت، كوللىكتىپ ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي جەھەتتە دارامەتنى تەقسىم قىلىشتىكى «3 كە تەڭ ئېتىۋار بېرىش» پىرىنسىپىدا قەتئىي چىڭ تۇرغاندىن باشقا، يەنە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پىرىنسىپىنى ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇش، كارخانىلارنىڭ مەنپەئەتى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىگىلىك مۇئەسسەسىنى، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنى ئۇلارنىڭ ئەمگىكى بىلەن ياخشى بىرلەشتۈرۈش، ئاز ئىشلىگەنلەر ئاز ئېلىشنى ھەققى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك.

يىغىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرقىلار نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىگە ئىسلاھاتىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى، شۇنداقلا جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئورنىتىشنىڭمۇ كونكرېت تەلەپلىرى. شۇڭا ئىسلاھات جەريانىدا تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىپ، ئىسلاھاتنى يۈرۈشلەشتۈرۈش كېرەك. ھەرقانداق ئىسلاھاتنى ئاشۇ ئومۇملۇققا بويىنىدۇرۇپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئىسلاھاتنى، ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق، قەتئىي ھەم تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىش كېرەك. ئېيتىش مۇمكىنكى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشكە ئەگىشىپ، سوتسىيالىزىم ئىشلىرى غەلىبىدىن - غەلىبىگە قاراپ تەدرىجىي قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلىنىدۇ؛ 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ قەدىمى تېزلىتىلىپ، ماركسىزىمنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزىم نەزىرىيىسى تېخىمۇ بېيىدۇ ۋە كامال تاپىدۇ.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى

جۇلىڭىڭىڭ، لېي دىڭرىن

شىنجاڭ ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. تارىخىي كۆچۈشلەرنىڭ ئالاھىدە سەۋەپلىرى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى جياڭنەندىكى شۇشياڭغا - خۇنەن ئۆلكىسىدىكى چاڭدى، تاۋيۈەن ئەتراپلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋە بۈگۈنگىچە بۇ يەردە ئاۋۇپ - كۆپىيىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ خۇنەنگە كۆچۈپ كېلىشىنىڭ تارىخىي سەۋىيىسى ۋە ئەمىلىي ئەھۋالى قانداق؟ تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ۋە ئۇچراتقان بەزى ماتېرىياللىرىمىزغا ئاساسەن، بۇ ھەقتە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز ۋە خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىدىغان يولداشلار بىلەن بىرلىكتە مۇھاكىمە قىلىشنى ئارزۇ قىلىمىز.

1

1982 - يىل پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان 3 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، خۇنەن ئۆلكىسىدە جەمئىي 4446 نەپەر ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇلار چاڭشا، جۇجوۋ، شياڭتەن، يىياڭ، خۇەيخۇا قاتارلىق جايلارغا، كۆپچىلىگى ئاساسەن چاڭدى رايونىغا جايلاشقان ئىكەن، بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار 4298 نەپەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە چاڭدى شەھىرىدىكىسى 142، چاڭدى ناھىيىسىدىكىسى 365 نەپەر ئىكەن. تاۋيۈەن ناھىيىسىگە ئەڭ كۆپ جايلاشقان بولۇپ، 3666 نەپەر ئىكەن. تاۋيۈەندىكى ئۇيغۇرلار پۈتكۈل ئۆلكە بويىچە ئۇيغۇرلار نوپۇسىنىڭ %82.5 نى ئىگەللەيدىكەن. ئۇلار فېڭشۇ، ئېرلىگاڭ، زۇجاۋ، فاڭساۋ جېي، يۈيشىخې، بازىلۇ قاتارلىق گۇڭشېلارغا تارقىلىپ ئورۇنلاشقان. ئۇيغۇرلارنىڭ سانى كۆپرەك دادۇيلەر بولسا، فېڭشۇ گۇڭشېسىنىڭ خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيى، ئېرلىگاڭ گۇڭشېسىنىڭ موشىۋى دادۇيى؛ فاڭساۋ جېي گۇڭشېسىنىڭ نەنيۋى دادۇيى، گۇەنشەنلىك دادۇيى، زۇجاۋ گۇڭشېسىنىڭ ئېرلىپۇ دادۇيى، ياڭجياگاڭ دادۇيى؛ شۇنىڭدەك يۈيشىخې گۇڭشېسىنىڭ مېڭيۇيشەن دادۇيى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىدا 467، 192، 140، 240، 141، 161 دىن ئۇيغۇر بار ئىكەن.

ئاۋيۇن ناھىيىسى خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالى، چاڭدې رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبى، دۇڭتىڭخۇ كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان. خۇنەننىڭ تۆت چوڭ سۇ سىستېمىسىنىڭ بىرى بولغان يۈەنشۈي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىمىدا شوپىڭ، ۋو-لىڭدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تاغ سىستېمىسىنىڭ تارماق تىزمىلىرى گىرەلىشىپ ھاسىل قىلغان ئىگىز تاغ، داۋان ۋە تۈزلەڭلىك بار رايون. يۈەنشۈي دەرياسى غەربتىن - شەرققە قاراپ ئېقىپ مەزكۇر ناھىيىنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتىدۇ، يەر تۈزۈلۈشى ئاستا - ئاستا پەسەيگەن، ناھىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمى ئەسلىدە يۈەنشۈي دەرياسىنىڭ ئاخىرىدىكى چۆكۈندى - لاتقا رايونىغا كىرەتتى. ئۇيەردە تۈزلەڭلىكلەر ھاسىل بولغان ئىدى. ئۇيغۇرلار جايلاشقان گۇڭشېنىڭ كۆپچىلىك قىسمى ناھىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. يۈەنشۈي دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى ۋە بەيياڭخې دەرياسىنىڭ ياقىسىدىن، خۇنەن - سىچۇەن تاشيولى كېسىپ ئۆتىدۇ. تاشيول بويلاپ ماڭغاندا، ناھىيە شەھرىنىڭ 15 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇبى رىۋايەتلىرىدىكى جىن تاۋچىيەن يازغان: «ئەجداتلىرىمىز بىزگە بېرىلگەن ئىككى ئەنسىزچىلىكتىن قېچىپ چىقىپ، مۇشۇ يەردە ھالەك بولغان، بۇ بىر بارسا - كەلمەس، تاشقى دۇنيادىن ئۈزۈلگەن يەر»، «تاۋخۇايۈەن» دۇر. سۇڭ تەيزۇ (جاۋگۇاڭيىن) نىڭ گەنىدى 1 - يىلى (963)، شىشۋېلىڭ ناھىيىسىدە قۇرۇلغان تاۋيۈەنجىڭ رايونىنىڭ نامى مانا شۇ «تاۋخۇايۈەن» دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. تاۋيۈەنجىڭ ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، يېرى تۈزۈلۈشى تەكشى، سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرى قۇلايلىق، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى بىر قەدەر ياخشى، شال، پاختا قاتارلىق زىرائەتلەر كۆپ چىقىدۇ، شۇڭا قەدىمدىن «بېلىق ۋە گۈرۈچ ماكانى» دەپ ئاتالغان بىر قەدەر باي رايوندۇر.

2

خۇنەندىكى ئۇيغۇرلار تەڭرى تاغلىرى ئىتەكلىرىدىن خۇنەنگە قانداق كېلىپ قالغان؟ بۇنىڭ تارىخىي سەۋەپلىرىنى بىۋاسىتە قەدىمقى تارىخ كىتاپلىرىدىن تېپىش تەس. يولداش جىيەن بوزەننىڭ «مېنىڭ ئۇرۇقلىرىم ۋە مېنىڭ يۇرتۇم» (جىيەن بوزەن جۇڭگو تارىخىي توغرىسىدا ماقالىلار توپلىمى (بىر توملۇق)، خەلقئارا مەدەنىيەت خىزمىتى جەمئىيىتى نەشر قىلغان) ناملىق ئەسىرىدە، تارىخ كىتاپلىرىدا بۇ ھەقتە خاتىرە قالدۇرۇلمىغانلىقىنى تۆۋەندىكىچە تەھلىل قىلىدۇ: «مېنىڭچە، ئەگەر تارىخىي يۇتۇپ كەتمىگەن بولسا زىيارەت قىلىش يېتەرلىك بولمىغان، يۈەن سۇلالىسى بىلەن مىڭ سۇلالىسى، مىڭ سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئارىلىقىدا سۇلالىلار ئالماشتۇرۇلغاندا، بەلكى ئېزىلارمۇ ئالماشتۇرۇلغان. بۇ ئارىلىق تا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى، ھۆكۈمەتنىڭ كۆچۈشى بىلەن نۇرغۇن ئارخىپلار يوقىلىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە يۈەن سۇلالىسى تارىخى ناھايىتى تېزلا يېزىلىپ، كۆپ نەرسىلەر چۈشۈپ قالغان. ئادەم ۋە يەر ناملىرىدا خاتالىقلار ناھايىتى كۆپ. مىڭ سۇلالىسى تارىخىي

چۈشنىشكە ناھايىتى تەس بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ۋىلايەت ۋە ناھىيە تەزكىرىلىرىگە قارىغاندا ناھايىتى تېپىز، ئۇرۇقلارنىڭ شەجىرىلىرى تېخىمۇ تەپسىلىي ئەمەس. ئەمما ۋۇلىك ناھىيىسىنىڭ ھازىر بار تەزكىرىسى، چاڭدې ۋىلايىتى تەزكىرىسى ۋە جىيەن ئۇرۇقلىرى شەجىرىسىدىكى خاتىرىلەردىن ئۇيغۇرلارنىڭ يېلتىز تارتىشى، ئۆسۈپ يېتىلىشى ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ جەريانىنى تېپىش مۇمكىن.

12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا سىياسى جەھەتتە ھوقۇقسىز، ئىقتىسادىي جەھەتتە مەجبۇرىيىتى ئىنسانىيەت ئېغىر بولۇپ، جاپالىق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، يېڭىدىن باش كۆتەرگەن موڭغۇللار ئۆزىنىڭ ئەسىر كۈچىنى شىنجاڭغا قەدەر كېڭەيتتى. ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان قۇجۇ (قاراخوجا) خانلىقى قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ۋەھشى قۇللۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن موڭغۇللارغا بېقىندى، شۇنداق قىلىپ چىڭگىزخاننىڭ ئىشەنچىسىگە سايلاۋەر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى موڭغۇللارغا قارىغاندا ئىلغار بولغانلىقتىن، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىنىڭ جۇڭگودىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ۋە ھەربى جەھەتلەردىكى ئىقتىدارلىق ئادەملەرنى ئىشقا سالدى. ئۇيغۇرلاردىن قالغانلىق كىشى مانا شۇ چاغدىكى موڭغۇللار ئىشلەتكەن بىر ھەربى سەركەردە بولۇپ، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە كۆچۈپ بارغان. قالىنىڭ ئەسلىي يۇرتى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەيىرىدە ئىكەنلىكىنى كېيىنچە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ،

14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۈەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭگودىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. مىڭ تەيزۇ جۇيۈەنجاڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ تەسلىم بولغان سەركەردىسى قالىنىڭ ئەۋلاتلىرى بولغان باشتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى پارچىلاش، ئۆزىگە تارتىش سىياسىتىنى قوللاندى ۋە باشتىن زىمىنىنى كېڭەيتىش ئاۋانگاردى قىلىپ ئىشلەتتى. باشت سەركەردىلىك ۋەزىپىسىدە شۈيدا، لى ۋېنجۇڭ، فۇيۇدې (دىڭيۇي) قاتارلىق چوڭ سەركەردىلەر بىلەن بىرلىكتە جازا يۈرۈشىگە قاتنىشىپ، داتۇڭغا ھۇجۇم قىلدى ۋە يىڭچاڭنى ئىشغال قىلىپ بىر قانچە قېتىم خىزمەت كۆرسەتتى. مىڭ تەيزۇ جۇيۈەنجاڭ باشتىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى مۇكاپاتلىغان. ئۇنىڭ قارشى كۈچلەرنى «ئوقيا بىلەن يوقىتىش» تەكلىپىگە خىزمەت ئۈچۈن «ئوقيا» jian دەپ پەيىملەشنى نام قىلغان ھەمدە «八十» (باشت) دىگەن سۆزنىڭ يېزىلىشىنى «八十» غا ئۆزگەرتكەن. جۇيۈەنجاڭ بىر تەرەپتىن باشتىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئەسلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ موڭغۇللار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيتتى. شۇڭا ئۇنى ئاناين جەنۇپقا يۆتكەپ، ئۇنىڭ موڭغۇللار بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈۋەتكەن ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى جياچىڭ سەلتەنەت دەۋرىدە (1796 - 1820 يىللار) يېزىلغان «چاڭدې ۋىلايىتى تەزكىرىسى» ۋە داۋگۋاڭ (1821 - 1850 يىللار)، تۇڭجىش (1862 - 1874 يىللار) گۇاڭشۈي (1875 - 1908 يىللار) سەلتەنەت يىللىرىدا

داۋاملاشتۇرۇپ يېزىلغان «تاۋيۇەن مەنزىرىسى تەزكىرىسى» دە جىيەن باشت (ئوقىيالىق باشت — 八士) دىگەن خاتىرىلەر بار:

جىيەن باشت خۇڭۋۇ 5 - يىلى (1372 - يىلى) جىڭجۇ (辰州) ئۆلكىسىدىكى بەد-
ۋىلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، 48 ئۆلكىنى ئىشغال قىلدى. يەنە تۇڭگۇ، ۋۇكەي، گۇجۇۋ
قاتارلىق يەرلەردىكى بەدۋىلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەلىبە قازاندى. 14 - يىلى (1381 -
يىلى) ۋۇشى بەدۋىلىرى يەنە ئىسيان چىقاردى. باشت يەنە تىنچىتتى. شۇڭا ئۇنىڭغا بەد-
ۋىلەرنى تىنچىتقۇچى سەنگۇن دەپ ئۇنۋان بەردى. ئۇنىڭ ئوغلى بايقۇ بولسا، خۇڭۋۇ 18 -
يىلى (1385 - يىلى) ۋۇكەيدىكى بەدۋىلەرنى، 21 - يىلى (1388 - يىلى) يۈننەندىكى
بەدۋىلەرنى يوقىتىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا چېگرىنى ئەمىنلەشتۈرگۈچى
سەنگۇن دەپ ئۇنۋان بېرىلدى، ئۇلار ئاتا - بالا ھەر ئىككىسى ئۇرۇش مەيدانىدا ئۆل-
گەن. دەپىن مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ دەپىن قىلىنغان. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ
3000 مو يەر، 6 نەپەر تۈەن دەرىجىلىك ھەربى ئەمەلدار، بۇنىڭدىن تاشقىرى ئەسكەرلى-
رىنى تەمىنلەيدىغان 720 مو يەر بەرگەن.

«ئوقىيالىقلار (蕭氏) شەجىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، مىڭ تەيزۇنىڭ خۇڭۋۇ 5 -
يىلى (1372 - يىلى) باشتنى جىڭشياڭغا تۇتۇق قىلدى. جەنۇبىنى باستۇرۇپ ئەلنى ئەمىن-
لەشتۈرگۈچى سەنگۇن دەپ بېكىتىپ، خانزادە ئاتا بېگى دىگەن ئۇنۋان بەرگەن ھەمدە
ئۇنى خۇنەن چېنجۇۋ، چاڭدى ئەتراپلىرىنى قوغداشقا بۇيرى-
غان. چېنجۇۋ (辰州) ھازىر خۇنەن ئۆلكىسى خۇەيخۇا رايونىنىڭ يۈەنلىك ناھى-
يىسى ئەتراپىدۇر. خۇڭۋۇ 16 - يىلى (1383 - يىلى) ئۇنىڭ «بەدۋىلەرنى تىنچىتقان»
تۆھپىسى خاتىرىگە ئېلىنىپ، بەدۋىلەرنى تىنچىتقۇچى سەنگۇنلۇككە ئۆستۈرۈلگەن ھەمدە
خانزادە ئاتا بېگى ئۇنۋانى بېرىلىپ دانىشەنلىك تەمىناتىدىن بەھرىمەن قىلىنغان. خۇڭ-
ۋۇ 22 - يىلى (1389 - يىلى)، باشت ھەربى خىزمەتتە ئۆلگەن، ئۇنى چاڭدى ناھىيەسى-
نىڭ شەرقىدىكى خۇاڭلۇڭغا يەنى قەدىمقى شاخې (沙河)، ھازىرقى نەنشىڭ چاڭدى
ناھىيىسى ھاراق زاۋۇدى جايلاشقان يەرگە دەپىن قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلگەن.
باشتنىڭ بالىسى بايقۇ ئەسلىدە جىنشياڭ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ سەركەردىسى ئىدى، ئا-
تىسى بىلەن بىرلىكتە جازا يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان، باشت ئۆلگەندە بالىسى بايقۇ ۋارىسلىق
قىلغان. خۇڭۋۇ 22 - يىلى (1389 - يىلى) ئۇنىڭ تۆھپىسى خاتىرىگە ئېلىنىپ، چېگرىنى
ئەمىنلەشتۈرگۈچى سەنگۇن دەپ بېكىتىكەن ھەمدە خانزادە ئاتا بېگى ئۇنۋانى بېرىپ
لىپ، دانىشەنلىك تەمىناتىدىن بەھرىمەن قىلىنغان. كېيىن بايقۇمۇ ئۇرۇش مەيدانىدا
ئۆلگەن. ئۇنىمۇ چاڭدى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى خۇاڭلۇڭغا دەپىن قىلىش توغرىسىدا يار-
لىق چۈشۈرۈلگەن.

بايقۇ ئۆلگەندىن كېيىن مىڭ سۇلالىسى باشت بىلەن بايقۇ ئاتا - بالا ئىككىسى
بەدۋىلەرنى تىنچىتىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىغا

چاڭدې قەلئەسىنىڭ سەركەردىلىك ۋەزىپىسىگە ۋارىسلىق قىلىش (ئەينى زاماندىكى چاڭدې ئايمىغى ھازىرقى خۇبى، خۇنەن ئۆلكىلىرىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى)، «ئوقيا تۇغلۇق» لارنى باشلاپ چاڭدې ئايمىغى جىيۈەن ناھىيىسىدىكى جۇمۇشەن ھازىرقى جىيۈەن ناھىيىسى فېڭشۈ گۇڭشېسى خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيى) ئەتراپىنى قوغداش ۋە تېرىقچىلىق قىلىش ھەمدە «توھپە راۋىغى» ياساش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى.

بايقۇنىڭ چاڭپۇ، چاڭلىي ئىسمىلىك ئىككى بالىسى بار ئىدى. بايقۇ ئۆلگەندىن كېيىن چاڭپۇ ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، چاڭدې مۇھاپىزەت قىسىمىغا سەركەردە بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي چاڭپۇ ئىستىپا بېرىپ شىنجاڭغا قايتتى. باشتىن كېيىن چاڭپۇ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن قەيەرگە ئورۇنلاشقانلىغى (ئۆز يۇرتىغا ياكى باشقا يەرگە ئورۇنلاشقانلىغى) نى كېيىن چە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چاڭلىي چاڭدې ۋە تاۋيۈەننىڭ تاغ - دەريالىرىغا ئۆگىنىپ قالغانلىغى ئۈچۈن، شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. چاڭلىي خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەجەب دادۇر. مىڭ چىڭزۇخان (جۇلىي) ئۇنىڭغا ئۆز قولى بىلەن «جەنۇبىي لەرزىگە كەلتۈرگەن» دىگەن سۆز يېزىلغان تاش لەۋھە ئىنئام قىلغان. بۇ تاش لەۋھە ئوقىيالىقلار خانلىق ئىبادەتخانىسى ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تاكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» غا كەلگەنگە قەدەر ساقلانغان. 1967 - يىلى ئوقىيالىقلار خانلىق ئىبادەتخانىسى مەكتەپ قىلىنغان چاغدا. ئېھتىمال بۇ تاش لەۋھە قېلىن تامنىڭ ئىچىگە ئېلىۋېتىلگەن بولسا كېرەك.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە باشتىن كېيىنكى ئەۋلاتلىرىدىن 10 ئەۋلات ھەربى ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىدە بولغان، چاڭلىيىنىڭ چوڭ ئوغلى يۈەندې، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى چېڭ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى شياڭ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى دىڭلار چاڭدېنىڭ مۇھاپىزەت سەركەردىلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان. جىيەن يۈەندى (翦原地) جىيەن چېڭ (成翦) جىيەن شياڭ (禅前) لارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن. جىيەن باشتىن 8 - ئەۋلادى، جىيەن دىڭنىڭ (7 - ئەۋلات) چوڭ ئوغلى سەركەردىلىك ۋەزىپىسىگە داۋاملىق ۋارىسلىق قىلغان. مىڭ شىيەندۇڭنىڭ سەلتەنەت دەۋرى چېڭخۇانىڭ 3 - يىلى (1467 - يىلى) ۋولىڭگۇ قاراقچىلار تەرىپىدىن ئەسەر ئېلىنغان ۋە بولانغان، شۇ چاغدا، جىيەن شياڭ مۇھاپىزەت قوشۇنى مىڭ بېشى خىلىڭگۇاڭنى باشلاپ، كېچىلەپ قاراقچىلارنى قوغلىغان دېيىشەن كوكۇس ئورمانلىغىغا بارغاندا، ئۇلارنى يوقىتىپ قويغان»، «جىيەن شياڭغا بەلگىلىك مۇددەت ئىچىدە تۇتۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇشۇ مۇددەت ئىچىدە تۇتالمىغان» («ئوقىيالىق (翦) شەجىرىسى» چېڭخۇا سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5 - يىلى (1469 - يىلى)، يارلىق بويىچە جىيەن شياڭ چاڭدې قەلئەسىنىڭ سول قول مىڭ بېشى ۋەزىپىسىگە چۈشۈرۈلگەن. شۇندىن كېيىن، جىيەن شياڭنىڭ چوڭ ئوغلى يىڭچياۋ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى رۇڭشياڭ، مىڭ بېشى ۋەزىپىسىگە ۋارىسلىق قىلغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، باشتىن كېيىنكى ئەۋلاتلىرىدىن يەنىلا ھەربى

ئەمەلدارلىق قىلغانلار بولدى. جىيەن رۇيەن پايتەخت گارنىزون باشلىقى، جىيەن مىڭ، جىيەن تېلەرمۇ گارنىزون باشلىقى بولغان، جىيەن بىڭنەن ياردەمچى سەركەردە بولغان. باشتىن ئالدىلىرى خۇنەندە ئۇزۇن مۇددەت تۇرغانلىقتىن، ئۇلار ئىچىدە خەنزۇچە ئۆگىنىپ خېلى يۇقۇرى سەۋىيىگە ئىگە بولغانلارمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرنەپەر تاللانچى سەركەردە، 40 نەپەر يەرلىك مەكتەپ تالىپلىرى بار ئىدى. مىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى جىيەنچى جۇي (ۋىلايەت مەدرىسىدە ئوقۇغان)، چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى جىيەن گاۋفېڭ (جىيەن رۇيەننىڭ ئوغلى، يەرلىك مەدرىستە ئوقۇغان). جىيەن شەنكۇن، جىيەن شەنشۈي چۈچىلىق بەگ دەرىجىسىدىكى ناھىيە ھاكىمى، جىيەن شىڭ، جىيەن خۇەنكۇي (كوكان بەگ)، جىيەن خۇەنچېڭ، جىيەن خۇەنخا (خانلىق مەدرىس تالىپى)، جىيەن خۇەن تەي، مىڭگۇ ۋاقتىدىكى جىيەن دۇنچىڭ (19 - ئەۋلات) ۋە مەشھۇر ماركىستىك تارىخشۇناس يولداش جىيەن بوزەننىڭ ئاتىسى جىيەن كۇيۇۋ (چاڭدې شەھىرى خۇنەن ئۆلكىلىك 2 - مەكتەپتە مۇئەللىم بولغان) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىلىملىك زىيالى ئىدى. ئۇلار يۇقۇرى دەرىجىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلۇغ شەجىرىسىنى يېزىشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغانغا، خۇنەندىكى بۇ بىر تارماق ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي دىنى ئىزلىرى ئۆچمەس بولۇپ قالدى. ئۇلار ئۆز مىللىتى ۋە مىللىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشىنى ئالغا سۈرۈش جەھەتتە غايەت زور تۆھپە ياراتتى.

جىيەن باشتىن باشلاپ خۇنەن ئۇيغۇرلىرى زادى قانچە ئەۋلات ئۆتكەن؟ 16 - ئە - سىرىدىن باشلاپ سەنشىڭ قاتارلىقلار ئوقىيالىقلار (时氏) جەمەتى ھەققىدە بىر شېئىر تۈزۈپ، شېئىردا ھەرقايسى ئەۋلاتلارنىڭ ئەجدات نامى بېرىلگەن.

يولداش جىيەن بوزەننىڭ ئاتىسى جىيەن كۇيۇۋ ئۇنىڭ ئەجدات نامى «ۋەنشىاۋ» بولۇپ، «ۋەن» (万) ئەجداتلىرىغا كىرىدۇ. ئۇ باشتىن 20 - ئەۋلادىدۇر. يولداش جىيەن بوزەننىڭ ئەجدات نامى «شياڭشى» (象息) بولۇپ، باشتىن 21 - ئەۋلادىدۇر. ھازىر قىندا تۇغۇلغان ئادەملەر «پى» (从) نى نام قىلماقتا. بۇلار 26 - ئەۋلاتتۇر. ئوقىيالىقلار ئۇزۇن مۇددەت خەنزۇلار توپلاشقان رايونلارغا ئورۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن خەنزۇ تىلى، خەنزۇ يېزىقىنى قوللىنىپ، ئاستا - ئاستا خەنزۇچە ئۇسۇللار بىلەن خەنزۇچە ئىسىملارنى قويدىغان بولغان. بۇ، جەمەتتە شېئىرىدىمۇ ئېيتىلغان.

ئەينە يىللاردىكى تۆھپە راۋىيى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا كۆلنىڭ ئىچىگە سېلىنغان بولۇپ، 6 - بۇرجەكلىك شىپاڭ ئىكەن. شىپاڭ ئىچىدە خەنجەر ئاسقان بىر سەنگۇننىڭ ھەيكىلى بار ئىكەن. شىپاڭغا 70 - 80 ئادەم سىغىدىكەن، راۋاقتا ئوت كېتىپ، بىر كۈنى ئەتىگەندە ئۆرۈلۈپ كەتكەن. قاچان ئوت كەتكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. ئەينى يىللاردىكى «ئوقىيالىق قوشۇن» گەرچە ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن جۇمۇشەن تېغى يەنە داۋاملىق «جىيەن جياڭ» (ئوقىيالىقلار تېغى) دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئەينى يىللار -

دىكى ئات باغلايدىغان بىرتال تاش قۇرۇقنىڭ تېخىچە يېرىمى ساقلانماقتا. مانا بۇيەردە ئوق يالىقلار قوشۇنىنىڭ تۇرغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

چاڭدى شەھىرىنىڭ شەرقىي سىرتىدىكى خۇاڭلۇڭگاڭ خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئەجداتلىرىنىڭ قەۋىستانلىغىدۇر. ئەسلىدە ئۇ يەردە 2 مېتىرچە ئىگىزلىكتە بىر پارچە چوڭ قەۋرە تېشى بار ئىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن 1959 - يىلى، ئۇ، تاۋيەن ناھىيىسى خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇي 5 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ رىشىگۇ تۈزلەڭلىكىگە يۆتكىۋېتىلگەن. قەۋرى تاشنىڭ ئالدى تەرىپىگە ئويۇلغان خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1 - ئەجدادىدىن 5 - ئەجداتقىچە ناملىرى تۆۋەندىكىچە:

ئانا تەرەپ ئەجدات - باشت ئانا

ئەجداتلار: ئانا تەرەپ ئەجدات - ۋاڭ ئانا بىللە دەپىن

مىي ئانا قىلىنغان

2 - ئەجدات: ئانا تەرەپ ئەجدات - بايقۇ ئانا

ئانا تەرەپ ئەجدات - خۇاڭ ئانا

ليۇ ئانا

3 - ئەجدات: ئانا تەرەپ ئەجدات - چاڭلى ئانا

ئانا تەرەپ ئەجدات - شىي ئانا بىللە دەپىن

ۋاڭ ئانا قىلىنغان

يۈەندى

4 - ئەجدات: جىيەن تۆرە

ئانا تەرەپ ئەجدات - جىيەن چېڭ ئانا

5 - ئەجدات: ئانا تەرەپ ئەجدات - چېن ئانا

ئانا تەرەپ ئەجدات - جىيەنزۇڭ ئانا

ئانا تەرەپ ئەجدات - جياڭ ئانا

قەۋرى تېشىنىڭ سول تەرىپىگە: «1 - ئەجداتتىن 5 - ئەجداتقىچە مىڭ سۇلالىسى خۇگۇ يىلنامىسىدىن كېيىن دەپىن قىلىنغان. مىڭ سۇلالىسى ئاخىرلىرى قەۋرى قورۇلغان، مىڭگونىڭ 4 - يىلى ئەتراپى قورشالغان» دىگەن مەخسۇس خاتىرە يېزىلغان، قەۋرى تېشىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە: «مىڭگونىڭ 21 - يىلى 1 - ئايدا تۇرغۇزۇلغان. ۋەنشياۋ، دونجىڭ، ۋەننىيەنلەر ياساتقان» دىگەن سۆزلەر يېزىلغان.

مىڭگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى). ۋەنشياۋ يەنى يولداش جىيەن بوزەننىڭ ئاتىسى جىيەن كۇيۋۇ بۇ قەۋرى تېشىغا خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئەجداتلىرىنىڭ ئىسىم فەمىلىلىرىنى يېزىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئەينى زاماندىكى ھەربى تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن باشت جەنۇبقا بېرىشتا ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر بالا - چاقىسىنى ئالماي بارغانلىغىنىمۇ ئىزاھلىغان. 1 - ئەجداتتىن 5 - ئەجداتقىچە بولغانلارنىڭ خوتۇنلىرى فەمىلىسىدىن قارىغاندا ئۇيغۇرلاردىنمۇ، خەنزۇلاردىنمۇ بولغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا

باشتىنىڭ خوتۇنى تۇي مەلىكە جۇخانم بۇبودې (دىڭيۇي)نىڭ قىزى، مىڭتەيزۇ جۇيۇەن چاڭنىڭ بېقىۋالغان قىزى بولۇپ، ئۇنى جۇيۇەنجاڭ ئۆزى ھەدىيە قىلىپ قوشۇپ قويغان ئىكەن. ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇلار ئارىسىدا نىكا مۇناسىۋىتى 10 — 20 ئەۋلات داۋام قىلغان بولسىمۇ، تاۋيۇەن ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەزىلىرىدە يەنىلا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چىراي-شەكلى ساقلىنىپ قالغان، بەزىلىرىدە بۇ ھال ئانچە روشەن ئەمەس. خۇنەن ئۇيغۇرلىرى داۋاملىق 20 نەچچە ئەۋلات خەنزۇلار رايونىدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن خەنزۇ تىلى، خەنزۇ يېزىقىنى ئىشلەتكەن. ئاخۇن ياشانغان خەلىپەتلەر ھازىرمۇ قۇرئاندىكى ئەرەبچە خەتلەرنى ئانچە - مۇنچە بىلگەندىن تاشقىرى ئەسلىدىكى ئۇيغۇرچە تىلنى ھېچقايسىسى بىلمەيدۇ.

دىنىي ئېتىقات جەھەتتە، خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ھېلىمۇ ئىسلام دىنىغا ئىتىقات قىلىدۇ. قەربلار ھېلىمۇ ناماز ئوقۇيدۇ، چوشقا گۆشى يىمەيدۇ. ماللىرىنى ياشانغان خەلىپىسىگە بوغۇزلىتىدۇ. ھەريىلى روزى ھېيت، قۇربان ھېيت بايراملىرىنى ئۆتكۈزىدۇ، مەۋلۇت ئوقۇتىدۇ. بەزى قەربلار يەنىلا روزى تۇتىدۇ. ھېيت كۈنلىرى ياغ پۇرۇتۇپ، ھېيتنى تەبرىكلەيدۇ. ياشلار توي قىلغاندا، كۆپىنچە ئائىلىلەر ئوخشاشلا ئاخۇنلارغا ياكى موللىلارغا نىكا ئوقۇتىدۇ. ئادەم ئۆلسە، ئوخشاشلا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆلۈكنى خۇشپۇراق سۇ بىلەن يۇيۇپ، ئاق رەختتە كىيەنلەپ، ئاخۇن ياكى موللىلارغا قۇرئان ئوقۇتۇپ دەپنە قىلىدۇ.

3

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ئازاتلىقتىن كېيىنكى ئىقتىسادى ۋە مەدىنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيات ئەھۋاللىرى تاۋيۇەن ناھىيىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار ھەرقايسى گۇڭشى، دادۇيلەرگە تارقاق جايلاشقانلىقى ئۈچۈن توغرا بىر ئومۇمىي مەلۇمات ئېلىش تەس. فېڭشۇ گۇڭشى خۇيزۇ - ئۇيغۇرلار دادۇيى خۇنەن ئۆي-غۇرلىرىنىڭ ئەجداتى تېرىقچىلىق ۋە قوغداش ئېلىپ بارغان جاي بولۇپ، بۇ يەردە ئۇيغۇرلار كۆپ. ماقالىمىزدا ئاساسەن مانا مۇشۇ خۇيزۇ - ئۇيغۇرلار دادۇيىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋاللىرىنى ئازراق چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز:

1982 - يىلى 7 - ئايدىكى ئومۇم نوپۇس تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىنىڭ نوپۇسى جەمئىي 1347 ئادەم، ئۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 809 ئادەم، خەنزۇلار 279 ئادەم، خۇيزۇلار 259 ئادەم بولۇپ، ئۇيغۇرلار پۈتۈن دادۇيى ئەزالىرىنىڭ %60 نى ئىگەللەيدۇ. ئۇيغۇرلار ۋە خۇيزۇلار پۈتۈن دادۇيى ئەزالىرىنىڭ %79.28 نى ئىگەللەيدۇ. خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيى خۇنەن، سىچۇەن تاشيولىنىڭ چاڭدې شەھىرىدىن تاۋيۇەن ناھىيىسىگىچە بولغان قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، تاۋيۇەن ناھىيىسىنىڭ 2 - چوڭ بازىرى زۇ-شىچىڭ بازىرى بىلەن فېڭشۇ گۇڭشى باشقۇرۇش كومىتېتى ئورۇنلاشقان جۇاڭجياچاۋ ئار-

لىغىغا توغرا كېلىدۇ. دادۇي ئىشخانىسى غەربىي جەنۇبتىكى جۇاڭجياچاۋدىن 1.5 كىلومېتىر، غەربىي جەنۇبتىكى تاۋيۈەن ناھىيىسى شەھىرىدىنمۇ پەقەت 13.5 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان. دادۇيىنىڭ يەر شەكلى ئېدىرلىق بولۇپ، 1594 مو ئۆلكە يېرى، 336 مو بىلەنم يېرى بار. بۇ 1930 مو تېرىلغۇ يەر تاشيولىنىڭ ئىككى ياقىسىغا جايلاشقان. خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيى قاتناش تۈگۈن ئۈستىگە جايلاشقانلىقتىن، ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى تەرەققىياتلار ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق. ئازاتلىقتىن ئىلگىرى، ھازىرقى خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيى جايلاشقان جۇمۇشەن تېغى جىيەن جاڭگال زۇشى رايونىغا قاراشلىق 10 - مەھەللە ھىساپلىناتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەتتە، ئۇيغۇرلار ئىچىدىمۇ ئوخشاشلا پومىششېك ۋە دىخانلاردىن ئىبارەت سىنىپىي قارمۇ - قارشىلىق بار ئىدى. 10 - مەھەللەدىمۇ ئۇيغۇرلاردىن جىيەن يۇمىڭ قاتارلىق 10 ئۆيلىك پومىششېك بار ئىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، فېئوداللىق ئېكىسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلىپ، ئەمگەكچى خەلق ئومۇمىيۈزلۈك يەرگە ئىگە بولدى. ئوقىيالىقلار خۇنەنگە ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى سودىگەرچىلىك قىلىش، ھۈنەر ئۈگىنىش، خىزمەت يەتكۈزۈپ نام ئېلىش ئۈچۈن ئۈزلۈكسىز ھالدا خۇبېي، خۇنەن، سىچۇەن، گۇاڭشى قاتارلىق ئۆلكىلەرگە، جىيەن جاڭگالدىن ئۆز ناھىيىسىنىڭ باشقا يەرلىرىگىمۇ ياكى ئۆزى تۇرغان ئۆلكىنىڭ باشقا ناھىيىلىرىگىمۇ بارغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمىلىي جىيەن جاڭگالغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار ئاستا - ئاستا نۇرغۇن يەرلەرگە تارقالغان. ئازاتلىق ھارپىسىدا، ئۇيغۇرلاردىن سودا تىجارەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللاندىغانلار كۆپ ئىدى. ئاساسەن كالا سويۇپ، گۆش - نى ساتاتتى. تېرىسىدە بۇلغارچىلىق قىلاتتى. يىلىم قاينىتاتتى ۋە يىپ ئىگىرىپ تىسوقۇ - مېچىلىق قىلاتتى. ئازاتلىقتىن كېيىن تېرىلغۇ كالىلىرىنى سويۇش مەنىسى قىلىنىپ، كالا سودىسى قىلىشقا بولماي قالغانلىقتىن، ئىقتىسادىي كىرىمى تۆۋەنلەپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار سىياسى جەھەتتە قەد كۆتىرىپ يەرگە ئىگە بولغان، دىخانچىلىق كىرىمى كۆپىيىپ، تۇرمۇشى خاتىرجەم بولغان ئىدى. شۇڭا ئۇلار خوشاللىنىپ، سەمىمى تۈردە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىگىگە تەشەككۈر بىلدۈرگەن ئىدى. يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، مۇقەررەر ھالدا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش ھادىسىسى كېلىپ چىقتى. مەسىلەن، كەم بەغەل دىخان جىيەن دايۈن كېسەللىك مۇناسىۋىتى بىلەن ئەمگەك كۈچى ئاجىز بولغانلىقتىن، ئۆزىگە تەككەن يەرنى سېتىشقا مەجبۇر بولغان، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىگىدە ئۇيغۇر دىخانلىرى ئۆز ئارا ھەمكارلىق يولىغا قاراپ ماڭدى.

1951 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى يەر ئىسلاھاتى ۋاقتىدا كەنتلەرگە ئايرىش ئېلىپ بېرىلدى. ھازىرقى ئۇيغۇر دادۇيى ئەينى ۋاقىتتا جىيەن جاڭگال كەنتىگە ئايرىلدى. 1954 - يىلى ئومۇم سايلامدا تاۋيۈەن ناھىيىسى ئومۇم سايلامغا بىرلەشتۈرۈپ فېڭشۇ، مۇ - شيۈي دۇڭيۈيدىن ئىبارەت خۇيزۇ - ئۇيغۇر مىللى ئاپتونوم كەنتى ئەسلىدىكى جىيەن جاڭ -

گاڭ كەنتى ئاساسىدا قۇرۇلدى. ئۇنىڭدا ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئۇيغۇرلار كۆپ بولۇپ، قالغان ئىككى مىللى كەنتتە بولسا، خۇيزۇلار كۆپ ئىدى. 1956 - يىلى 6 - ئايدا رايونلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كەنتلەرنى بىر-لەشتۈرگەندە، كىچىك كەنتلەر چوڭ كەنتلەرگە بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئەسلىدىكى فېڭشۇ ئۇيغۇر ئاپتونوم كەنتى 11 كىچىك كەنتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان چوڭ زۇشى كەنتىگە بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتى بىرلىكسەپ بۆلۈمى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پۈتكۈل كەنت بويىچە ئومۇمى نوپۇسىنىڭ ئاران 5% نى ئىگەللەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىر مەزگىل مىللى كەنتلەرنى ئادەتتىكى كەنتلەرگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن ئىدى. لېكىن شۇ يىلى 8 - ئايدا خۇنەن ئۆلكىلىك پارتىيە كومىتېتى، چاڭدې يەرلىك پارتىيە كومىتېتى ۋە ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتى بۇ ئەھۋالنى تۈزۈپ، فېڭشۇ ئۇيغۇر ئاپتونوم كەنتىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈردى، دۇڭيۈي، موشىيۈدىن ئىبارەت ئىككى مىللى كەنت بىرلەشتۈرۈلۈپ، «نەنيۈي خۇيزۇ - ئۇيغۇر ئاپتونوم كەنتى» دەپ ئاتالدى ۋە 1958 - يىلى خەلق گۇڭشېپىلاشقانغا قەدەر داۋام قىلدى. ھاكىمىيەت بىلەن گۇڭشې بىرلەشكەن خەلق گۇڭشېسى ئومۇميۈزلۈك قۇرۇلغاندىن كېيىن مىللى كەنتلەرمۇ شۇنىڭ بىلەن تەڭلا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. جىيەن جياگاڭ، دۇڭفېڭ گۇڭشېسىنىڭ فېڭشۇ دادۇيىگە جايلاشقان. 1961 - يىلى گۇڭشې دۇيى تۈزۈمىنى تەرتىپكە سالغان چاغدا، جىيەن جياگاڭدا فېڭشۇ گۇڭشې خۇيزۇ - ئۇيغۇرلار دادۇيى قۇرۇلدى.

پۈتكۈل مەملىكىتىمىز بويىچە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئەگرى يولدا ماڭغانلىقى ئۈچۈن، خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىمۇ ئىگىز - پەس بولدى. خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىنىڭ ئاشلىق زىرائەتلىرىدە شال ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، يەنە بۇغداي ھەمدە كېۋەز، قىچا قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرمۇ تېرىلىدۇ. 1950 - يىلىدىن 1958 - يىلىغا قەدەر ئاشلىقنىڭ مۇبەششە ئوتتۇرىچە مەھسۇلاتى ئاساسىي جەھەتتە 300 جىڭدىن 400 جىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ تۇردى. 1959 - يىلىدىن 1961 - يىلى تۆۋەنلەپ 200 جىڭغا چۈشۈپ قالدى. 1963 - يىلىدىن 1967 - يىلىغىچە 400 جىڭغا يەتتى. 1968 - يىلىدىن 1977 - يىلىغا قەدەر 500 جىڭدىن پەيدىن - پەي كۆتۈرۈلۈپ، 800 جىڭغا يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» تاماملانغاندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى بىر قەدەر تېز بولدى. 1979 - يىلى ئاشلىقنىڭ مۇبەششە ئوتتۇرىچە مەھسۇلاتى 1200 جىڭغا يەتتى. 1982 - يىلى 1235 جىڭغا يەتتى. 1983 - يىلى باش ئەتىيازدا ھۆل يېغىن ئارتۇقچە كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكتىن، كەچكۈزدە قۇرغاقچىلىق ۋاقتى بەك ئۇزۇن بولدى، لېكىن ئاشلىقنىڭ مۇبەششە ئوتتۇرىچە مەھسۇلاتى يەنىلا 1231 جىڭغا يەتتى. يۈەنشۈي دەرياسى بىلەن بەيياڭخې دەرياسىنىڭ تاشقىنىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن دادۇي ئۇزۇنلۇقى 2600 مېتىر كېلىدىغان مۇداپىئە تومىسى ياسىدى. تۇما كۆلىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ھەم بەيياڭخې ئېقىنى ھەققى مەسلىسى تۈپەي

لى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. دادۇي يەنە ئۇزۇنلۇغى 1300 مېتىردىن ئۇشۇق سۇ چىقىرىش ۋە سۇغۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىشلىتىلىدىغان ئۆستەڭ چاپتى، بىرنەچچە ئون كۆلچەك كولىدى. لېكىن بىر قىسىم ئەسلىدە كىچىك تاغنى تۈزلەپ بارلىققا كەلتۈرگەن ئېتىزلىقنىڭ يەر تۈزۈلۈشى سەل ئىگىز ئىدى، ئۇنى 20 چاقىرىم يىراقتىكى سۇ ئامبىرىدىن سۇ باشلاپ سۇغۇرۇشقا توغرى كېلەتتى. شۇڭا سۇ مەسىلىسى تېخى تولۇق ھەل بولمىدى. پۈتكۈل دادۇيىنىڭ سۇ كۆلىمى 200 موغا يېتىدۇ. بېلىق باققىلى بولىدۇ. دادۇيدە كۆن زا-ۋۇدى، ئاياق كىيىم زاۋۇدى قۇرۇلدى، يەنە ئەزالارنى سەپەرۋەر قىلىپ خىش كۆيدۈرۈپ دۇ، پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومىيغىنىدىن كېيىن يېزا ئىگىلىگىدە ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ئائىلىلەرگىچە كۆتىرە بېرىلدى. دادۇيىنىڭ كالا فېرمىسى، ئۆدەكلىرى ئەزالارنىڭ بېقىشىغا بۆلۈپ بېرىلدى. ئەزالارنىڭ شەخس باققان كالىلىرى 80 دىن ئاشىدۇ، يەنە قوي، توشقان، توخۇ قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ئۆي قۇشلىرى باققاقتا. 1982 - يىلى ئەزالارنىڭ ئەمىلىي ئادەم بېشىغا ئوتتۇرىچە ئوزۇقلۇق ئاشلىغى 700 جىڭغا يەتكەن. ئادەم بېشىغا ئوتتۇرىچە دارامىتى 300 يۈەنگە يەتكەن، 1983 - يىلى ئەزالارنىڭ ئەمىلىي ئادەم بېشىغا ئوتتۇرىچە ئوزۇقلۇق ئاشلىغى 757 جىڭ، دارامىتى 373 يۈەن بولغان. ئەزالار بۇرۇن ياغاچ ئۆيلەردە تۇراتتى، ياغاچ ئۆي كۆچۈرۈشكە ئەپلىك، پاكىز بولىدۇ. ھازىر ياغاچ قىسراق بولغانلىقتىن %40 ئەزالار خىش ئۆي سالىدۇ.

بۇ ئىككى خىل قۇرۇلۇشنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئارتۇقچىلىقى بار. ئۆيلەرنىڭ شەكلى خەنزۇ ئەزالارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئوتتۇرا ئۆي ئىككى يان ئۆي، ئاشخانا ۋە قازناق ئۆيلىرى بار. دادۇيدە ئىككى ئورۇندا ئېلېكتىر كۈچى بىلەن سۇ چىقىرىۋېتىش ۋە سۇغۇرۇش پونكىتى بار. سۇ ئىشلىرىدىلا ئېلېكتىردىن پايدىلىنىپ قالماستىن، بەلكى ھەممە ئائىلىلەردە ئېلېكتىر چىراغلىرى بار.

مەدىنى - مائارىپ جەھەتتە، خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىنىڭ مەدىنىيەت سەۋىيىسى پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئەڭ يۇقىرى، ساۋاتسىزلىق ئاساسىي جەھەتتىن يوقىتىلغان. فېڭشۇ گۇڭشىسىنىڭ مىللى مەكتەپلىرى مانا مۇشۇ يەرگە قۇرۇلغان. بۇرۇنقى ئوقىيالىقلارنىڭ 3 - ئەجداتى جاكالىي قۇرغان جۇمۇشەن ماھارەت ئۆگىنىش مەشخانىسى مانا مۇشۇ. 5 - ئەجدات چېڭ ماھارەت ئۆگىنىش مەشخانىسى ئاساسىدا جۇمۇشەن خەتتاتلىق جەمئىيىتى قۇردى. چېڭ سۇلالىسى گائىشى سەلتەنەت يىلىدا بۇ، خەتتاتلىق جەمئىيىتى ئۆزگەرتىلىپ، جىڭنەن مەدرىسى دەپ ئاتالدى. مىڭگو ۋاقتىغا كەلگەندە جىڭنەن باشلانغۇچ مەكتىۋىگە ئۆزگەرتىلدى. ئازاتلىقنىڭ ھارپىسىدا، يەنە مۇسۇلمان تولۇق باشلانغۇچ مەكتىۋىگە ئۆزگەرتىلدى. 1955 - يىلى كۆزدە خۇنەن ئۆلكىسى ئۆلكە باشلىغى چېڭجىيەن ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭغا ۋېبىسكا يازدى ۋە مەكتەپنىڭ نامىنى ئۆزگەرتىپ: تاۋيۈەن ناھىيىلىك مىللى تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ ئاتىدى. «مەدىنىيەت زور ئىنقىلاۋى» دا مەكتەپتە بىر مەزگىل 4 تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلغان ئىدى.

ھازىر زەتكە سېلىش ئارقىلىق 6 باشلانغۇچ سىنىپ، 6 تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلدى، مۇئەللىم، ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانى 36. ئادەم بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار 600دىن ئاشىدۇ، خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىدىكى ئۇيغۇر ئەزالارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ئالى مەكتەپ ۋە تېخنىكوملارغا ئىمتىھان بېرىپ كىرگەنلەر 16 نەپەر، ئارمىيىگە قاتناشقانلىرى 40 نەپەر - دىن ئاشىدۇ. خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىدىكى ئۇيغۇرلاردىن شۇ ئۆلكە ۋە باشقا ئۆلكىلەردە پىروڧېسسور، دوختىر، ئىنژېنېر، بوغالتىرلىق بولۇپ ئىشلەۋاتقانلار 20 دىن ئاشىدۇ. مەشھۇر ماركسىستىك تارىخشۇناس سابىق بېيجىڭ ئۇنۋېرسىتېتى تارىخ فاكولتېتىنىڭ پىروڧېسسورى ۋە مۇدىرى، بېيجىڭ ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىر، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەلسەپە - ئىجتىمائى پەنلەر بۆلۈمىنىڭ ئەزاسى يولداش جىيەن بوزەن مانا شۇ خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىدىن ئىدى. ئۇ كىچىك ۋاقىتتا جىڭنەن باشلانغۇچ مەكتىۋىدە ئوقۇغان. 1956 - يىلى ئۇ، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى سالاھىيىتى بىلەن يۇرتىغا بېرىپ ئۇ يەردىكى خىزمەتلەرنى كۆز - دىن كەچۈرگەن ۋە تۇققان يوقلىغان ئىدى. ئوقىيالىق ئورۇقلار ئىبادەتخانىسى، يەنى ئۇرۇق تولۇق باشلانغۇچ مەكتىۋىدە، جىيەن بوزەن يۇرتداشلىرىغا سۆز قىلىپ ئوقىيالىقلار ئۇرۇغ - نىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا توختالدى. ئۇ، مەركەزگە مىللى خىزمەتلەردىكى بەزى مەسلىھەتلەرنى ۋە ئۆزىنىڭ پىكىرلىرىنى ئىنكاس قىلدى. بۇ، خۇنەن ئۆلكىلىك پارتىيە كومىتېتى، چاڭدې يەرلىك پارتىيە كومىتېتى ۋە تاۋيۈەن ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن مىللى خىزمەتلەر ئۆستىدە بىر قېتىم ئەستايىدىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى.

ئازاتلىقتىن كېيىن، تاۋيۈەن ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى بىر قەدەر تېز ئۆستى، 1954 - يىلى، ناھىيە بويىچە ئۇيغۇرلار 1429 دىن 1964 - يىلى 2581 گە، 1982 - يىلى 3666 غا يەتكەن، 1982 - يىلى 1954 - يىلىغا قارىغاندا 1.57 ھەسسە، 1964 - يىلى 42.04% ئۆسكەن. خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىدىكى ئۇيغۇرلار نوپۇسىنىڭ ئۆسۈش ئەھۋالىنى، ئازاتلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە كەنت ۋە گۇڭشېلارنىڭ دائىرىسى مۇقىم بولمىغانلىقى تىن، ئۇنىڭغا سېلىشتۇرۇش تەس. پەقەت 1964 - يىلى ئومۇم نوپۇس تەكشۈرۈشتە خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىدىكى ئۇيغۇر ئەزالار 615 كىشى ئىدى، 1982 - يىلى 809 كىشىگە يەتكەن. 1982 - يىلىنى 1964 - يىلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا نوپۇسنىڭ ئۆسۈشى 31.54% بولغان.

4

خۇنەن ئۆلكىسى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە كومىتېتلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى ۋە غەمخورلۇق قىلدى. ئازاتلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەت خەلقلرىنىڭ ھەر ساھەدىكى سىياسى ھەركەت ۋە ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئىشلىرىغا قاتنىشىشقا رەھبەرلىك قىلىش داۋامىدا

ئاز سانلىق مىللەتلەردىن پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىش ئىشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. كەنت باشلىغى جىيەن رۇجى، مۇئاۋىن كەنت باشلىغى ھەمدە قوشۇمچە ئاياللار ھەيئىتى جىيەن شاڭگۇيلەر يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن ئەڭ دەسلەپ پارتىيىگە كىرگەن ئۇيغۇر كوممۇنىستىلاردۇر. ئازاتلىقتىن كېيىن تا ھازىرغىچە، خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىدىن 60 تىن ئوشۇق ئۇيغۇر يولداشلار پارتىيىگە كىردى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ياقا يۇرتلارغا بېرىپ خىزمەت قىلدى، دۇنيانىڭ ئۆزىدە ئىشلەۋاتقان پارتىيە ئەزالىرى 35 كىشى.

پارتىيە يەنە مىللى كادىر يېتىشتۈرۈش ئىشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيى بىلەن 11 ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ كادىرلىرى ئىچىدە خەنزۇ ئەزالار كۆپرەك بولغان ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ كادىرى خەنزۇ بولغاندىن تاشقىرى، قالغان ھەممىسىدە مىللى كادىرلار شۇ دادۇي ۋە شۇ ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرماقتا. رايونلۇق پارتىيە كومىتېتى سېكرېتارى، قوشۇمچە گۇڭشى پارتىكوم سېكرېتارى جىيەن رىنچىڭمۇ ئۇيغۇر. خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىدىن ھەر بىگە قاتنىشىپ ناھىيە - تۆۋەن دەرىجىلىك ۋە ناھىيە، تۆۋەن دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئورۇنلاردا ئىشلەۋاتقان ئۇيغۇر يولداشلار 10 دىن ئاشىدۇ. دادۇي ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ دۆلەت بايرىمىغا ئۇيغۇر كادىر ۋە ئەزالاردىن 6 ئادەم ئەۋەتىپ قاتناشتۇردى، مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەت ئېكسكۇرسىيە ئۆمىگىگە 3 ئادەم قاتناشتۇردى، ھەر قىتىملىق ناھىيىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ۋە ناھىيىلىك سىياسى كېڭەش يىغىنىغا بىرنەچچە ئۇيغۇر ۋەكىلى قاتنىشىپ تۇردى. ھازىر خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇي ياچېيكا سېكرېتارى جىيەن شاڭشىڭ خۇنەن ئۆلكىلىك خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭەشچىسىنىڭ ئەزاسى، ئۆلكىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزاسى؛ فېڭشۇ گۇڭشى مىللى مەكتىۋىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى جىيەن شاڭ يۇ خۇنەن ئۆلكىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى.

ناھىيە ۋە گۇڭشى ھەمىشە خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىنى نۇقتا قىلىپ كادىر ئەۋەتىدۇ. پارتىيە 11 - قۇرۇلتىيى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتى بىر مۇئاۋىن سېكرېتارىنى بۇ دادۇيىنى نۇقتىلىق تۇتۇشقا ئورۇنلاشتۇردى. ھەر يىلى سۇ ئىشلاش ئاتىلىرى قۇرۇلۇشى، گۇڭشى ۋە دۇي كارخانىلىرى، قەرز سومما قاتارلىق جەھەتلەردە ئېتىۋار بېرىلىپ كەلدى. يېقىنقى ئىككى يىل ئىچىدە مەزكۇر دۇيگە 40'000 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىلدى. 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتى ئۆلكىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ يوليورۇغى بويىچە ئومۇمەن نوپۇسى يېرىمىدىن ئوشۇق ياكى 40% بولۇپ، 50% كە يەتمەيدىغان دەرىجىدە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئاز سانلىق مىللەت دادۇيلىرىدە ياكى ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىدە سېتىۋېلىش مىقدارىنى يېرىم ئازايتىش، بىر قېتىم بېكىتىپ 3 يىلغا قەدەر ئۆزگەرتىشنىڭ؛ ئادەم بېشىغا كىرىدىغان ساپ كىرىم 60 يۈەنگە يەتمەيدىغان دادۇي، ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىدىن 1983 - يىلدىن بۇرۇن يېزا ئىگىلىك بېجىنىسى ئېلىپ تاشلاش؛ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان دۇيىلەر باشقۇرغان كارخانىلار.

لاردىن 1983 - يىلىدىن بۇرۇن سودا - تىجارەت بېجى ئالىملىرى؛ ئاز سانلىق مىللەت بايراملىرىدا ئۇلار ئۆزلىرى سويۇپ يەيدىغان چارۋا مالدىن قان بېجى ئالىملىرى؛ 1981 - يىلىدىن باشلاپ، ئۆسۈملۈك مېيىنى سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسى يۈكلىمەسلىك توغرىسىدىكى يوليئورۇقلارنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇردى. خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيى ئىدىرلىق بەلۋاغقا جايلاش-قان، تاغ، ئورمان يوق، گۈڭشى پارتىيە كومىتېتى ئەمىلىيەتنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، باشقا بىر دادۇيىنىڭ خۇاڭشەن تېغىدىن 200 مو يەر بۆلۈپ بەردى. ئۆزئارا توختام تۈزۈپ، تاغنىڭ ھوقۇقى ئۈچۈن 10%، جۇغلانمىغا 30% قالدۇرۇپ، دادۇيىگە 60% بېرىلدى. شۇنداق قىلىپ، خۇيزۇ - ئۇيغۇرلار دادۇيىنىڭ ياغاچ ماتېرىياللىرى مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولدى.

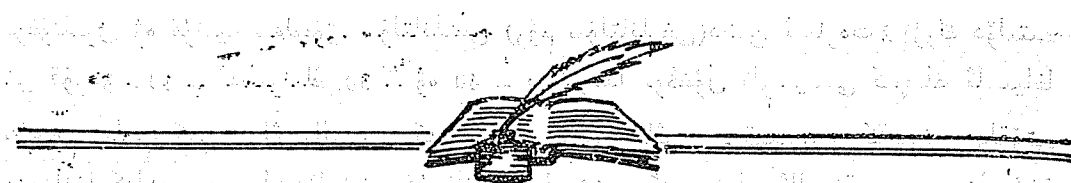
خۇنەن ئۆلكىلىك مىللى ئىشلار كومىتېتى چاڭدې ۋىلايىتى ۋە تاۋيۈەن ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى فېڭشۈ گۇڭشېسىدىكى مىللى مەكتەپلەرگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. 1979 - يىلى، جەمئىي 70,000 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ مەكتەپكە ياتاق سالدۇردى. دۆلەتنىڭ ياردىمىدە فېڭشۈ گۇڭشېسىدىكى مىللى مەكتەپ 8 سىنىپلىق ئىككى قەۋەت ئوقۇتۇش بىناسى سېلىپ، ئوقۇتۇش ئىشلىرىدىكى ئۆي جىددىلىكى مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى كۈچەيتىش ۋە ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىلار ئىستانسىنى ئاشۇردى ھەمدە سىرتتا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلارنى مەكتەپكە ياندۇرۇپ كەلدى. مەزكۇر مەكتەپنىڭ يۇقۇرى مەكتەپكە چىقىش نىسبىتى پۈتۈن گۇڭشې بويىچە ئەڭ يۇقۇرى.

چاڭدې ۋىلايەتلىك پارتىيە كومىتېتى، تاۋيۈەن ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتى مىللى سىياسەت ۋە ئىتتىپاقلىق توغرىسىدىكى تەشۋىق - تەرغىپ ۋە تەربىيە ئىشلىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى، ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتى مەركەزنىڭ ۋە ئۆلكىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ يوليئورۇغىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە دىنىي ئېتىقاتلىرىغا ھۆرمەت قىلىشنى باشتىن - ئاخىر تەكىتلەپ كەلدى، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا چوشقا بېقىشنى تەشەببۇس قىلىدى، تىرىك چۈشقا سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى تېخىمۇ ئارتتى. ئۇيغۇر - خۇيزۇلارنىڭ ياغ ئىستىمال نورمىسىنى خەنزۇلاردىن ئۆستۈرەك قىلدى. ئۇيغۇر - خۇيزۇلارنى كالا بېقىشقا ئىلھاملاندۇرغاندىن تاشقىرى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كالا سويۇپ يېيىشى ۋە سىرتقا ئاپىرىپ سېتىشقا رۇخسەت قىلدى. ھۆكۈمەتمۇ مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ سىرتتىن كالا سېتىۋالىدى. چاڭدې ۋىلايىتى بويىچە ئېيتقاندا بىر جىڭ كالا گۆشى 1.90 يۈەن (كىراھەققى قوشۇلۇپ) بولسا، ئۇنى ئۇيغۇر، خۇيزۇ ئاھالىلەر ۋە كادىرلارغا 0.83 يۈەندىن سېتىپ بېرىدۇ، بىر ئايدا ھەر ئادەمنى بىر جىڭدىن ئىككى جىڭغىچە كالا گۆشى بىلەن تەمىنلەيدۇ، دۆلەت ھەر ئادەمگە 1.50 يۈەن ياردەم قىلىدۇ. چاڭدې ۋىلايىتى ئۇيغۇر - خۇيزۇ كادىرلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىپ، ھەر ئادەمگە ھەر ئايدا يەنە 5 يۈەن تۇرمۇش پۇلى بېرىدۇ. 3 چوڭ

بايرامدا، گوش، ماي ۋە ئۇن بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە ئېتىۋار قىلىندۇ. گۇگۇشى ۋە دادۇي ماگىزىنلىرى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن قوشۇمچە يېمەكلىك سالىدۇ، خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىدە مۇسۇلمان ئاشخانىلىرى بار. ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغا ئىشلىتىدىغان ئاق رەخت ۋە شۇنىڭدەك جىنازا قاتارلىقلارغا كېتىدىغان ياغاچلارنى مۇۋاپىق ھەل قىلىپ بېرىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر - خۇيزۇ خەلقىنىڭ ئىنكاسى ئىنتايىن ياخشى، گۇگۇشىنىڭ 76 ياشلىق ئۇيغۇر ئەزا - سى جىيەن مىڭچىڭ ھاياجانلانغان ھالدا: «ياخشى، بىزنىڭ پارتىيىمىز ياخشى، ھۆكۈمىتىمىز ياخشى! مەن ئىككى دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەن ئادەم، كونا جەمىيەتتە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئازسانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن يۈرگۈزگەن زۇلىمى ۋە كەمسىتىشلىرىنىڭ ئازاۋىنى چەككەن، لىن بياۋ «4 كىشىلىك گۇرۇھ» زوراۋانلىق قىلىۋاتقان چاغلاردا ئۇلارنىڭ ئاق - قارىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىشتەك زىيانكەشلىكىگىمۇ ئۇچرىغان ئىدىم. بۈگۈن پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى يەنە قايتىپ كەلدى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بىز ئازسانلىق مىللەتلەرگە سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە باشتىن - ئاخىر غەمخورلۇق قىلىپ كەلمەكتە، ھەتتا ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگىمۇ ھۆرمەت قىلماقتا، بىز ئەمدى خاتىرجەم بولدۇق، مەن قېرىغاندا بەختلىك بولدۇم!» دەيدۇ، چاڭدې ۋىلايىتى، تاۋيۈەن ناھىيىسىدىكى مېچىتلىرىنىڭ بەزىلىرى «مەدىنىيەت زور ئىنقىلاۋى»دا بۇزۇپ تاشلانغان (خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىدىكى مېچىتلەر)، بۇرۇنقى ئاخۇنلارنىڭ كۆپچىلىكى كەينى - كەينىدىن ئۆلۈپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا مېچىتلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئاخۇنلارنى يېتىشتۈرۈش جەھەتتە بەزى ئەمىلىي مەسىلىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا، بۇنى كېيىنچە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. خۇيزۇ - ئۇيغۇر دادۇيىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدىنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتى خەنزۇلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن. قۇرغاقچىلىققا ئۇچرىغان، گۇگۇشى - دۇي كارخانىلىرى ۋە ماشىنىلاشتۇرۇش جەھەتتىكى تېخنىك مەسىلىلەردە ئۇلارغا خەنزۇ قېرىنداشلىرى ھەمىشە ياردەم قىلىپ تۇرىدۇ. مىللىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار ئۆز ئارا بىر - بىرىگە ھۆرمەت قىلىشىپ، ئۆز ئارا ئۆگىنىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى بىرلىكتە ئۆستۈرىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆز ئارا ئارىلىشىپ بىرلىكتە تۇرىدۇ، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىدۇ. سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۈچۈن بىرلىكتە تىرىشىدۇ. ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە مەنپەئەتىگە تولۇق يول قويۇش، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى تېخىمۇ ئوبدان ئىزچىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تاۋيۈەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خۇيزۇ - ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئىككى مىللەتنىڭ مىللىي ئاپتونوم كەنتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرمەكتە. خۇنەن ئۇيغۇرلىرى پارتىيە رەھبەرلىكى ۋە غەمخورلۇغىدا، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ياردىمىدە سوتسىيالىزم يولىنى بويلاپ، داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، چوقۇم تېخىمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىدۇ ۋە كۈندىن - كۈنگە ئاۋاتلىشىپ روناق تاپىدۇ.

«شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژورنىلى» خەنزۇچە نەشرى 1984 - يىل 3 - سانىدىن.

قاسىم ئارش تەرجىمىسى

قەدىمىي 3 قىتئەگە يەتكەن، 600 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە

ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللەنىشى ۋە يوقىلىشى

جۈكۈرۈ

ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ نامى مۇشۇ دۆلەتنى قۇرغۇچى ئوسمان بېيى ① (1258 - 1324) نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. «ئوسمان» دېگەن بۇ نام كېيىن مۇشۇ دۆلەتنى تەشكىل قىلغان خەلقلەرگىمۇ ئىسىم بولۇپ قوللىنىلغان.

تۈركلەرنىڭ غەربكە كۆچۈشى

ئوسمان بېيى ۋە ئۇنىڭ قەبىلى قېرىنداشلىرى تۈركلەرنىڭ قەدىمقى ئوغۇز قەبىلىسىدىن ئىدى.

تۈركلەر ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئالتاي تېغى ئەتراپلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. مىلادى 6 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە روناق تاپقان بولسىمۇ، كېيىن شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت 2 گە بۆلۈنۈپ كەتكەن. بىر قىسىم تۈركلەر تەدرىجى غەربكە كۆچۈپ ئىران ئىگىزلىكى ئەتراپلىرىغا جايلاشقان ھەمدە كىچىك ئاسىياغا كەلگەن.

مىلادى 9 - ۋە 10 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە، ئاز بىر قىسىم تۈركلەر ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىگە ياللانما ئەسكەر بولۇش سۈپىتى بىلەن كىچىك ئاسىيادا ئولتۇراقلاشتى. 11 -

ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۈركلەرنىڭ كىچىك ئاسىياغا بىرىنچى قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنى شەكىللەندى. شۇ چاغدا تۈركلەر 2 يولغا بۆلۈنۈپ شەرقتە كاپكاز تاغلىرىدىن،

جەنۇبتا سۇرىيىدىن ئاناتولىغا كىردى. 1071 - يىلى مانچىكەت ئۇرۇشىدا سەلجۇقلار ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى قوماندانلىقىدىكى ئارمىيىنى يېڭىپ ئەڭ ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ كىچىك

ئاسىيادا ئولتۇراقلىشىشى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس قۇرۇپ بەردى. بۇ جەرياندا دانىشمەن ① بېيى - ئۇيغۇر تىلىدىكى بەگ ئاتالغۇسىنىڭ تۈركچە ئاتىلىشى.

ئوغۇللىرى ۋە قۇنىيە سەلچۇق سۇلتانلىغى (رۇم سۇلتانلىغى)دىن ئىبارەت 2 تۈرك دۆلىتىنى قۇردى. 13 - ئەسىرنىڭ 30 - ۋە 40 - يىللىرىدا موڭغۇل ئارمىيىسى كىچىك ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشنىڭ ئالدى - كەينىدە تۈركلەرنىڭ 2 - قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنى مەيدانغا كەلدى. ئوسمان دۆلىتىنى قۇرغانلار دەل 13 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مۇشۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن تۈركلەر ئىدى. ئوسماننىڭ دادىسى ئەرتوغرۇل بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا رۇم سۇلتانلىقىغا ياردەملىشىپ موڭغۇللارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، سۇلتان ئۇنىڭغا كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىدىكى بىر يايلاقنى ھەدىيە قىلىپ بەردى. بۇ يەر ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىتەنىيە ئۆلكىسى بىلەن خوشنا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەرتوغرۇل رۇم سۇلتانلىقىنىڭ چېگرا قوغدىغۇچىسى (ئۈچبېلى)غا ئايلىنىپ قالدى. بۇ، تارىخ ئوسمان دۆلىتى قۇرۇلۇشى تىن ئىلگىرى، تۈركلەر كىچىك ئاسىياغا يۆتكىلىپ ئولتۇراقلىشىپ ۋە يەرلىك ئاھالە بىلەن بىللە بولغىنىغا بىر قانچە ئەسىر تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۈركلەرنىڭ شەكىللىنىش ئەھۋالى ئەمەلىيەتتە شۇنىڭ بىلەن باشلانغان.

ئوسمان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

ئوسمان دۆلىتىنىڭ دۇنياغا كەلگەن يېرى - زىيۇت ئەسكى شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى 30 نەچچە كىلومېتىر يېراقلىقتىكى بىر جايغا جايلاشقان بولۇپ، شۇ چاغدا بۇ يەردە 3 لا كەنت بار ئىدى. 1281 - يىلى ئوسمان ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن نىكاھ مۇناسىۋىتى ئارقىلىق سىياسى جەھەتتە ئىتتىپاقلىشىش ۋاسىتىلىرىنى قوللىنىپ، باشقا تۈرك بەگلىكلىرى ۋە شەھەرلەردىكى ئامىلا تەشكىلاتلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، يەنە بىر تەرەپتىن سىرتقا زور كۈچ بىلەن كېڭەيمىچىلىك ئېلىپ بېرىپ، خوشنا دۆلەت ۋىزانتىيىنىڭ زىمىنىنى تارتىۋالدى. 1299 - يىلى (ياكى 1300 - يىلى) ئوسمان، موڭغۇل ھاكىمىيىتىنىڭ زەئىپلىشىش پەيتىدىن پايدىلىنىپ، موڭغۇل يېقىندىسى - رۇم سۇلتانلىقىنىڭ ئاسارتىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىللىق جاكالدى. ئوسماننىڭ ئوغلى ئۇرخان دەۋرىگە كەلگەندە (1324 - 1359) ئوسمان دۆلىتى كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي - شىمال بۇرجىگىدىكى يورسا، ئىزنىڭ شەھەرلىرىنى ئىگەللەۋالدى.

1354 - يىلى ئوسمانلار يەر تەۋرەش ئاپىتىدىن پايدىلىنىپ دەرمانىل بۇغۇزىدىن ياۋروپا تەرەپتىكى گالىبولى يېرىم ئارىلىدا مەڭگۈلۈك ئولتۇراقلىشىپ قالدى. بۇ، تۈرك دۆلىتىنىڭ سىرتقا قىلغان كېڭەيمىچىلىكىدىكى بىر بۇرۇلۇش بولدى. ئۇندىن كېيىن 2 ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، ئوسمان دۆلىتى تېز سۈرئەتتە تەرەققى قىلىپ زىمىنى ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقىدىن ئىبارەت 3 قىتئەگە قەدەم يەتكەن دۇنياۋى خاراكتېرلىق چوڭ ئىمپېرىيىگە ئايلاندى. ياۋروپادا كوسۇۋا ئۇرۇشى (1389) نىڭ بولى ئۇرۇشى (1396) (ۋارنا ئۇرۇشى)

رۇشى (1444) كونسىتانتىنوپول ئۇرۇشى (1453) موخاچ ئۇرۇشى (1526 - يىل) قاتارلىق مەشھۇر ئۇرۇشلار ئارقىلىق ئوسمانلىلەر ئىلگىر - كېيىن بولۇپ، بالقاندىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر - نى يېڭىپ، پايتەختىنى ئىستانبۇل (كونسىتانتىنوپول) قىلىپ بېكىتتى ھەمدە ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ ۋىناغا تەھدىت سالدى. ئوسمانلار ئاسىيادا پۈتۈن ئاناتولىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى چالدىران ئۇرۇشى (1514 - يىلى) ھەرخى دابىك ئۇرۇشى (1516 - يىلى) جەريانلىرىدا ئىلگىر - كېيىن بولۇپ شەرقتىكى ئاساسلىق رىقابەتچىسى بولغان ئىران شاھى ئىسمائىل سەفەۋى ۋە مىسىر مەملۇك سۇلتانى قان سۇگاۋرى ئارمىيىنى ھەغلۇپ قىلىپ كاپكار، سۈرىيە، ئىراق قاتارلىق رايونلارنى ئىگەللەش ۋالدى. ئوسمان ئارمىيىسىنى سوۋەيش بۇغۇزىدا 1517 - يىلىنىڭ بېشىدا مىسىر پايتەختى قاھىرەنى ئىگەللەپ ئافرىقىدا مۇستەملىكە ئېچىشنىڭ پىشۋاسى بولدى. سۇلتان سولايىمان دەۋرىگە كەلگەندە (1520 - 1566 - ي.لار) ئوسمان ئىمپېرىيىسى تازا گۈللەنگەن ئىدى. ئىمپېرىيىنىڭ زىمىنى شىمالدا ۋېنگرىيىنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا دېڭىز ساھىلىدىكى رايونلارغا، جەنۇبتا ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى ئەدەن شەھەرگە، غەربتە ئافرىقىدىكى ماراكەش چېگرىسىغا، شەرقتە كاپكار ۋە دېڭىز قولىغىچە يېتىپ يەر كۆلىمى 6 مىليون كىۋادىرات كىلومېتىرغا، نوپۇسى 25 مىليونغا يەتتى. ئەينى ۋاقىتتا سۇلايمان قانۇنى دۇنيانىڭ ئىككى يېرى (ئاتاتولىيە بىلەن رۇم ئېلىنى كۆرسىتىدۇ) ۋە ئىككى دېڭىز (قارا دېڭىز، ئوتتۇرا دېڭىز) نىڭ ئىگىسى ھەككە مەدەنىيەتنىڭ قوغدىغۇچىسى ئىستانبۇل، ئەدىرنە، بورسا، قاھىرە، دەمەشق، ھەلەپ، بېلىگراد ۋە باغداتنىڭ ھۆكۈمرانى دىگەن نامنى قوللاندى. ئىمپېرىيىنىڭ تېز سۈرئەتتە كېڭىيىشىدىكى سەۋەپ بالقان دۆلەتلەرنىڭ فېئوداللىق پارچىلىنىشى ۋە سىياسى جەھەتتە زەئىپلىشىپ چىرىكلىشىشى - ئوسمان دۆلىتىنىڭ تېزلىك بىلەن سىرتقا كېڭەيمەكچىلىك قىلىشىدىكى مۇھىم تاشقى سەۋەپتۇر. ۋىزانتىيە ئىمپېراتورىلىقى - سەلىپ (كىرىست) ئارمىيىسىنىڭ 4 - قېتىملىق شەرققە يۈرۈش قىلىپ مەغلۇپ بولۇشى تۈپەيلىدىن ئاللىقاچان ئىسمى بار، جىسمى يوق بولۇپ قالغان ئىدى. سىبېرىيە، بۇلغارىيە، ۋىزانتىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا زىمىن تالىشش ئۇرۇشلىرى دائىم دىگەندەك بولۇپ تۇراتتى. ھەرقايسى ئەللەر ھۆكۈمران گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدەمۇ، قاتمۇ - قات زىددىيەتلەر مەۋجۇت بولۇپ، سىرتتىن كەلگەن تاجاۋۇزچىلار ئالدىدا ئىتتىپاقلىشالمايتتى. ھەرقايسى دۆلەت فېئوداللىرى دىخانلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، ئىچكى جەھەتتىكى سىياسى مۇقىمسىزلىقنى كۈچەيتىپلا قالماستىن، بەلكى تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈچلەرنى بىۋاسىتە ئاجىزلاشتۇردى.

15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بالقاندىكى ھەرقايسى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى سۇلتان

بايەزىد ئارمىيىسىنىڭ تۆمۈرلەك تەرىپىدىن بىت - چىت قىلىنغانلىقى، ئوسمان ئوردىسىدىكى ئىچكى زىددىيەت ۋە كەڭ كۆلەملىك دىخانىلار قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ بىرلىكتە دۈشمەن گە قارشى تۇرماي، بەلكى ئوسمانلارنىڭ ئەسلىگە كېلىپ قايتىدىن كۈچىيىشىگە پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى. بۇبالقاندىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ فېئوداللىق بۆلۈنۈشى ۋە سىياسى جەھەتتە چىرىكلىشىپ داۋالاشقا بولمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى جانلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئوسمانلارنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن كېڭەيمىچىلىك قىلىشىنىڭ ئىچكى ئامىللىرى ئىچىدە ئالدى بىلەن يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن. تۈركلەرنىڭ كىچىك ئاسياغا كۆچۈش تارىخىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئوسمانلارنىڭ سىرتقا تاجاۋۇز قىلىشى دەسلەپكى كۈندىن باشلاپلا يالغۇز ئۆزىنىڭلا كۈچىگە تايىنىپ قالماي، بەلكى كىچىك ئاسىيادىكى كۆپ سانلىق ئىگەللەيدىغان تۈرك بەگلىكلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن. مەسىلەن، ھامىدئوغۇللىرى بەگلىكى، قارامان ئوغۇللىرى بەگلىكى، قاراسى ئوغۇللىرى بەگلىكى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەسكەر ئەۋەتىپ كوسۇۋا ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئوسمان دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شەخسىي پەزىلىتىمۇ مۇئەييەن رول ئوينىغان، ئەينى چاغدا تۈركلەرنىڭ ئۇرۇقداشلىق ئەنئەنىلىرى تېخى پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمىگەن، دۆلەتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىغا دائىم قەبىلە باشلىقلىرى، ئاھىلانىڭ رەھبەرلىرى، ھەربىي باشلىقلار تەرىپىدىن ئوسمان قەبىلىسىنىڭ ئۇرۇق جەمەتلىرى ئارىسىدىكى ئەڭ لايىقەتلىك كىشىلەرنى سايلاپ چىقاتتى.

ئوسمانلارنىڭ قاتتىق ئىنتىزامى كۈچ جەھەتتىن گىرىكلەر ۋە بالقاندىكى باشقا كىچىك دۆلەتلەردىن ئېشىپ چۈشۈشتىكى بىر سەۋەپ بولسىمۇ، بىراق ئوسمانلار دۆلىتىنىڭ تېزىدىن كېڭىيىشىدىكى سەۋەپنى ئاساسەن مۇشۇ دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمىدىن ئىزلەشكە توغرا كېلىدۇ.

ئوسمانلار دۆلىتىنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمى ئىلخانىلار دۆلىتى ۋە رۇم سۇلتانلىقىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن. ئوسمانلار دۆلىتى ئىسلام تارىخىدىكى ھوقۇقى ئەڭ مەركەزلەشكەن ئىستىبدات دۆلەتتۇر. ئورنى ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى قاتلىمىدا بولغان سۇلتان دىنى ۋە باشقا بارلىق ھوقۇقلارنى ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرۈۋالغان. ئۇ ئۆزى مەركىزىي دىۋان (دۆلەت كېڭىشى)گە رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. دىۋان ئادەتتە ۋەزىر (ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلارغا مەسئۇل) دەپتەردار (مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل) قازى ئەسكەر (ئەدلىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل) ۋە نىشانچى (دۆلەت ئەمىر - پەرمان ھۆججەتلىرىگە ئىمزا قويغۇچى)دىن ئىبارەت ئاتالمىش تۆرت تۈۋرۈكتىن تەركىپ تاپقان. دەسلەپتە بۇ مەنەسەپلەرگە پەقەت بىردىنلا ئادەم قويۇلۇپ، ئادەتتە ئاھىلار، مۇسۇلمان ئالىملىرى ۋە تۈركمەن

ئاقسۆڭەكلىرى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشاتتى. مۇھەممەت III دىن باشلاپ قازى ئەسكەردىن باشقا، مەنسەپنى قاپقۇلۇ (ئوردا قۇللارنى مەنسەپ) تەركىۋىدىكى كىشىلەر مونوپول قىلىۋالدى.

ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ زىمىنى مۇلۇكچىلىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئادەتتە دۆلەت يېرى (مېرى)، مەدرىسە - خانىقلار ۋە قېسى ۋە خۇسۇسىيە (مۇلۇك) دەپ 3 خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئەڭ ئاساسلىقى دۆلەت يېرى بولۇپ، پۈتۈن يەرلەرنىڭ 80% نى ئىگەللەيدۇ. دۆلەت يېرى يەنە خاس يەر، زەمىت يەر ۋە سۇيۇرغال دەپ 3 خىلغا بۆلۈنىدۇ. خاس يەر خان جەمەتىنىڭ ۋە ئالىي ھوقۇقدارغا خاس يەر؛ زەمىت ۋە سۇيۇرغال بولسا خىزمەت كۆرسەتكەن ھەربىيلەرگە بېرىلىدىغان يەر بولۇپ، ئۇرۇش مەزگىلىدە زەمىت ۋە سۇيۇرغاللارنىڭ ئىگىلىرى مەلۇم ساندىكى ئاتلىق ئەسكەرلەرنى (جەبرى) باشلاپ ئالدىنقى سەپكە بېرىشى شەرت قىلىنىپ، بۇ ئاتلىقلارنىڭ قورال - جابدۇقلىرى ۋە تەمىناتىنىڭ ھەممىسىنى سۇيۇرغا ئىگىلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا پۈتكۈل ئىمپېرىيىدىكى 10 مىڭ زەمىت ۋە سۇيۇرغال ئىگىلىرى 60 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى تەمىن ئېتەلەيتتى. دۆلەت ئىختىيارىدىكى يەر ئاساسىغا قۇرۇلغان مۇنداق سۇيۇرغاللىق تۈزۈم ئىمپېرىيە قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچنىڭ ئاساسىي كاپالىتى ئىدى.

ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر يۈرۈش مۇكەممەل ھەربىي ئىنتىزامى بولۇپ، ئىمپېرىيە ئارمىيىسى، مەركىزىي قىسىم ۋە يەرلىك قىسىمدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنەتتى. مەركىزىي قىسىم يەنى قاپقۇلۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى - يېڭىچەرىلەر^① قوشۇنى بولۇپ، ئۇندىن باشقا يەنە توپچى قىسىم ۋە مۇنتىزىم ئاتلىق قىسىملار بار ئىدى. يەرلىك قىسىملار ئاساسەن زەمىت - سۇيۇرغال ئىگىلىرى ۋە ئاتلىقلاردىن تەركىپ تاپقان فېئودال ئاتلىق قىسىملاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭدا پىيادە ئەسكەر، ئاتلىق ۋە چارۋىچىلاردىن تەركىپ تاپقان ياردەمچى ئەسكەر خىللىرىمۇ بار بولۇپ، ئۇلار يول ياساش، خەندەك كۈلەش، ئوق ۋە ئاتلىق توشۇش ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەيتتى. ئاقىنچىلار بولسا، مۇنتىزىم بولمىغان پىيادى ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىدى. ئۇلار رازۋېتكا قىلىش، دۈشمەن يېرىدە قالايمىقانچىلىق چىقىرىش، چوڭ قىسىمنىڭ ئۇرۇش قىلىشى ئۈچۈن جەڭ مەيدانىنى ئېچىپ بېرىش ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەيتتى.

يېڭىچەرى قىسىملىرى، يۇقۇرى مائاش ئالىدىغان مۇنتىزىم پىيادە ئەسكەرلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، دەسلەپ 1363 - يىلى قۇرۇلغان. يېڭىچەرىلەرنىڭ ئىنتىزامى ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، گازارىمدا كۈچلىكتىن ياتاتتى. باشلىقنىڭ بۇيرۇقلىرىغا شەرتسىز بويسۇناتتى. ئۆمۈربويى ئۆيلەنمەيتتى ۋە سودا - سېتىق، قول ھۈنەر ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانمايتتى.

① يېڭىچەرى - يېڭى چېرىك، يېڭى ئەسكەر (ت).

پەقەت كۈنىنى ئۇرۇش قىلىش، مەشق قىلىش بىلەنلا ئۆتكۈزەتتى. يېڭىچەرىلەر ئىمپېرىيە ئارمىيىسىنىڭ $\frac{1}{10}$ نى ئىگەللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قورالى خىل، جاپا - مۇشەققەتكە چىداملىق بولغاچقا، ئىمپېرىيىنىڭ سىرتقى كېڭەيمىچىلىكىدە ئاساسلىق رول ئوينىغان.

ئوسمان ئىمپېرىيىسى بويىسىۇندۇرۇلغان رايونلارغا قارىتا مىللەت ھاكىمىيىتى تۈزۈمىنى يۈرگۈزگەن. مۇھەممەت II يولغا قويغان مىللەت تۈزۈمىدىكى ھاكىمىيەت ھۆكۈمرانلىق قىلىغۇچى مىللەتلەرگە ئۆزلىرىنىڭ دىنىي جەمىيەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، مۇئەييەن دىنى، مەدەنىي ئاپتونومىيە يۈرگۈزۈشكە رۇخسەت قىلاتتى. غەيرى مۇسۇلمان مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇسۇلى ۋە قانۇنى بويىچە تۇرمۇش كەچۈرۈپ چىركاۋلار ئىچىدە ئىختىيارى دىنىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بارالايتتى، مىللى مەكتەپلەرنى ئاچالايتتى. ئۇلار دىنىي ئويۇشمىلىرى، خەلق ئىشلىرى، ئەدلىيە قاتارلىق ئالاھىدە ئىمتىيازلارغا ئىگە ئىدى ھەمدە مۇرۇتلىرىدىن دۆلەت بېجى ئېلىپ، دۆلەت غەزىنىسىگە تاپشۇرۇشقا مەسئۇل بولاتتى. مىللەت تۈزۈمى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ بويىسىۇندۇرۇلغان مىللەتلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى ئاساسىي ۋاسىتىسى بولۇپ، ئۇ، مۇئەييەن دەرىجىدە سىرتقا بولغان كېڭەيمىچىلىك جەريانىدىكى قارشىلىق كۈچىنى تۈۋەنلەتكەن ئىدى.

ئىمپېرىيىنىڭ ھالاك بولۇشى

16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ دۆلەت ئىچىدىكى سىنىپىي ۋە مىللى زىددىيەت كۈچىيىپ، ھەربىي زەھىت - سۈيۈرغاللىق تۈزۈمى پارچىلىنىپ، فېئوداللىق بۆلۈنۈش كەيپىياتى كۆتىرىلدى. بۇنىڭغا خەلقارا ۋەزىيەتنىڭ ئىنتايىن قۇلايسىزلىقى قوشۇلۇپ ئىمپېرىيىنى ئۇرغۇنلۇق باسقۇچقا كەلتۈردى. 1683 - يىلى ئوسمانلىلارنىڭ ۋىناغا قىلغان ھۇجۇمىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى، ئىمپېرىيىنىڭ ھەربىي ئىشلاردا ئۆزىنىڭ ھۇجۇم قىلىش قابىلىيىتىدىن مەھرۇم بولغانلىقىنى نامايان قىلدى. شۇندىن كېيىن ئىمپېرىيە، رۇسىيە ۋە ئاۋستىرىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ھەر قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، بارغانسېرى ئۆز زىمىنىدىن ئايرىلىشقا باشلىدى.

18 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن باشلاپ، ئىمپېرىيە ھۆكۈمران گۇرۇھى مەلۇم جايلاردا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا تىرىشىپ، ئىمپېرىيىنىڭ ھالاك بولۇش تەقدىرىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇندى. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تەنزىمات ھەركىتى ئىسلاھاتىنى يۇقۇرى پەللىگە كۆتەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە غەربتىكى زومىگەرلەر ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىيىغا، ئىقتىسادىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. ناھايەت 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا

مىغا كەلگەندە ئىمپىرىيە يېرىم مۇستەملىكىلىك دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياش تۈرك پارتىيىسى ئۈزۈل - كېسىل بولمىغان بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىي قوزغىغان بولسىمۇ ئىمپىرىيىنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرالمىدى. 1918 - يىلى 10 - ئايدا ئوسمان ئىمپىرىيىسى ئانتانتا دۆلەتلىرى بىلەن ئۇرۇش توختىتىش ھەققىدىكى مۇندۇرۇس كېلىشىمىنى تۈزۈپ بارلىق ئەرەپ زىمىنلىرىدىن ئايرىلدى. ھەتتا ئاناتولىيە زىمىنىنىمۇ ئانتانتا دۆلەتلىرى ئىشغالىيەتتى ۋە كونتۇرۇللۇقى ئاستىدا قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان ئىمپىرىيىسى سىياسى گەۋدە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى.

خەيرىنسا ئىسمائىل، مۇرات تەرجىمىسى

«چەتئەل تارىخىي بىلىملىرى» ژورنىلىنىڭ 1983 - يىلى 7 - سانىدىن

ھىكچە تىلىك سۆزلەر

پەلاسۇفلار مۇنداق دىگەن:

ئادەمگەرچىلىك جەھەتتە باشقىلارغا قىلغان ياۋۇزلىقنىڭ قانچە كىچىك، ئاز بولسىمۇ كۆپ دەپ بىلگىن. ئەگەر باشقىلارنىڭ ساڭا قىلغان ياۋۇزلىقى قانچە چوڭ بولسىمۇ ئۇنى كىچىك سانغايسەن. مانا بۇ مۇرۇۋەت - مەرتەلىكتۇر.

×

×

تىلىك ئۆز قولۇڭدىكى ئارىسلاندۇر. ئۇنى ئۆز ئەركىگە قويۇۋەتسەڭ ئۆزەڭنى ئۆلتۈرگۈچىدۇر.

«فەۋا كەلچۇلەسا» ناملىق كىتاپتىن.

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ئابدۇكېرىم راخمان

ئەپسانە ۋە رىۋايەت

ئەپسانە ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھەققىدىكى ئەڭ قەدىمقى ساددا ئوي - پىكىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى، كىشىلەرنىڭ خىلمۇ - خىل رىيال زىددىيەتلەر توغرىسىدىكى خىياللىرىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت. شۇنداقلا، ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى تونۇش ۋە چۈشىنىشىدىكى بىر «ئىلىم»، ھەمدە ئىستىخپىلىك بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئىندىيىۋى ھىسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان ئاگىسز سەنئەت ئىجادىيىتى ھىساپلىنىدۇ. كارل ماركس ئۆزىنىڭ «سىياسى ئىقتىساد تەنقىدى» گە مۇقەددىمە دىگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «ھەرقانداق ئەپسانىدە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ۋە تەسەۋۋۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرى بويىسىنىدۇرۇلىدۇ، تەبىئەت كۈچلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىنىدۇ، تەبىئەت كۈچلىرى ئوبرازلاشتۇرۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ تەبىئەت كۈچلىرى ئۈستىدىن ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلىنىشقا ئەگىشىپ، ئەپسانىلارمۇ يوقىلىدۇ»^① دەيدۇ. ئېنگېلسمۇ «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ئەسىرىدە: «گومىرنىڭ داستانى ۋە بارلىق ئەپسانىلەر، مانا بۇلار گرېكىلارنى ياۋايىلىق دەۋردىن مەدەنىيلىك دەۋرىگە ئېلىپ كىرگەن مۇھىم مىراسلار»^② دەپ كۆرسىتىدۇ. ماركس، ئېنگېلس گەرچە يۇنان ۋە رىم ئەپسانىلىرى ئۈستىدە توختالغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بۇ تەبىرىلىرى پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئەپسانىلىرى ئۈچۈن ئورتاق تۇر.

قەدىمقى ئىنسانلار جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىپتىدائىي باسقۇچىدا تۇرغان چاغلاردا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تۆۋەن بولۇشى ۋە بىلىم ئىقتىدارىنىڭ تولىمۇ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىگىدىن، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق ھادىسىلەرنى تېخى توغرا بىرلەشمەيتتى ۋە چۈشىنەلمەيتتى. تەبىئەت بىلەن كۆرەش قىلغاندا قۇدرەتلىك تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا ئىقتىدارسىز ئىدى. شۇڭا، ئۇلار ئۆزى ئەتراپىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 2 - توم، 113 - بەت.

② «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 4 - توم، 22 - بەت.

ھەممىسىنى پەقەت «تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن» چۈشەندۈرۈپ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ - خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچىنى ئىلاھنىڭ ئىرادىسىگە باغلايتتى. شۇنداق قىلىپ، تەبىئەتتىكى بارلىق ھادىسىلەر ۋە جىسىملارنى ئوبرازلاشتۇراتتى، جانلىقلاشتۇراتتى، ھەتتا ئىلاھلاشتۇراتتى. مەسىلەن، ئاسمان - زېمىن، كۈندۈز - كېچە، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، قار، يامغۇر، چاقماق، تاغ - دەريا ۋە دەل - دەرەخ، ھەسەن - ھۈسەن ھەتتا تاغ - جىرالاردىن چىقىدىغان ئەكس سادا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى دىگۈدەك تەڭرىنىڭ ئوبرازى دەپ چۈشەنەتتى. شۇڭا، ئىپتىدائى ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىدىكى «خۇدا» نىڭ بۇنداق ئوبرازى توغرىسىدا قىزىقارلىق ھىكايىلەرتوقۇپ چىققان ئىدى. كېيىنرەك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە تەبىئەت كۈچلىرى بىلەن بولغان كۈرەشلىرى جەريانىدا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن قەھرىمانلىرى توغرىسىدىمۇ نۇرغۇن ئەپسانىلار - نى ئىجات قىلدى. نەتىجىدە قەدىمقى ئەپسانىلار «خۇدالار» ۋە «قەھرىمانلار» توغرىسىدىكى ھىكايىلەردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمغا ئايرىلدى.

گەرچە، كىشىلەردە ئىپتىدائى ئىنسانلاردا تەبىئى شارائىتتا يۈز بېرىدىغان ھەرخىل ئۆزگىرىشلەر خېلى چوڭقۇر تەسىرات قوزغىسىمۇ، ئەمما، ئۇلارنىڭ ئاڭ - سېزىمى تېخى تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىش، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەپلىرىنى چۈشىنىش دەرىجىسىگە يەتمىگەچكە، ئۇلارنىڭ غايىۋى دۇنياسىدا بارلىق تەبىئەت كۈچلىرىنى بېسىپ چۈشىدىغان دەرىجىدىن تاشقىرى بىر كۈچ مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇرنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت بۇ دەرىجىدىن تاشقىرى كۈچنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسىنى كېيىنكى ئەۋلاتلار «ئەپسانە» دەپ ئاتىدى. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئەپسانە بىر خىل بەدىئى شەكىل بولۇپ، ئۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئىپتىدائى تارىخىي دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ كۈللىكتىن تونۇشىدىن پەيدا بولغان.

ئىنسانلارنىڭ ئۆبېكتىپ دۇنيانى تونۇشى تېزلىقتىن - چوڭقۇرلۇققا، ئاددىلىقتىن - مۇرەككەپلىككە، مۇجىمەللىكتىن - ئېنىقلىققا، فانتازىيىدىن - ئىلمىلىككە قاراپ يۈزلىنىشى ئومۇملاشقان بىر قانۇنىيەتتۇر. شۇ سەۋەپتىن، جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كىشىلەر - نىڭ ئىدىئولوگىيە ھالەتلىرىمۇ ئۆزگىرىدۇ ۋە تەرەققى قىلىدۇ. بۇ تەرەققىيات مۇقەررەركى، ئىنسانلارنى ئىلىم - پەن يولىغا باشلايدۇ. نەتىجىدە پەننىڭ كۈچىگە تايىنىپ تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتىشنىڭ رىئالىققا ئايلىنىشى ئەپسانىلەرنىڭ يوقىلىشىغا شەرت بولىدۇ. ك. ماركس: «يۇنانلىقلارنىڭ خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئاساسى بولغان ۋە شۇنىڭ بىلەن يۇنان ئەپسانىلىرىنىڭ ئاساسى بولغان تەبىئەت توغرىسىدىكى ۋە ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارنىڭ ئاپتوماتلاشقان توقۇمىچىلىق ماشىنىلىرى، تۆمۈر يول، پارا - ۋۇز ۋە تېلېگىراممىلار بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىنمۇ؟ روبىرتېس شىركىتى تۇرغان يەردە ۋولقان نىمە قىلسۇن، چاقماق قايتۇرغۇچ تۇرغان يەردە يوپىتېر نىمە قىلسۇن؟

كۆچمە مۈلۈك ئىناۋەتلىك قەرز شىركىتى تۇرغان يەردە ھېرىمىس نىمە قىلسۇن؟» ① دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە ئاخىرىدا بۇنى خۇلاسىلاپ، يۇنان ئەپسانىلىرى «تارىختىكى ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرى» نىڭ مەھسۇلى، ئۇلار «مەڭگۈلۈك» سېھرىي كۈچىنى مەڭگۈ كەلەسكە كەت كەن باسقۇچ سۈپىتىدە نامايەن قىلىدۇ» ② دىگەن ئىدى.

دىمەك، كىچىك ھەجىملىك، مەزمۇنەن ساددا بايان ۋە ھىكايە شەكلىدە تەشكىل تاپقان ئەپسانىلار ھەرقايسى خەلقلەر ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمقى نەمۇنىلىرىدىن بىرى ھېساپلىنىدۇ. ئۇ ئىجتىمائى ھايات بىلەن باغلىق بولغان ۋەقە - ھادىسىلەرنى خىيالىي شەكلىدە ھىكايە قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەپسانىلەر ئىجتىمائى ھايات، مەدەنىيەت، دۇنياقاراش ۋە روھىي كېچىرىملەر، ئۆرپ - ئادەت ۋە تارىخىي ھادىسىلەردىن دېرەك بېرىدۇ.

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرى

ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ مۇھىم قىسمىنى خەلق ئاغزىدا ساقلانغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر تەشكىل قىلىدۇ، بۇلارمۇ خەلق ئېغىز ئىجادىنىڭ باشقا ساھەلىرىگە ئوخشاش خەلقنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئۇزاق تارىخىغا زىچ باغلانغان بولۇپ، باشقا ژانىرلاردىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانە رىۋايەتلىرى توغرىسىدا ھازىرغىچە مەخسۇس تەكشۈرۈش - تەتقىقات ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلمىدى، ھەتتا بىرەر توپلاممۇ يوق. ئەمما، ئۇلارنىڭ قىسمەن ئۈلگىلىرى XI ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»، ئىرانلىق تارىخشۇناس رەشىدىن، جۈۋەينى، خۇۋە خانى ئوبۇلغازى، مىرزا ھەيدەر گوراكان، مۇسا سايرامى قاتارلىق ئالىم ۋە تارىخشۇناسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە، جۇڭگونىڭ «تارىخنامە»، «خەننامە»، «جۇننامە»، «سۈيىنامە»، «تاڭنامە» قاتارلىق داڭلىق تارىخىي ئەسەرلىرىدە، شۇنداقلا رۇس شەرقشۇناسلىرى ئاكادېمىك B. B. رادلوپ، C. بول دىنبورگ، B. B. بارتولد، ئا. بىرىشتام، H. φ. كاتانوپ، C. E. مالوپ، قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئالىملارنىڭ ئەمگەكلىرىدە ئاز - تولا ئورۇن ئالغان. C. E. مالوپ قاتارلىق ئالىملارنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىنىڭ قەدىمقى ۋە ئاز ئۇچرايدىغان بەزى سىۋېتلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئەپسانە رىۋايەتلىرىنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيال مەنبەسى ھېساپلىنىدۇ. مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدا «ئەپسانە» سۆزىنىڭ ئۆزىدە مېڧلىق ۋە رېئاللىقتىن تاشقىرى، غەيرى تەبىئىي ئەھۋاللارمۇ بار. ئۇلار كۆپ ھاللاردا چۆچەكلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. «ئەپسانە (افسانە)» ئەسلىدە پارىسچە سۆز بولۇپ، فانتاستىكىلىق، سېھىر - جادۇلۇق ھەمدە ھاياتىي ئويدۇر-مىلار ئاساس بولغان نەسىرى ھىكايىلار دىمەكتۇر. ئەپسانە خاراكتېرىدىكى ھىكايىلار مەھمۇت

② «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 11 - توم، 113 - بەت.

② «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 114 - بەت.

قەشقېرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا «Caw» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىپ ھىكايە، قىسسە، «ئۆتمۈش ۋەقەلەردىن خەۋەر بەرگۈچى» دەپ ئىزاھلايدۇ. يەنە «ھىكايىلەردە پەقەت ئۆتكەنلەر ھەققىدە ئېيتىلىش شەرت ئەمەس» ① دەپ ئۆقتۈرىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ ئۆتمۈش ۋەقەلەر ھەققىدە ھىكايە قىلغۇچىلار بۇنداق خىيال - ئويىدۇرمىدىن تەشكىل تاپقان ئەپسانىۋى ۋەقەلەردىن چەتنەپ ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس. ھىكايىنىڭ بۇ خىل شەكلىدە سېھىر، جادۇ، فانداسىتىكىلىق ئېلىمىناتلار ھەمدە ھاياتىي ئويدۇرمىلارنىڭ بولۇشى ئەلۋەتتە ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم. مەھمۇت قەشقېرىنىڭ تەبىرى بويىچە قارىغاندا، ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى خۇددى ئارىستوتىل «ئېيتقاندا ھەقىقەتتىن خەۋەر بەرگۈچى يالغان ھىكايىلاردۇر».

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ رىۋايەت، چۆچەكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ۋە پەرقىنى ئېنىق ئايرىۋېلىش زۆرۈر. ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئىجادىدا ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك قاتارلىق شەكىللەر بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىگە ناھايىتى يېقىن، ھەتتا ئۆز ئارا قوشۇلۇپمۇ كېتىدۇ. ئۇلارنى بىر - بىرىگە يېقىنلاشتۇرىدىغان ئىككى ھالەت مەۋجۇت بولۇپ، بىرى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى پروزا شەكلىدە. يەنە بىرى، يۇرۇشلارنىڭ بايانىدا فانتاستىكا، ئويدۇرما ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ ياكى مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبتىن بۇ زانېرلار ھەققىدىكى كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ مۇلاھىزىلىرى ۋە قاراشلىرىدا ئۇلار تاشقى جەھەتتىن ئوخشاشلىققا ئىگە. ئاكادېمىك س.ئې. مالۇپنىڭ ئۇيغۇر فولكلورىغا باغىشلىغان «ئۇيغۇر تىلى» («Уйгурский язык», موسكۋا، 1954 - يىل نەشرى) ناملىق كىتابىدىمۇ «ئەپسانە»، «رىۋايەت» دېگەن زانېرلارنىڭ ناملىرى ئورنىغا ئورتاق ھالدا «ھىكايە، چۆچەك» دېگەن ئومۇمىي ئاتالغۇنى قوللانغان. لېكىن مەزكۇر زانېرلارنىڭ مەزمۇنەن ماھىيىتىدە ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى مەۋجۇت. بۇ ئالاھىدلىكلىرىنى يىغىنچاقلىغاندا، نېمىس چۆچەكشۇناسلىرى ئاكا - ئۇكا گىرىملارنىڭ ئېنىقلاپ بېرىشىچە، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر چۆچەكلەردىن بايان قىلىنغان مەزمۇننىڭ ئىشەندۈرگۈچى قۇۋۋىتى بىلەن پەرق قىلىدۇ. چۆچەكلەر ئەڭ ئاۋال سەنئەتكە تولۇق مەنسۇپ بولغان ئىجىمائىي ئاڭلىق ئىپادىلىنىش شەكلى بولۇپ، ئۇ پۈتۈنلەي خىيالىي ئويدۇرما ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ يالغان قۇرۇلمىسى بىلەن رىئالىيلىققا زىچ تەدبىقلىنىدۇ.

ئەپسانىلەر بولسا ئىناۋەتلىك ھادىسىلەر ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن پىروزالىق ئەسەر بولۇپ، ئۆزىنىڭ سىۋىت قۇرۇلۇشىمۇ ھەرقاچان چۆچەكلەرگە ئوخشاش خىيال ۋە ئويىدۇرمىدىن تەشكىل تاپقان. چۈنكى، ئۇنىڭسىز غەيرى تەبىئىي ۋە ئاجايىپ سېھىرلىق مۆجىزىلەرنىڭ بايان قىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس. ئادەتتىن تاشقىرى فانتاستىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بايان قىلىنىشى گەرچە ئەپسانىلەرنى چۆچەكلەر بىلەن يېقىنلاشتۇرسا، لېكىن، ئەپسانىلاردىكى فانتاستىكىلىق ۋەقەلەر تىزمىسى مېغولوگىك ئوبرازلار بىلەن زىچ

① مەھمۇت قەشقېرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»، تاشكەنت، 1963 - يىل 3 - توم، 168 - بەت.

باغلانغان ھالدا ئىپتىدائى تەسەۋۋۇرلار سېستىمىسى بولغان ئانىمىزىم ۋە توتىمىزىملىق قىتلا-
راشلارنى ئۆزىگە ئاساس قىلىدۇ. ئەپسانىدە چىقىرىلغان خۇلاسىە مۇئەييەن پاكىت ھالىدا ئور-
تىغا قويۇلۇپ، «نېمە ئۈچۈن ئايدا داغ بار؟»، «نېمە ئۈچۈن ئۇ ئاسماندا؟»، «ئادەم قانداق
پەيدا بولغان؟» دېگەنگە ئوخشاش ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھەققىدىكى ئىپتىدائى-
ئى سوتاللىرىغا جاۋاپ بېرىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدە كۆپرەك دىنىي ئى-
شەنچىگە ئالاقىدار غەيرى تەبىئىي، غەيرى مۇقەررەر ۋەقە - ھادىسىلەر ھىكايە قىلىنىدۇ،
ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەپسانىلەر بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن چۆچەكلەرگە ئوخشاش مۇكەممەل ۋە
پۇختا تۈزۈلۈشكە ئىگە ئەمەس. ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى كۆچمە سىۋىزېتلار ئاساسى-
دا پەيدا بولغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تىل ئادەت كۈچى تۈپەيلىدىن كۆپ ھاللاردا «ئەپسانە - رىۋايەتلەر»
قوشما سۆز تەرىقىسىدە بىر ئۇقۇم دەپ قارالسىمۇ، لېكىن، مەزمۇن خاراكتېرىدىن قارىغاندا
ئۇلار ئارىسىدا ماھىيەتلىك پەرقلەر مەۋجۇت.

رىۋايەتلەر ھاياتى ۋەقەلەرنى بەدىئىي ئويدۇرمىلار ۋاسىتىسىدە ھىكايە قىلىغۇچى رىيال
خاراكتېرىدىكى ئاغزاكى ئىجادىيەت تۈرلىرىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى رىيال ياكى بولۇ-
شى مۇمكىن بولغان پاكىتلاردىن تەشكىل تاپقان. شۇڭا، روس ئاكادېمىگى د.ۋ. گرىبكوپنىڭ
«خەلق ئۆزى ئېيتىپ بەرگەن تارىخ» دېگەن سۆزلىرى رىۋايەت ژانىرىغا تازا ماس كېلىدۇ.
دەرۋەقە، رىۋايەتلەر خەلق ئاغزىدا ئېقىپ يۈرگەن تارىختۇر. شۇنداقلا خەلق ئاغزىدىكى
دوكلات ئەدىبىياتى ھېساپلىنىدۇ. دېمەك، رىۋايەتلەر بىزەر ۋەقەگە قاتناشقان ياكى ئۇنى
كۆرگەن شەخسلەرنىڭ شۇ ھالەتنى ئېغىزچە سۆزلەپ بېرىشى - ھىكايە قىلىشى ئاساسىدا
ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇپ، ئۇ قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئۆزگەرمەس كومپوزىتسىيىسىگە ئىگە ئە-
مەس. شۇڭا، رىۋايەتتە ھىكايە قىلىنغان ۋەقەلەر گويا تۈگەللىنىپ كەتمەيدۇ، داۋامى بار.
دەك سېزىلىدۇ. قىسقىسى، ئەپسانىلارنىڭ باش قەھرىمانلىرى روھ، رىۋايەتلەرنىڭ باش
قەھرىمانلىرى بولسا ئادەمدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىنىڭ مەزمۇن ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدىبىياتى ۋە يازما مەنبەلەر ئارقىلىق مەلۇم بولغان كۆپلى-
گەن ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى مەزمۇن خاراكتېر جەھەتتىن بىرقانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ:

1. مىفولوگىك ئەپسانىلار - «مىنى» گىرىكچە سۆز بولۇپ، ئىستىمال مەنىسى خۇ-
دالار ۋە پالۋانلار ھەققىدىكى توقۇلما ئەپسانە دېمەكتۇر. مىفولوگىك ئەپسانىلار ئانىمىزىم ۋە
توتىمىزىم ئەقىدىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ تېپىنىملىق (سىغىنىش،
ئېتىقات) خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك، قەدىمقى ئىپتىدائى جەمىيەتتە ئىنسانلارنىڭ تەبىئى-
يەتكە قارشى كۈرەشتىكى ئاجىزلىقى ئۇلارنى نامەلۇم كۆرۈنگەن ھادىسىلەرگە جاۋاپ تې-
پىشقا، قانداقتۇر مەلۇم چۈشەنچە، تەساۋۇرلار يارىتىشقا مەجبۇر قىلدى. بوران، يەر تەۋى-

رەش، تاشقىن، چاقماق چېقىش، كۈن تۇتۇلۇش، يامغۇر، ھەسەن - ھۆسەن..... ئوخشاش غەيرى تەبىئىي كۆرۈنگەن كۈچلەر دەھشتىدىن ۋەھىمىگە چۈشكەن بۇ ئىنسانلار ئەنە شۇنداق تەبىئەتنىڭ ياۋۇز كۈچلىرىگە قارشى كۈرەشكۈچى ھامى ئىزلىرى. شۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائى مىفولوگىك تەساۋۇرلار پەيدا بولدى. ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئاسمان، ئاي، كۈن ھەمدە خىلمۇ - خىل ھايۋانلار ھەققىدىكى «خۇدا»لار، غەيرى تەبىئىي تەسۋىرلەنگەن، ئىلاھلاش - قان قەھرىبانلار ھەققىدىكى مىفولوگىك ئەپسانىلارنى ھاسىل قىلدى. مەزكۇر ئەپسانىلار ئەينى دەۋردىكى كىشىلەرگە مەنىۋى كۈچ، جاسارەت ۋە خوشال - خوراملىق بەخش ئەتتى، ئىنسانلارنى غەلىبىگە ئۈندىدى. «قەدىمقى ھىكايىلەر، ئەپسانە، مىغلارنىڭ ئاساسىي غايىسى قەدىمقى دەۋردىكى مېھنەتكەشلەرنىڭ يۈكەننى يەڭگىلەشتۈرۈشكە، ئەمگەك ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇشلىرىغا، تۆت ئىپايىقلىق ۋە ئىككى ئىپايىقلىق دۈشمەنلەرگە قارشى قوراللىق ئىشلىرىغا ھەمدە سۆز كۈچى - «ئەپسۇن» يولى بىلەن تەبىئەتنىڭ كىشىلەرگە خەتەرلىك بولغان ھادىسىلىرىگە تەسىر ئېتىشلىرىگە قارىتىلغان». ① بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، مىفولوگىك ئەپسانىلار ئىنسانلارنىڭ شات - خورام ياشاش ھەمدە تەبىئەتنىڭ ھەر خىل ياۋۇز كۈچلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ھەققىدىكى ئارزۇ - ئىستىكلىرىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدۇر.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار قۇياش نۇرى ۋە ئىسسىقلىقنى ياخشىلىق، بەخت - سائادەتنىڭ بەلگىسى دەپ قاراپ، ئۇنى يامانلىق، بەختسىزلىك، زۇلمەتنىڭ بەلگىسى بولغان دەھشەتلىك سوغاققا قارىتىپ - قارشى قويۇپ، بەخت دۇنياسى ۋە بەختسىزلىك دۇنياسى دېگەن مىغلارنى ياراتقان. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە گۇيا تەبىئەتتە ئۇلۇغ ۋە پايدىلىق كۈچلەر - قۇياش ۋە سۇ ئەبىدى بولغان ئۆلكە (دۇنيا) ھەمدە ئاپەت كەلتۈرگۈچى كۈچلەر - زۇلمەت ۋە كۈلپەت ئەبىدى بولغان ئۆلكە بارمىش. شۇ سەۋەپتىن ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدىكى كۆپلىگەن مىفولوگىك ئوبزازلار مانا مۇشۇ ئىككى ئۆلكە ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش شەكلىدە گەۋدىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇياشقا، ئوتقا ئېتىقات قىلىپ، ئۇنىڭغا تېپىنىش ئىنتايىن قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن. تايېقىن كۈنلەرگىچە توي ۋە باشقا مۇراسىملاردا گۈلخان يېقىش ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىش، كۈنگە قاراپ تۈكۈر - مەسلىك، ئاي، كۈن تۇتۇلغاندا قازان، چىلەك، داسلارنى چېلىش ياكى نەزىر قىلىپ جا - مائەت بىرلىكتە ئەزان چىلالاشقا ئوخشاش ئۆرپ - ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن بولۇپ، بۇلار ئەنە شۇ قەدىمقى تەسەۋۋۇرلارنىڭ ئىزلىرىدۇر. بۇنداق ئىپتىدائى تەسەۋۋۇرلار بىلەن باغلىق بولغان ئەپسانىلار قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئېپوسى «ئوغۇزنامە» دە ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، ئۇيغۇر بۇددىزىم مەدەنىيىتى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن شىنجاڭ «مىڭ ئۆي»لىرىنىڭ نەقىشلەنگەن تام سۈرەتلىرىدەمۇ ئەكس ئېيتىلگەن. مۇشۇ ئاساستا خۇددى قەدىمقى يۇنانلىقلارنىڭ ئەپسانىلىرىدا يارىتىلغان «ئولۇمپۇس تېغىدىكى خۇدالار شەجەرە» ① م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، تاشكەنت، 1962 - يىل نەشرى، 265 - بەت.

سى» گە ئوخشاش قەدىمقى ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدا خىلمۇ-خىل خۇدالارنىڭ ئوبرازلىرى يارىتىلغان. مەسىلەن، قۇياش ۋە يورۇقلۇق خۇداسى — مىترا، شات — خوراملىق ۋە پاراۋانلىق خۇدا — سى — ناخىت، بەخت — تەلەي ۋە دۆلەت خۇداسى — ھوما، سۇ خۇداسى — ئاناختا ۋە خوبىي، ئۇرۇش ۋە غەلىبە خۇداسى — مىررىخ، ياخشىلىق ۋە ئەزگۈلۈك خۇداسى — كىۇمارىس، يىما (جەمىش) قاتارلىقلار. يامانلىق كۈچلىرى بولسا ئەجدىھار دېۋە، جىن (يەگ) ئوخشاش سەلبى ئوبرازلاردا مۇجەسسەملەشكەن. خەلقىمىز ئارىسىدا بۇ «خۇدا»لار — نىڭ ھەر بىرىنىڭ خاراكتېرىنى شەرھىلەيدىغان خىلمۇ — خىل ئەپسانىلار بار بولۇپ، ئۇ كېيىنچە «ئاۋىستا» كىتابىدىن ئورۇن ئالغان. كىۇمارىس ۋە جەمىش ھەققىدىكى مىفولۇگىك ئەپسانىلار ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ۋارىيانتلىرى قەدىمقى يازما مەنبەلەردىن «ئاۋىستا»، «تارىخ تەبەرى» ھەمدە ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنىڭ «ئۆتمۈش ئەسرلەردىن قالغان يادىكارلىقلار» ناملىق كىتابىدا، ئوبۇلقاسىم فىرەۋىسىنىڭ «شاھنامە»سىدە كۆرۈش مۇمكىن. بۇ ئەپسانىنىڭ بىرونى ئەسرىدىكى بايانىغا قارىغاندا، ئاھراماننىڭ يامان قىلمىشلىرىدىن خۇدا ھەيرەتتە قېلىپ، پىشانىسىدىن تەر چىقىدۇ. تەرىنى سۈرتكەندە، تەر تامچىسىدىن كىۇمارىس تۇغۇلىدۇ. خۇدا كىۇمارىسنى ئاھرامان يېنىغا ئەۋەتىدۇ. كىۇمارىس ئاھرامان يېنىغا يېتىپ كېلىپ، ئۇنىڭ يەلكىسىگە مىنىۋالىدۇ ۋە شۇ ھالدا دۇنيانى ئايلىنىشقا باشلايدۇ. ۋاھالەنكى، ئاھرامان بىر ھىلە بىلەن كىۇمارىسنى يەلكىسىدىن ئىرغىتىپ تاشلايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە مىنىۋېلىپ تۇرۇپ: «سېنى قايسى تەرەپىڭدىن يەي؟» — دەپ سورايدۇ. ئاھراماننىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن كىۇمارىس: «ئاياق تەرىپىمدىن يىگىن، ئاخىرقى نەپىسىمگىچە دۇنيانىڭ گۈزەللىكىدىن كۆپرەك ئوزۇق، بەھرى ئېلىۋالاي» — دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. ئەمما كىۇمارىس ئاھرامان دىۋىنىڭ ئۇ ئېيتقان گېپىنىڭ تەۋرىنىسىنى قىلىشنى بىلەتتى. دەرۋەقە، ئاھرامان كىۇمارىسنى بېشى تەرىپىدىن يېيىشكە باشلايدۇ. بىلىگە يەتكەندە كىۇمارىسنىڭ ئۇرۇقدانىدىن ئىككى تامچىسى يەرگە چۈشىدۇ. ئۇلاردىن ئۆسۈملۈك ئۆسۈپ چىقىدۇ، شۇ ئۆسۈملۈكلەردىن بىر ئوغۇل ۋە بىر قىز (مېشى ۋە مېش) پەيدا بولىدۇ^①. بۇ مىفولوگىك ئەپسانىدە كىۇمارىس يەر يۈزىدە پەيدا بولغان 1 — ئادەم سۈپىتىدە تەرىپلەنگەن بولۇپ، ئۇ ياخشىلىق ۋە ئەزگۈلۈكنىڭ ياۋۇزلۇق ئۈستىدىن ھامان غەلىبە قىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى ئىپتىدائى ئىشەنچنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسىدىن ئىبارەت.

مۇنداق مىفولوگىك ئوبرازلار يىراق ئۆتمۈش دەۋرلەردە مۇقەددەس سانىلىپ، خەلقنىڭ مەنىۋى مەدەتكارغا ئايلانغان ۋە خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن — ئېغىزغا ئۆتۈپ مېھنەتكەش خەلقىنىڭ ئىدىيال قەھرىمانلىرىغا ئايلانغان. خۇدالار، پالۋانلار توغرىسىدىكى يۇقۇرقىدەك ئەپسانىلارنىڭ بەزى ۋارىيانتلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە مەۋجۇت. مەسىلەن، «ئا-
① «ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى» 1 — توم، تاشكەنت، 1977 — يىل نەشرى، 26 — بەت.

دىمى ئات» ئەپسانىسى شۇ جەھەتتىن خاراكتىرلىق بولۇپ، ئۇ ئېيتىدائى جەمىيەتتە يارى-
تىلغان مىفولوگىك ئەپسانىلارنىڭ يارقىن نەمۇنىسى ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئىنسانلارنىڭ
زور كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولۇش ھەققىدىكى ئارزۇ - ئۈمىتلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.
بۇ ئەپسانىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى ئۆۋەندىكىچە:

ئۆتكەن زاماندا نوھ پەيغەمبەر بويى بۇلۇتقا ئاقىشىدىغان قاۋۇل بىر ئۈستىنى
چاقىرىپ، ئۇنىڭدىن كېمە ياساشنى سورايتۇ. بۇ ئۈستىنىڭ ئىسمى «ئادىمى
ئات» ئىكەن. ئۇ ناھايىتى ئىگىز بويلىق، كۈچلۈك بولۇپ، دەريا ۋە دېڭىزلاردا
لەھەڭلەرنى تۇتۇپ، قۇياشقا قاقلاپ يەپ جاھان سازلىق قىلىدىكەن. «ئادىمى
ئات» نوھ پەيغەمبەرنى يەلگىسىگە مىندۈرۈپ ئاققا ئېلىپ چىقىپتۇ. قەيەردە ئىب-
گىز دەرەخ بولسا كېمە ياساش ئۈچۈن كەسمەكچى بولۇپتۇ. تاغدا تۆت تۈپلا چى-
نار بار ئىكەن. ئۇ چىنارلارنى يىلتىز - پىلتىزى بىلەن قۇمۇرۇۋېلىپ يەلگى-
سىگە ئارتىپ، ئۈستىگە نوھ پەيغەمبەرنى ئولتارغۇزۇپ، دېڭىز بويىغا راۋان بو-
لۇپتۇ. «ئادىمى ئات» نىڭ ئىشتىيى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ھەتتا ئاشتىلىقى
ئۈچۈنلا بىر كۆلچەك سۇغا نان چىلاپ ئىچىۋېتىدىكەن. شۇنداق قىلىپ «ئادىمى
ئات» ئىنتايىن چوڭ بىر كېمە ياساپ پۈتتۈرۈپتۇ. ھەممە ئادەملەرنى، ھايۋان
ۋە ئۇچار قاناتلارنى كېمىگە سېلىپ، ئۆزى كېمىنى تارتىپ مېڭىپتۇ. شۇنىڭ
بىلەن ئىنسانلارنى توپان بالاسىدىن قۇتقۇزۇپتۇ. ھازىرقى ئىنسانلار ئەنە شۇ
«ئادىمى ئات» كېمىسىگە چىقىپ ساق قالغان ئادەملەرنىڭ نەسلى ئىكەن.

بۇ ئەپسانە س.پ. تولىستويىنىڭ «ئۆزبېكىستاننىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى» دىگەن
ئەسىرىدىمۇ نەقىل قىلىنغان بولۇپ، «ئات» سۆزى پارىس - تاجىك تىلىدا «يوغان ئادەم»،
«چوڭ ئادەم» مەنىسىنى بېرىدۇ. خەلقىمىز ئارىسىدا «ئادىمى ئات» - سۇ مۇئەككىلى،
مەرھىمەتلىك قەھرىمان سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ. مەزكۇر ئەپسانە دىداكتىك مەزمۇنغا
ئىگە بولۇپ، «ئادىمى ئات» بۇ ئەپسانىسىدا ئومۇم خەلق مەنپەئەتىنى كۆزلەپ ئىش تۈ-
تىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئەپسانە قەبىلە ۋە ئۇرۇق روھى، كۈچ - قۇدرىتى، ئارزۇ - ئۈ-
مىدى ۋە ئىنتىلىشلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

مىفولوگىك ئەپسانىلارنىڭ يەنە بىر خىلى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى تۇتىم ئەپسانىلىرىدىن ئىبارەت.
مەلۇمكى، تۇتىم ئۇ ياكى بۇ ئۇرۇقنىڭ ئېتىقات قىلغان ھىمايىچىسى سۈپىتىدە، ئادەمنىڭ كۆپىن-
چە بىر ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈك، بەزەن جانسىز نەرسە ياكى تەبىئەت ھادىسىلىرى بىلەن ئالاقىسى
بارلىقى ھەققىدىكى ئىشەنچە ئېتىقاتىدىن كېلىپ چىققان. تۈركى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر
ئۇرۇغىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئەڭ دەسلەپ قۇياش، سۇ ۋە ئوتقا ئېتىقاد قىلغان. كېيىنچىرەك ئات، ئۆكۈز،
يىلان، بۆرە، ئىت ۋە باشقا ھايۋانلارغا ئېتىقات قىلغان. بۇردىنى بالايى - ئاپەتلەردىن ساق-
لىغۇچى، ھىمايە قىلغۇچى كۈچ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەجداتى دەپ بىلىگەن ۋە شۇ تەرىپ-

قىدە تۇتىملار بىلەن باغلىق بولغان بىر قانچە ئەپسانىلار بارلىققا كەلگەن، بۇ ئەپسانىلار -
دا كۆپىنچە ئات ئىلاھى ۋە بۆرە ئىلاھى ھىكايە قىلىنغان.

ئات ئىلاھى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش تىرىكچىلىگى بىلەن بىۋاسىتە باغلىق بولۇپ، ئاتلارنى ئەمگەك ھايۋىنى سۈپىتىدە ئىگىلىكتە پايدىلىنىش داۋامىدا بارلىققا كەلگەن، ئۇيغۇرلار ئۇلتۇراقلاشقان رايونلاردىكى ئارخېئولوگىك قەبرىلىكلەردا ئېنىقلانغان يېرىمى ئات، يېرىمى ئادەم سۈپەت بېرىلگەن رەسىملەر (بۇنداق تەسۋىرىي سۈرەتلەر شىنجاڭ مىڭ ئۆي - مىرىنىڭ كۆپلىگەن گۈللۈك كېمىرلىرىدا ئۇچرايدۇ)، يېقىن كۈنلەرگىچە ئېكسپەدىتاتىنلىرى قەۋرە باشلىرىغا ئاتنىڭ كاللا سۆڭىكىنىڭ ھىمايىچى سۈپىتىدە قويۇلۇشى ... ۋە باشقىلار - نىڭ ئىپتىدائىي ئىنسان ئېگىدا مەۋجۇت بولغان ئات ئىلاھى ھەققىدىكى ئېتىقاتنىڭ بەلگىسى ھىساپلىنىدۇ. بۆرە قەدىمقى ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرى ئارىسىدا تۇتىم ھىساپلانغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن قەدىمقى تارىخىي مەنبەلەردە ھىكايە قىلىنغان ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىنىڭ بۆرە تۈرك ئۇرۇغىنىڭ ئەجداتى سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ. ئەپسانىلاردا تەسۋىرلىنىپ شىچە، قەدىمقى تۈركلەر (ئانا بۆرىدىن ۋە دۈشمەن تەرىپىدىن قىرىلغان ئۇرۇق ئىچىدە تىرىك قالغان ئون ياشلىق ئوغۇل بالىدىن تارقالغان، بۇ بالىنى ئانا بۆرە قول - ئاياقلىرى كېسىلگەن ھالدا تېپىۋېلىپ، ئۇنى ئاسراپ باققان، شۇنىڭدىن كېيىن تاغلارنىڭ بىرىگە كىرىپ كەتكەن ۋە ئۇ تاغ ئۆڭكۈرىدە ئانا بۆرى بالىدىن ھامىلدار بولۇپ ئون بالا تۇققان، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى چوڭ بولۇپ كۆپەيگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەر بىرى تۈرك ئۇرۇقلىرىنىڭ ئاساسچىلىرى بولغان، ئاشنا ئۇرۇغى ئەنە شۇ ئۇرۇقلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىسى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاشنا ئۇرۇغى خانلىق قۇرغاندا ئۇلارنىڭ بايرىغىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بۆرىنىڭ بېشى چۈشۈرۈلگەن. ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى ئەسكەرلەرنىڭ نامى «بۆرى» دەپ ئاتالغان. ھازىرغىچە يېزا - قىشلاقلاردا يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنى ئۇلۇقلاپ بويىنغا ياكى بۆشۈگىنىڭ بېشىغا بۆرە ئوشۇغىنى ئېسىپ قويۇش، ئۇزۇن سەپەرگە چىققاندا بۆرە سۆڭىكىنى ئۆزىگە ھەمرا قىلىۋېلىش، تۇنجى تۇغۇتتا ئانىنى بۆرىنىڭ تېرىسىگە ئولتۇرغۇزۇش. «ئوغۇل تۇغدى» دېگەننىڭ ئورنىغا «بۆرە تۇغدى» دېگەن مېتافورىنى ئىشلىتىش... قاتارلىقلار ئەنە شۇ ئىدىيىنى ئىشەنچ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بۆرە تۇتىمى» ھەققىدىكى ئەپسانىلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇلار «شىمالىي سۇلالىلار تارىخى» «جۇنامە»، «سۇيانامە» قاتارلىق خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەندىن باشقا، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»، «شەجەرەئى تۈرك» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ بۆرىنى مۇقەددەس بىلىپ، ئۇنى ئۇلۇقلاش مەزمۇنى قىلىنغان كۆپلىگەن ئەپسانىلار ئۇچرايدۇ.

يۇقۇرقى ئەپسانىلاردىكى مېتولوگىك ئوبرازلار قەھرىمانلىق خاراكتېرىدىكى ھىكايە ۋە قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ شەكىللىنىشىنى كەڭ زىمىن بىلەن تەمىنلىدى. مۇنداق ھىكايە

ۋە داستانلاردىكى قەھرىمانلار ئىپتىدائى مەغلۇلۇگىنىڭ ئەپسانىلاردىكى ئوبرازلارغا ئوخشاش تەبىئەتنىڭ ياۋۇزلۇقلىرىغا ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ يارىماسلىقلىرى. زۇلۇم ۋە زۇلۇمغا نىسبەتەن قارشى چىقىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىجتىمائىي تۈس ئېلىپ، فانتازىيىدىن رىئالىققا قاراپ يۈزلىنىدۇ.

2. خىيالىي قەھرىمانلار ھەققىدە ھىكايە قىلغۇچى ئەپسانىلار — بۇ خىلدىكى ئەپسانىلارنىڭ قەھرىمانلىرىمۇ ئىلاھىيلاشقا روھ ياكى «يېرىم ئىنسان، يېرىم ئىلاھى» شەكلىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «دىۋە قەلئە» («تىلىسىملىق قەلئە»، «شېرىن قىز»، «پەرھات ئۆستىڭى»، «شاھ سەنەم ۋە شاھ غېرىپ»... قاتارلىق توقۇلما ئەپسانىلار مەزكۇر تۈركۈمگە ئائىت بولۇپ، بۇ ئەپسانىلاردا ئىنسانلارنىڭ چەكسىز كۈچى ۋە گۈزەللىكى مەدھىيىلىنىدۇ. ئۇنىڭ سىۋىزېتى كۆپرەك خىيالىي، فانتاستىك ئويۇرۇملاردىن تەشكىل تاپىدۇ ۋە مەلۇم بىر تارىخىي جايلار، تاغ — جىلغىلار، دەريا — ئۆستەڭلەر، مۇنار — قەلئەلەر بىلەن باغلانغان ھالدا ھىكايە قىلىنىدۇ.

«بۇ تىلىسىملىق قەلئەنى پەرھات ئىسىملىق دىۋە قۇرغان ئىشىم. پەرھات خارازىم شاھىنىڭ شېرىن ئاتلىق قىزىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. بۇ پادىشانى ۋەھىمىگە سالىدۇ. قىزىنى دىۋىگە بېرىشنى خالىمىغان پادىشا ئۇنىڭ تەلۋىنى رەت قىلىشتىن قورقۇپ، جادىگەر كەمپىردىن ياردەم سورايدۇ. جادىگەر كەمپىر پەرھاتقا بېجىرىپ بولغىلى بولمايدىغان ۋەزىپىنى — قاراقۇرۇم چۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاش قەلئە قۇرۇشنى شەرت قىلىپ قويۇشنى مەسلىھەت بېرىدۇ. دىۋە پەرھات بۇ شەرتنى قوبۇل قىلىپ، يىراق جەنۇبتىكى قاراڭغۇ تاغدىن يەلكىسىدە تاش توشۇپ كېلىپ قەلئەنى قۇرۇشقا باشلايدۇ. قەلئە پۈتتۈرۈپ قالغاندا، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان پادىشا نىمە قىلارنى بىلمەي يەنە جادىگەر كەمپىرنى مەسلىھەتكە چاقىرىدۇ. جادىگەر پادىشاغا ئۆزى بەلگىلىگەن كۈنى 9000 يېڭى تۇغۇلغان بوتىلاقنى ۋە يەنە شۇنچىلىك تاي، موزاي، قوزنى بىرلا ۋاقىتتا ئانىلىرىغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئۆلتۈرۈشنى مەسلىھەت بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشنى ئۆزى توغرىلىماقچى بولىدۇ. جادىگەر بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە پەرھاتنىڭ يېنىغا كېلىدۇ. دەل شۇ پەيتتە خارازىم تەرەپتىن دەھشەتلىك يىغا — زارە ئاڭلىنىدۇ. بۇ بالىلىرى سويۇلۇۋاتقان مىڭلاپ — مىڭلاپ ئانا ماللارنىڭ بوقۇرىغان ئاۋازى ئىدى. پەرھاتنىڭ «بۇ نىمە يىغا — زارە؟» دېگەن سوئالىغا جادىگەر كەمپىر: «ھازىرلا مەلىكە شېرىن ۋاپات ئەتكەن ئىدى، شۇنىڭغا خارازىمدىكى پۈتۈن جاندارلار ھازا تۇتماقتا» — دەپ جاۋاب بېرىدۇ. سۆيگەن مەشۇغىنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى بۇ شۇم خەۋەردىن قايغۇرغان پەرھات ئۇنىڭسىز ياشاشنى خالىماي، دەر — غەزەپ بولۇپ، تېخى ئورنىغا قويۇلمىغان قورام تاشلارنى ئاسمانغا ئاتىدۇ، بۇ يوغان قورام تاشلار پەرھاتنىڭ ئۈستىگە قايتىپ چۈشۈپ ئۇنى ئېغىر زەخمىلەندۈرىدۇ. پەرھاتنى ياخشى كۆرۈپ قال

خان شىرىن دەرھال پەرھات قەلئەسىگە يېتىپ كېلىدۇ ۋە ئاشىغى پەرھاتنىڭ جەسىدى يېنىدا ئۆزىگە يىچاق تىقىپ، پەرھات بىلەن بىللە ھالاك بولىدۇ»^①. بۇ ئەپسانە «پەرھات-شىرىن» قىسسىسىگە ئاساس بولغان. ئۇنىڭ پەيدا بولۇش سەۋىۋى ساپ سۆيگۈ - مۇھەببەت، ياخشىلىق ۋە يامانلىق ھەققىدىكى خەلقنىڭ غايىسى بىلەن باغلانغان ھالدا ۋاپادارلىقىنى مەدھىيىلەشتىن ئىبارەت.

«شىرىن قىز» ئەپسانىسىدە شىرىن گۈزەللىك تىمسالى سۈپىتىدە نامايەن بولۇپ، پەزىلەتلىك ئاياللارغا خاس ئەخلاق نەمۇنىسى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان: «شىرىن شۇنداق گۈزەل قىز ئىدىكى، تۇغۇلۇپ بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ھۆسنى - جامالىنىڭ تەرىپى پۈتۈن ئالەمگە يېنىلغان ئىدى. شۇ زاماندا دۇنيا بويىچە ئاي ئۆزىنى چىرايلىق دەپ ساناپ يەر يۈزىدە تۇرىدىكەن، ھەممە كىشى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق دەپ ئايىنى ماختاپ دىكەن. شىرىن بالاغەتكە يېتىپ گۈزەللىكى كۈندىن - كۈنگە ئارتقاچ، كىشىلەر ئايىنى ماختىماي، شىرىننىڭ ھۆسنى - جامالىنى تىللاردا داستان قىلىشىدىغان بولۇپتۇ: بۇنىڭغا ئايىنىڭ رەشىكى تۇتۇپ، غەزەپلىنىپتۇ: ئەجىبا، مەن تۇرغان يەردە شىرىننى ماختىغىنى نېمىسى؟ شىرىن بىلەن ھۆسۈمنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيچۇ! شۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ كىملىكىمنى بىلىپ قويۇشسۇن؟ - دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاي شىرىننى قېشىغا چاقىرىپ: «سەن كىم، مەن كىم، ئەل ئاغزىدا ھۆسۈنۇڭ تەرىپى ئالەمگە سىغماپتۇ، كەل، ئىككىمىز ئۆزىمىزنى گۈزەللىك تارازىسىغا سېلىپ تارتىپ كۆرەيلى، كىم چىرايلىق بولسا تارازىدا مەلۇم بولىدۇ» - دەپتۇ. شىرىن خىجالەت بولۇپ: «ھۆسۈندە ئەلۋەتتە سىز زىيادىسىز، مەن سىز بىلەن ھۆسۈن دەۋاسى قىلمايمەن، مېنى خىجىل قىلماي قويۇۋېتىڭ» - دەپتۇ. بۇنىڭغا ئايىنىڭ ئاچچىغى كېلىپ: «سەن ھۆسۈن دەۋاسى قىلمايساڭ، كىشىلەر نېمىشقا سېنى مېنىڭدىن چىرايلىق دىيىشىدۇ؟ ئۇلارنىڭ نەزىرىدىن سەن مەندىن چىرايلىق ئىمىشىسەن، تارازىدا تارتىشىپ كۆرمىسەڭ زادى، بولمايدۇ» - دەپ شىرىننى مەيلىگە قويماي، ئۇنى ئۆزى ئالدىنلا تەييارلاپ قويغان تارازا ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. بۇ تاماشىغا پۈتۈن خالايقىنى گۇۋاچى قىلىپ چاقىرىپتۇ. ئاي مەغرۇرلىنىپ: «مانا شىرىن، مانا مەن! كۆرۈڭلار، ھازىر ھۆسۈندە كىم ئۈستۈن ئىكەن؟ - دەپ كېرىلىپ تارازىنىڭ بىر پەللىسىگە چىقىۋاپتۇ. ئائىلاج قالغان شىرىن ئوڭ ئايىغىنى، «بىسىمىلا» دەپ تارازىنىڭ يەنە بىر بوش پەللىسىگە قويماي، ئاي لەڭگەكتەك لىككىدە كۆتىرىلىپ ئاسمانغا چىقىپ كېتىپتۇ. نومۇس كۈچىدىن ئاي يەريۈزىگە قايتىپ چۈشەلمەي، شۇنىڭدىن باشلاپ ئاسماندا قالغان ئىكەن».

دىمەك، بۇ ئەپسانىنىڭ سىۋىزېتى ھەمدە تەدۋىنلار پائالىيىتى چۆچەكلەرگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، مەرتىلىك ۋە گۈزەللىك، نەپىسلىك ۋە نازاكەت مەدھىيىلىنىدۇ.

① تولىستوپ: «قەدىمقى خارەزىم مەدەنىيىتىنى ئىمزالىدى»، تاشكەنت، 1964 - يىل نەشرى،

ئەپسانىدە چىقىرىلغان خۇلاسىە مۇئەييەن پاكىتلار ئاساسىدا ئىسپاتلىنىپ، «نېمە ئۈچۈن ئاي ئاسماندا؟» دېگەن ئىپتىدائى سوئاللارغا ساددا تەسەۋۋۇر ياردىمى ئارقىلىق جاۋاب بېرىلىدۇ. بۇ خىلدىكى ئەپسانىلارنىڭ يەنە بەزىلىرى كۆچمە سىۋىزېتلار ئاساسىدا پەيدا بولغان بولۇپ بۇخىلدىكى ئەپسانىلار كۆپرەك مۇئەييەن ھادىسە، قەبىلە، ئۇرۇق ناملىرى، شىنجاڭدىكى جۇغراپىيىلىك ناملار، قەلئە، قۇرغان، شەھەر، ساراي، مۇنار، دەريا ۋە كۆللەر، مازار - مەقبىرىلەر، تاغ ۋە جىلغىلار بىلەن باغلانغان ھالدا، ئۇلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ۋەيران بولۇش سەۋەپلىرى ئۇ ياكى بۇ نامنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىدىن دېرەك بېرىدۇ. «ئوغۇزنامە» داستانىدا قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدىكى قاڭقىلى (كاۋچاڭ)، قىپچاق، قارلۇق، قالاچ قاتارلىق كۆپلىگەن ئۇرۇق ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە قىزىقارلىق ئەپسانىلار خاتىرىلەنگەن. تۇرپاندىكى بىر ئۆڭكۈرگە باغلىق بولغان ئەپسانىدە داقيانۇس پادىشاھىدىن قېچىپ كېلىپ، ئۆڭكۈردە مۆكۈپ ياتقان يەتتە ئەۋلىيانىڭ تەقدىرى تەسۋىرلەنگەن («تۇرپان داقيانۇس ئەپسانىسى» گە قاراڭ). ئۇلار مۇشۇ ئۆڭكۈردە 300 يىل ئۆتلىگەن. ئۇيغۇرلاردىن كېيىن، ئۆزلىرى ئىدىقۇت دۆلىتىنى قۇرغان، ئۇلارنىڭ دۆلىتى 6000 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. ئەنە شۇ ئۆڭكۈر بىلىم ۋە بەخت مەنبەسى ھېساپلانغان. تۇرپاندىكى داقيانۇس قەلئەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇيغۇرلاردىن چىققان يەتتە ئەۋلىيانىڭ ئاجايىپ كارامەتلىرىنى بايان قىلىدىغان بىر مۇنچە ئەپسانىلارنى رۇسىيىلىك ن. ف. كاتانوپ چۆچەك شەكلىدە يېزىۋېلىپ، ئۇنى رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ 1897 - يىل قازاندا نەشر قىلدۇرغان. بۇ ئەپسانىلاردا ئاساسەن ئەنە شۇ ئەۋلىيالارنىڭ ئۇزاق ھەم بەختلىك ئۆمۈر بېرىدىغانلىقى، كىشىلەرنى ھەرقانداق غەم - قايغۇ ۋە نامراتچىلىقتىن قۇتۇلدۇرىدىغانلىقى، كۆزلىگەن مەقسىدىگە يېتىشىگە ياردەم قىلىپ غەلىبە قىلىدىغانلىقى، مال - مۈلكىنى ئوت، سۇ ۋە ئوغرىغا ئوخشاش ھەرخىل بالايى - ئاپەتلەردىن ساقلاپ قالىدىغانلىقى، ئەگەر ئىككى قات ئاياللار ئەۋلىيالارنىڭ نامى يېزىلغان تۇمارچىنى سول بىقىنىغا ئېسىۋالسا، تۇغۇتنىڭ يېنىك ۋە ئوڭۇشلۇق بولىدىغانلىقىغا ئوخشاش بىر مۇنچە ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، تەكلىماكاننىڭ سىرى، كەتەك شەھىرىنىڭ ۋەيران بولۇشى، شىنجاڭ مىڭ ئۆيلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، بۇغدا تېغى، خانىتەڭرى چوققىسى، بۇغدا تېغىدىكى «توپ ئاتارغۇجام» مازىرى، ھەزرىتى موللام مازىرى، ئارسلانخان مازىرى، ئىدىقۇت شەھىرى قاتارلىق تارىخىي جايلار ناملىرى ھەققىدىمۇ خەلق ئارىسىدا كۆپلىگەن ئەپسانىلار بار بولۇپ، ئۇلاردا مەلۇم تارىخىي چىلىق قاناتلىق ئۆيدۇرمىلار ۋاسىتىسىدە ھىكايە قىلىنغان. گەرچە، بۇ ئەپسانىلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ دىنىي خاراكتېرى كۈچلۈك بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىمۇ ئەمگەكچانلىق بىلەن ھالال نىيەتنىڭ ساغلام ئەخلاققا زىت بولغان ھەممە نەرسىلەر ئۈستىدىن ئاخىرقى ھېساپتا غەلىبە قازىنىدىغانلىقى توغرىلۇق قەدىمدىن ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان خەلقنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

دېمەك، مۇشۇ خىلدىكى ئەپسانىلار ئومۇملۇق جەھەتتىن ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنىڭ دەسلەپكى بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

3. تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە ھىكايە قىلغۇچى ئەپسانىلار — بۇ خىلدىكى ئەپسانىلارنىڭ ئاساسىنى جەڭنامە تىپىدىكى ئەپسانىلار ياكى قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق ئەپسانىلارنى تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن دىيىش مۇمكىن. لېكىن، ئۇلارمۇ مۇئەييەن تارىخىي چىرىلىقنى توغرا ۋە ئېنىق ئەكس ئەتتۈرەلمەيدۇ. ئۇلاردا گەرچە بەدىئىي ئوبرازلار ۋاسىتىسى بىلەن ئايرىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئىزىنى چۆرىدەپ ھىكايە قىلىنىشىمۇ، لېكىن، تارىخىي ھەقىقەتكە زىت بولغان ھادىسىلەرنى مۇ قوشۇپ ئەكس ئەتتۈرمەي قالمايدۇ. چۈنكى، بۇنداق ئەپسانىلارنىڭ ھەر بىرى قەدىمقى ئىنسان دۇنيا قارىشى، ساددا، ئىپتىدائىي چۈشەنچىسى ۋە بىلىمىنىڭ خۇلاسەسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن. شۇنداق ئىكەن، ئۇلاردا پەقەت رىيال ۋەقەلەر بىلەن باغلىق بولغان ئېلىمىنلارلا ساقلانغان، خالاس. بۇنىڭغا قەدىمقى ئۇيغۇر تارىخىدا يۈز بەرگەن ھەر خىل جەڭلەر ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىدە يارىتىلغان «ئوغۇزنامە»، «تۇمارىس»، «شىرراق»، «رۇستەم»، «ئىسكەندەر»، «كۆچ - كۆچ»، «بوكۇخان»، «ئەفراسىياپ»، «گۆر ئوغلى»، «ئالپامىش» قا ئوخشاش كۆپلىگەن ئەپسانىلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن.

ئۆز خەلقىگە مۇھەببەت، ئۆز ئېلىنىڭ ئازاتلىقى ۋە تىپچىلىقى ئۈچۈن كۈرەش، شىبى جەڭ ۋە مەرتلىك، باسقۇنچىلارغا قارشى غەزەپ ۋە نەپرەت، ئادىللىق ۋە راستچىلىق، ئالپانچانلىق ۋە قەيسەرلىك «تۇمارىس» توغرىسىدىكى ئەپسانىنىڭ باش قەھرىمانىدا بولغان تۇپ خىسلەتلەردۇر («تۇمارىس ئەپسانىسى» غا قاراڭ)، تۇمارىس ئوبرازى باتۇر، ۋە تەنپەرۋەر قەھرىماننىڭ يۈكسەك نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ تارىخىي قىممىتى زور بولغان ئەپسانىلارنىڭ بىرىدۇر. «تۇمارىس ئەپسانىسى» دە تەسۋىرلەنگەن ماسساگىتلار قەبىلىسى ۋە بۇ قەبىلىنىڭ زالىم كەيخىسراۋ باشچىلىقىدىكى ئىران باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى گەرچە تارىخىي پاكىت بولسىمۇ، لېكىن، مەزكۇر ئەپسانىدا بايان قىلىنغان ۋەقەلەر ئەسلى تارىخىي مەنبەدىن خېلى دەرىجىدە يىراقلاشقان. ئاقىۋەتتە ئۇنىڭ تارىخىي چىرىلىقى يوقىلىپ، پەقەت ئىستېتىك فۇنكسىيەنى بېجىرگۈچى بەدىئىي ئەسەرگە ئايلانغانىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئەپسانىدىكى قەھرىمان ئوبرازلار مەلۇم دەرىجىدە ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان. ئەمما، بۇ خىلدىكى ئەپسانىلار ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي خۇسۇسىيىتى بىلەن رىئايەلەرگە يېقىن تۇرىدۇ. جۈملىدىن قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ بىخى سۈپىتىدە تارىخقا يېقىندىن ھەمرا بولىدۇ.

4. بەزى ھايۋانلار ۋە ئۇچار قۇشلار ھەققىدە ھىكايە قىلغۇچى ئەپسانىلار — بۇ خىلدىكى ئەپسانىلار مەزمۇن خاراكتىرى جەھەتتىن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىر خىلدىكى

ئەپسانىلاردا ئادەملەر ھەر خىل جىنايىتى ئۈچۈن ئاللا تەرىپىدىن چۈشكەن، قارىغىغا، تاش-پاقىغا، چايانغا، چاشقانغا، بۆرىگە، تۈلكىگە، ئىتقا، ئېيىققا ئوخشاش ھەر خىل مەخلۇقلارغا ئايلاندۇرۇلغانلىقى ئېيتىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار بىر زاماندىكى ئادەملەر نەسلىدۇر. مەسىلەن، پىل بىر زامانلاردا نانۋاي بولۇپ، ئۇ خېرىدارلارنى ئالدىغان ئىش؛ مۈشۈك ئورچۇق ياسىغۇچى ئۇستا بولۇپ، ئەسكى، ناچار ياغاچلاردىن ياسىغان ئورچۇقلىرىنى داڭلاپ ساتقان؛ ئېيىق بۇياقچى بولۇپ، يالغان بۇياقنى جىڭ بۇياق دەپ ساتقان؛ تۈلكە ھىلىگەرلىك بىلەن كىشىلەرنى قايىمۇقتۇرغان؛ بۆرە قاسساپ بولۇپ، ھارام بولۇپ قالغان ماللارنىڭ گۆشىنى ساتقان ئىش. شۇ سەۋەپلىك خۇدا ئۇلارنى قاغاپ، ئەنە شۇنداق بەت-بەشرە مەخلۇقلارغا ئايلاندۇرۇۋەتكەن. بۇ ئەپسانىلەرمۇ مېفولوگىيە مەزمۇنى بىلەن سۇغۇرۇلغان بولۇپ، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ ساددا چۈشەنچىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مۇنداق مەزمۇندىكى ئەپسانىلار باشقا تۈركىي خەلىقلەرنىڭ فولكلورىدا ئۇچراشمايدۇ. يەنە بىر خىلدىكى ئەپسانىلاردا بولسا ھەر خىل ھايۋانلار ۋە ئۇچار قاناتلارنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى ۋە ئۇلارنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە قىزىقارلىق ھىكايە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «نېمە ئۈچۈن تۈگىنىڭ قوپىرغۇسى قىسقا؟»، «قارغا نېمە ئۈچۈن قارا بولۇپ قالغان؟»، «ئۆيۈپ نېمە ئۈچۈن سېسىق؟»، ئۇنىڭ تاجىسى نەدىن كەلگەن؟»، «بۇلبۇل نېمە ئۈچۈن تاڭ سەھەردە سايرايدۇ؟»، «پاشا نېمەشقا غىشىيدۇ؟»، «ئادەملەر نېمە ئۈچۈن قالغاچنى ئۇلۇقلايدۇ؟» ۋە باشقىلار. بۇنداق ئەپسانىلار «نېمە ئۈچۈن؟» دىگەن سوئالغا جاۋاب تەرىقىسىدە تۈزۈلگەن، ھىكايە قىلىش ئۇسلۇبى جەھەتتىن چۆچەكلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ خىلدىكى ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ھازىرغىچە چۆچەكلەر قاتارىغا كىرگۈزۈۋېتىلگەن. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئەپسانىۋىلىق خاراكتېرى شۇ يەردىكى، ئۇلاردا ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكىدەك يارقىن بەدىئىي ئوبراز يارىتىش تەلپ قىلىنمايدۇ. ئۇلارنىڭ سىۋىزىت قۇرۇلۇشىدا ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇردىن بارلىق قانداق كەلگەن خىيالىي ئويدۇرمىلار ھۆكۈمران ئورۇندا بولۇپ، ئۇلار ئارقىلىق خەيرىي تەبىئىي ۋە ئاجايىپ سېھىرلىك مۆجىزىلەرنىڭ سىرىنى ئېچىش مەقسەت قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل ھىكايىلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەئەسىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئۆزىدە ئەسلى مەۋجۇت بولغان قەدىمقى كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشىنىڭ تەرەققىياتىدىن كېلىپ چىققان ھەمدە مۇئەييەن دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن باغلانغان ھالدا خەلقنىڭ مۇھىتقا، ھەققانىيەتكە باغلىق قاراشلىرى ئەكس ئېتىلگەن. بۇ قاراشلار بەكەم ساددا، ئىلمىدىن تامامەن يىراق بولسىمۇ، ئەينى پەيتتە ئۇ ياكى بۇ ۋەقەلەرنىڭ پاكىتى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىشكە، ئۇنى تەستىقلاشقا ھەركەت قىلىدۇ.

دىمەك، ئادەتتىن تاشقىرى فانتىستىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بايان قىلىنىشى ئەپسانىلارنى يۇقۇرىدا ئېيتقان ئىمىزدەك چۆچەكلەر بىلەن يېقىنلاشتۇرىدۇ، ھەتتا بەزى ئەپسانىلاردا چۆچەكلەردىن ئېلىنغان سىۋىزىتلارمۇ ئۇچرىشىپ قالىدۇ.

يۇقۇرقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئەپسانىلار ئۇيغۇر فولكلورى ئىچىدە ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلەنىپ تۇرىدىغان ئايرىم ژانىر بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئىپتىدائى تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ مەھسۇلى ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەپسانىلارنىڭ (جۈملىەدىن رىۋايەتلەرنىڭ) ئىجتىمائىي غايىسى ۋە پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنى چۈشىنىش ئەلۋەتتە بىر خىل مۇرەككەپ ئىلمىي ھادىسە.

بەزىلەر قەدىمقى ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدا ئالغا سۈرۈلگەن ئىپتىدائى ئىلاھىيەتچىلىك قاراشلىرىغا قاراپ، ئۇلارنى قارا - قويۇقلا ئىدىيالىستىك پەلسەپىۋى قاراشنىڭ ئىنكاسى دەپ قارىشىدۇ. دەرۋەقە، قەدىمقى ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدا خۇددى يۇنان ئەپسانىلىرىدا يارىتىلغان «ئولۇمپۇس تېغىدىكى خۇدالار» دەك «مەڭگۈ ئۆلمەيدىغان» ھەممىگە قابىل ۋە قادىر «خۇدالار» كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ خۇدالار ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەبىئىي مايىللىقى ناھايىتى كۈچلۈك بولسىمۇ، كېيىنچە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قويۇق ئىجتىمائىي تۈس ئالغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ «خۇدالار» ياكى ئىدىيالاشقان قەھرىمانلار، «خۇدا» بىلەن ئىنساندىن تۇغۇلغان «يېرىم ئىنسان»، «يېرىم خۇدا» لاردۇر. شۇڭا، ئەپسانىلاردىكى «ئىلاھ» ياكى «ئىلاھى كۈچ» ئەجداتلىرىمىزنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىدا ھەرگىز ئابىستىراكت، مەۋھۇم چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ئوبېكتىپ دۇنيا ھەققىدىكى تونۇشنىڭ سۈبېك تىپى دۇنيادا يارىتىلغان ئوبرازىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار مۇئەييەن تارىخىي رىيالىلىقنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئالاھىدە ۋە ئوبرازلاشقان ئىنكاسى بولغاچقا، جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا پەيدا بولغان بىردىن - بىر «دىنىي ھەقىقەتچىلىك» ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىدىيالىستىك پەلسەپىۋى ئېقىمىدىن ئەلۋەتتە روشەن پەرق قىلىدۇ. ف. ئېنگېلس: «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدىئولوگىيىنىڭ باشقا بارلىق شەكىللىرى - پەلسەپە، سىياسى، قانۇنشۇناسلىقلار - نىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتچىلىكنىڭ بىر بۆلۈكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا، شۇچاغدىكى ھەرقانداق ئىجتىمائىي ھەركەت ئىلاھىيەت تۈسىنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. بۇپۈتۈنلەي دىننىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھىسسىياتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، زور ھەركەت قوزغاش ئۈچۈن ئاممىنىڭ جانىجان مەنپەئەتىنى دىنىي تون كىيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى» ① دەپ كۆرسىتىدۇ.

ھەقىقەتەن، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن ئەپسانىلارنىڭ مەزمۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ دىنىي ئىدىئولوگىيىلىك قاراشلىرىدىن مۇستەسنا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. گەرچە، بۇ كۆپ خىل دىنىي ئېيتىقتار ئۆزىنىڭ تۈپ ماھىيىتى، ئاساسىي

① ف. ئېنگېلس: «ليۇدۋىگ فيبېر باخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 86 - 87 - بەتلەر.

گەۋدىسى ۋە تەلىماتلار سىستېمىسى ئېتىۋارى بىلەن ئىدىيالىستىك ۋە مېتافىزىك نۇقتىئىنەزەرلەردىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز دەۋرى شارائىتىدا ماتېرىيالىستىك ۋە دىيالىكتىك خاراكتېرىدىكى ھەقىقەتچىلىك ۋە مەرىپەتچىلىك قاتارلىق ئاز بولمىغان ئىلغار ئامىللارغا ئىگە ئىكەنلىگىگە كۆز يۇمغىلى بولمايدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر قەدىمقى ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى كىشىلەرنىڭ يۈكسەك بەدىئىي دىنىي سۈپىتىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلغان جانلىق شاھىدى بولۇپ، ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنىڭ ئۆلەمسىز مىراسلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى تونۇشلىرىنى ۋە ئىجتىمائىي غايىلىرىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنى مۇھاكىمە قىلىشتا بىزنى پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتكۈچى ئاساسلىق مەنبەلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلارنى داۋاملىق ھالدا توپلاش، تەرتىپكە سېلىش ۋە تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ھېكمەتلىك سۆزلەر

بىر ھېكمىم ئۆز ئوغلىغا مۇنداق دىدى:

مۇرۇۋەت ① ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ گۈزەل ئەخلاقىدۇر. ھەرقانداق جەھەتلەردىن كىشىلەردە بولغان ھەقىقىتىنى ئۇنتۇۋالغىسەن. غەيرىلەرنىڭ سەندە ھەققى بولغان بولسا، ئېسىڭدە مەھكەم تۇت. كېچىكتۈرمەي جاۋاب قىل.

× ×

① مەرتلىك، سېخىلىق، ئادەمگەرچىلىك. «فەۋا كەلچۇلەسا» ناملىق كىتاپتىن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم

نۇرمەھمەت زامان

پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىغان شىڭخەي ئىنقىلاۋىنىڭ ئوت يالقۇنى فېئودال كۈچلەر-
نىڭ زۇلۇمى دەستىدىن يانار تاغ ھالىتىدە تۇرغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ
كۈرەش پىلتىسىگە ئوت تۇتاشتۇرۇپ شىنجاڭنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنى ئىلگى-
رى سۈردى.

ئەينى يىللاردا خۇددى مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا رايونلىرىغا ئوخشاش شىنجاڭدىمۇ مەنچىڭ
ھاكىمىيىتىنىڭ قانلىق زۇلۇمى ۋە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى زىددىيىتى ئەڭ يۇقۇرى چەككە يەت-
كەن ئىدى. بۇ ھال، فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىنى تېزلەتتى. ئەشۇنداق ئۆبىكتىپ
ئەھۋال ئاستىدا خەلق ئاممىسىنىڭ سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللى زۇلۇمغا قارشى كۈرەشلىرى
كەينى - كەينىدىن پارتلىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىنقىلاۋىي ۋەزىيىتىدىمۇ ناھايىتى
زور بۇرۇلۇش بولدى. چوڭ - چوڭ تارىخىي خاراكتىرلىق ۋەقەلەر ئارقا - ئارقىدىن مەيدان-
غا كېلىشكە باشلىدى؛ 1911 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۈرۈمچىدە قوزغىلاڭ
پارتلىدى، بىراق بۇ قوزغىلاڭ ئەكسىيەتچىلەرنىڭ غالىبىر كۈچلىرى تەرىپىدىن تېزلا
basturۇۋېتىلدى؛ 1912 - يىلى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىلى قوزغىلىڭى پارتلاپ ۋاقىتلىق
غەلىبىگە ئېرىشتى. ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى شىڭخەي ئىنقىلاۋىنىڭ بىۋاسىتە
تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ، چىڭ خاندانلىغىنىڭ ئىلىدىكى ئەكسىيەتچى
ھۆكۈمرانلىغىنىڭ ئاخىرلاشقانلىغىنى جاكالاپ، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىپ
شىغا ۋە قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشتى. شىڭخەي ئىنقىلاۋىنىڭ بۇ غەلىبىسىدىن ئىلھام
لانغان قۇمۇل خەلقى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ھەركىتىگە قىزغىن ئاۋاز قوشتى؛
«قۇمۇل خەلقى ئۆز ئۈستىدىكى زۇلۇمنىڭ تۈگىشىنى ئارزۇ قىلىپ تۇرغاندا تۆمۈرخەلپە ئۆز
يېزىسىدىكى خەلقنى يېتەكلەپ قوزغىلاڭ كۆتىرىدۇ. قوزغىلاڭ كۆتىرىشكە سەۋەبچى بولغان
ۋەقە مۇنداق ئىدى: 1912 - يىلى 3 - ئايلاردا مەنچىڭ ۋە شامەخۇننىڭ ئەمەلدارلىرى
قوراي يېزىسىغا نامرات خەلقتىن باج - سېلىق ئېلىشقا كېلىپ، ۋاقتىدا باج تاپشۇرالمىغان
دىخانلاردىن 10 نەچچە كىشىنى باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ ماڭىدۇ. بۇنى كۆر-

گەن خەلقلەر يىغا - زارە قىلىشىدۇ، بەزىلىرى بۇ قانخور ئەمەلدارلارنىڭ زالىملىقىغا چىدىماي، قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ ئۆچمەنلىكىنى باسالمايدۇ. خەلقنىڭ يىغا - زارغا چىدىيالمىغان يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئۆزىدىن چىققان ئەمەلدارلار ئالدىغا بېرىپ، تۇتۇپ كەتكەنلەرنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن بۇ تەلەپلەر زالىم ئەمەلدارلار تەرىپىدىن رەت قىلىنىدۇ. قوراي يېزىسىدىن بولغان تۆمۈر خەلىپە خەلق ئاممىسىنىڭ ئاھ - زارىغا، زالىملارنىڭ قىلمىشلىرىغا چىدىماي 300 گە يېقىن ئاممىنى ئۇيۇشتۇرۇپ قوزغىلاڭ كۆتىرىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان باشقا تاغ - جىلغىدىكى خەلقلەر ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ قوشۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ سېپى بارغانسېرى كۆپىيىپ بارىدۇ»^①

دىموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ھەيۋەتلىك كۈچى بولۇپ قالغان تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى بۇ قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنى قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇشقا كۈچى يەتىگەن ياكى زېڭ شىڭ ھىلە - نەيرەك ئىشلىتىپ، تۆمۈر خەلىپە بىلەن كېلىشىم تۈزىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل بېرىش نامى بىلەن ئۈرۈمچىگە ئېلىپ چىقىپ، سۈيىقەستلىك ۋاسىتىلەر بىلەن ئۆلتۈرىدۇ. ئاندىن بۇ قوزغىلاڭغا قاتناشقان دىخانلارنىڭ ھەممىسى قىرىپ تاشلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1913 - يىلى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى ھەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ قوزغىلاڭنىڭ ھەققانى ساداسى شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تارقىلىشقا باشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل شىنجاڭدا ئىنقىلاب بورىنى ھەيۋەت بىلەن كۆتىرىلدى، بىر كىشى مۇشت كۆتەرسە ھەممىسى قوشۇلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، ياكى زېڭ شىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا بىۋاسىتە تەھدىت، ۋەھىمە سالدى. دەل شۇ مەزگىللەردە كۇچار، بۈگۈر، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلار - دىكى ئىنقىلاۋىي تەشكىلات ئەزالىرى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنى ۋە قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، ئۇلارغا ئاۋاز قوشتى. «شىڭخەي ئىنقىلاۋىدىن خېلى بۇرۇنلا، شىنجاڭدا ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرىنىڭ ھەركىتى بار ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ كۈچى ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا بىر قەدەر ئاجىز ئىدى. شىنجاڭدىكى ئىنقىلاۋىي پارتىيە كىشىلىرى شىڭخەي ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسىدىن ئىلھاملانپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي قەدىمىنى تېزلىتىپ، ئىنقىلاۋىي ھەركەتلەرنى پائال قانات يايدۇردى. ئىنقىلاۋىي تەشۋىقات يۈرگۈزدى، ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتلارنى تەرەققى قىلدۇردى»^② ئەمما بۇ مەزگىللەردە تېخى يېڭى سىنىپىي كۈچلەر بولمىغانلىقى، ماركسىزم - لېنىنىزم بىلەن قوراللانغان ئىلغار پارتىيىلەر مەيدانغا چىقمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، خەلق ئاممىسىنىڭ كۆتىرىلىشلىرى، دىخانلار قوزغىلاڭلىرى ئا-

① «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (شىڭخەي ئىنقىلاۋى ئىلى قوزغىلىڭىغا بېغىشلانغان مەخسۇس سان) 9 - كىتاپ 170 - 171 - بەتلەر.

② چىڭ خۇيشىڭ: «بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان ئۈرۈمچى قوزغىلىڭى»، («شىنجاڭ تارىخى شۇناسلىقى» 1980 - يىل تۇنجى سان، 96 - بەت).

خىرقى ھىساپتا ھامان مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان بۇ كۈرەشلەر گەرچە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇرۇن دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ چۈش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى؛ بۇ كۈرەشلەر ئىنقىلاۋىي ھەركەتتىلا ئەمەس، بەلكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ، راۋاجلاندۇردى. كىلاسسىك ئەدەبىيات تىمىزدا ئۇزۇندىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان زاماندىن زارلاش، رىيالىق ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش، پەندە - نەسىھەت قىلىش كەيپىياتلىرى، بۇ مەزگىلگە كەلگەندە ئىجتىمائى ھاياتتىكى ئىللەتلەردىن ئەدەبىيات - سەنئەت قورالى ئارقىلىق ئاشكارا تەنقىت قىلىپ رىيالىققا يۈزلەندى، بۇ ئەدەبىياتىمىز تەرەققىياتىدا تاشلانغان زور بىر قەدەم بولۇپ، ئۇ ئەدەبىياتىمىزنىڭ پەقەت مەزمۇن، تېما جەھەتتىلا ئەمەس، زانىر ۋە شەكىل جەھەتتىنمۇ كېڭىيىشىگە تۈرتكە بولدى.

ئەدەبىيات، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ تىپىكلەشكەن ئىنكاسى. ئۇ ھەر بىر مىللەتنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى سىنىپىي كۈرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ھەمدە ئىلىم - پەن تەجرىبىلىرى تەرەققىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھايات ئەمىلىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىن شۇنى ئېنىق كۆرەلەيمىزكى: ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ئۆزلۈكسىز تەرەققى قىلىپ، بېيىپ، خەلقنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت بايلىقىغا ئايلانغان. ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسىي ئامىل - مەزكۇر مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ھىساپلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مىللى مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ ئۇنى پەرۋىش قىلىشى، چەتئەل ۋە قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان تەسىرىمۇ ئىنتايىن مۇھىم. مىللى ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدىغان بۇ خىل «مەنبە» كەم بولسا بولمايدۇ. ئىجتىمائى تۇرمۇش شارائىتى بىلەن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىن ئايرىلغان ھالدا مىللى ئالاھىدىلىكتىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ شەكىللىنىشى ئاددىي رەۋىشتە مىللى ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنىڭ تەكرارلىنىشى ھەمدە ئادەتتىكى شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە قايتىلىنىشى دەپ قارىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئاسانلا ئىدىئالىستىك مېتافىزىكا پاتقىغىغا پېتىپ قېلىش يۈز بېرىدۇ. سىنىپىي كۈرەش، مىللى كۈرەشلەرنىڭ تەرەققى قىلىشى، ئۈستۈرۈلمىدىكى سىياسى تۈزۈمنىڭ ئالمىشىشى، پەلسەپىۋى ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت پىكىر ئېقىملىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەممىسى - ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خاراپىلىشىشىغا، ئۇسلۇپنىڭ ئۆزگىرىشىگە بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىق ھالدا

تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بۇنىڭدىن تاشقىرى ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىمۇ مىللى ئالاھىدىلىكنىڭ شەكىللىنىشىنى ۋە ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، مىللى ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش، چەتئەللەرنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تەجرىبىلىرىنى ئەينەك قىلىش ۋە تەنقىد دى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەتتۇر. لۇشۇن مىللى ئەدەبىياتىنى تەرەققى قىلدۇرۇشنىڭ بىر - بىرىگە دەخلىسىز بولغان ئىككى يولىنى كۆرسىتىپ: «چەتئەللەرنىڭ ياخشى قائىدىلىرىنى قوللىنىش، جارى قىلدۇرۇش بىلەن ئەسەرلىرىمىزنى يەنىمۇ بېيىتىش، بۇ بىر يول. جۇڭگو مىراسلىرىنى تاللىۋېلىپ، يېڭى نەرسىلەرنى قوشۇپ كەلگۈسىدىكى ئەسەرلىرىمىزدە يېڭىچە ئىستىل يارىتىش يەنە بىر يول»^①، دىگەن ئىدى. دەرۋەقە، لۇشۇننىڭ ئىجادىيىتى مىللى ئۇسلۇپنى جارى قىلىشنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ، ئۆز ئىجادىيىتىدە ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھەرقايسى دەۋرلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار بەدىئى خىسلەتلىرىنى قوبۇل قىلغان، ھەمدە ياۋروپا تەرەققىيپەرۋەر يازغۇچىلىرىنىڭ ئادەم ۋە نەرسىلەر - نى تەسۋىرلەشتىكى ئىخچام ئۇسۇلى بىلەن سوۋېت ئەدەبىياتىدىكى «ئۆزىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە كۆيىدىغان» ئىنقىلاۋىي روھىنى ئۈگەنگەن. دىمەك، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا بىر خىل ئەدەبىياتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكى ۋە مىللى ئۇسلۇپنىڭ شەكىللىنىشى مەزكۇر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىشقا مۇھتاج بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مىللەت ۋە رايون چەكلىمىسىدىن بۆسۈپ چىقىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىن يېڭى قان ۋە پايدىلىق ئوزۇقلاردىن قوبۇل قىلىشقا ھەم مۇھتاج بولىدۇ. دەۋرنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشى ئۈزلۈكسىز تۈردە چوڭ قۇرلىشىپ بارىدۇ ۋە كۈچىيىدۇ. مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى، دۇنيانىڭ چوڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئومۇمىي يۆنۈلۈشكە قاراپ تەرەققى قىلىش جەريانىدا، ھەرقايسى مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىكى ۋە مىللى ئۇسلۇبى زەئىپلىشىپ يوقىلىپ كەتمەيدۇ، ئەكسىچە ئۇلار باشقا دۆلەت ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى بىلەن بارغانچە قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇش جەريانىدا ئۆزىگە پايدىلىق بولغان، ياردىمى تېگىدىغان تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ، ئۆز ئارا ماسلىشىپ، بىر - بىرىگە تېخىمۇ كۆپ ئۆز -

① «ياغاچ ئويما خاتىرىلىرى» گە قىسقىچە كىرىشمە، «لۇشۇن ئەسەرلىرى» 6 - توم، خەنزۇچە نەشرى 39 - بەت.

نۇم يەتكۈزۈپ، مەزمۇن ۋە شەكىلنى بېيىتىدۇ. بۇ، ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا تەرەققى قىلىشىدا مۇقەررەر بېسىپ ئۆتىدىغان يولدۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئەنە شۇ يول بىلەن راۋاجلىنىپ دەسلەپكى مەزگىللەردە چەتئەل ئەدەبىياتىنىڭ، بولۇپمۇ رۇس ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغارلىقلىرىنى قوبۇل قىلغان، ئۇلار 1917 - يىلدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنى مىللەتنى ئازات قىلىشنىڭ يېڭى ئۈمىدى ۋە يېڭى يولى دەپ تونۇدى. رۇس ئەدەبىياتى، سوۋېت ئەدەبىياتى، خەنزۇ ئەدەبىياتى ۋە باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىنى ئۈگىنىش، تەتقىق قىلىش، تونۇشتۇرۇشنى يېڭى مەدەنىيەت ھەركىتىنىڭ ئالدىنقى ۋەزىپىلىرىدىن بىرى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى ۋە «4 - ماي» ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەركىتىنىڭ تۈرتكىسىدە ئىلغار كۈچلەر خەۋپ - خەتەردىن قورقماي، مەدەنىيەت ئۈگىنىش، ماركسىزىم - لېنىنىزىمنى تەشەۋىق - تەرغىپ قىلىش، خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىش ھەركىتى بىلەن شۇغۇللاندى. تۇشۇم - تۆشتىن كۆتىرىلىپ بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئەۋج ئېلىۋاتقان بۇ ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلەر ئەكسىيەتچى يۈەن شىكەينىڭ بۇچىگرا رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مۇستەبىت ئەمەلدارى ياكى زېڭىشىنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى، ياكى زېڭىشىن شىددەت بىلەن دولقۇنلاپ كېلىۋاتقان ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى ۋە «4 - ماي» ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەركىتىنىڭ شىنجاڭغا بولغان تەسىرىگە نىسبەتەن «قەتئىي چەكلەش»، «جىيايۇگۈەننى ئېتىۋېلىپ ئۆزىنى قوغداش» تەدبىرىنى قوللاندى. جىيايۇگۈەننى ئېتىۋېلىپ، شىنجاڭنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى «ھۆر باغ» قاتارلىقلارنى سىياسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. ئۇ، «تەشۋىقات ۋە رەقىسى تار - قىتىدىغانلارنى مەيلى جۇڭگولۇق ياكى رۇسىيىلىك بولسۇن بىردەك جازالاش كېرەك» دەپ ئوچۇق ئېلان قىلدى. (ياكى زېڭىشىن يازغان «تۆۋەن ئىستىقبال خاتىرىسى» 4 - جىلدقا قاراڭ). رالسۇن (1912 - يىلدىن باشلاپ شىنجاڭدا مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىغىنى يۈرگۈزۈپ كەلگەن زالىم ياكى زېڭىشىن، ماركسىزىم - لېنىنىزىم، «كىشىنى ئاسان ئېزىقتۇرىدۇ، ئۇنى روسىيە ۋە جۇڭگو گىراژدانلىرى (پۇقرالىرى) ئىچىدە قاتتىق چەكلەش كېرەك»، (ياكى زېڭىشىن يازغان «تۆۋەن - ئىستىقبال خاتىرىلىرى» 9 - جىلدقا قاراڭ) دەپ ئوتتۇرىغا قويدى، ئەمەلىيەتتىمۇ دىگىنىدەك قىلدى. قاتتىق چەكلەش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، بۇنى تۈزۈم قىلىپ بېكىتىپ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردە نەشر قىلىنىدىغان گېزىت - ژورناللارغا مۇشتىرى بولۇشنى توختىتىۋەتتى. ياكى زېڭىشىن ئۆزى ماقالە يېزىپ: «گېزىت - ژورناللارنىڭ تارقىلىشى كىشىنى ئاسان يولدىن ئازدۇرىدۇ، پوچتا تەكشۈرۈش رەسمىيەتلىرىدە يۈچۈق بولماسلىقى كېرەك»، (تۆۋەن - ئىستىقبال خاتىرىلىرى» 9 -

چىلد) دەپ تەكىتلىدى. ئۇ، «ئىچكى ئۆلكىدىكىلەر بىلەن شىنجاڭدىكىلەر خەت ئالاقىلىشىپ شىپ ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت ئەھۋاللىرىدىن خەۋەردار بولۇپ، ئالا - توپىلاڭ چىقىرىش» دىن قورقۇپ تېپ - تېچ تۇرغان شارائىتتىمۇ پوچتىخانىغا ئادەم ئەۋەتىپ، خەت - چەك لىرىنى تەكشۈرەتتى، ئەگەر خەت - چەكلەردە سىياسى - ھەربى ئەھۋاللار توغرىسىدا مۇجىمەل جۈملىلەر بولسا، ئۇ خىل خەتلەرنى جياڭجۈن يامۇلغا ئېلىپ كېتەتتى، ياكى زېڭشىن ئۆزى كۆرۈپ ئۆزىگە پايدىسىز دەپ قارىغان خەت - چەكلەرنى بېسىپ قوياتتى ياكى جۈملىلەرنى ئۆچۈرۈپ تاشلايتتى. تەكشۈرۈپ بولغانلىرىغا «سېنزور دىن ئۆتتى» دىگەن خەتنى چاپلاپ يەنە پوچتىغا ئەۋەتەتتى ① دۇنيا پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە جۇڭگو مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى دەل ئاشۇ ئەۋجىگە كۆتىرىلگەن دەۋرلەردە، ياكى زېڭشىننىڭ مانا مۇشۇنداق مۇستەبىتلىك قارال قىلىش سىياسىتىنى يۈرگەزگەنلىكىدىن شىنجاڭنىڭ سىرت بىلەن بولغان ھەر جە - ھەتتىكى ئالاقىسى بىر مەزگىل ئۇزۇلۇپ قالدى، بولۇپمۇ ئىچكى ئۆلكىلەردە ئارقا - ئارقىدىن كۆتىرىلگەن تەنتەنىلىك ئىنقىلاۋىي دولقۇن بىلەن بولغان ئالاقىنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى، «4 - ماي» ۋە تەنپەرۋەرلىك مەدەنىيەت ھەرىكىتى ۋە ئەدەبىيات ئىنقىلاۋىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىنى بىۋاسىتە قوبۇل قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغانلىقى، مۇشۇ مەزگىللەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىنقىلاۋىي تارىخىغا ئەمەس، بەلكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىمۇ چوڭ زىيان سالدى. ئەنە شۇنداق ئۆپكەت ۋە سۈبىكتىپ كاشىلار تۈپەيلىدىن شىنجاڭدا مەدەنىيەت ساھەسى ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدە چوڭ بىر ئىنقىلاپ، چوڭ بىر ئىسلاھاتنى قوزغاپ چىققان، كەسكىن بەس - مۇنازىرىنى قانات يايدۇرىدىغان، فېئوداللىق مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتقا قارشى تۇرۇپ، پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنى تىكلەشنى مەزمۇن قىلغان كۈچلۈك ھەرىكەت شەكىللەندۈرۈلدى. بولۇپمۇ ماركسىزم - لېنىنىزم تەرغىپ - تىنىڭ قاتتىق توسالغۇغا ئۇچرىغانلىقى، جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشنىڭ قاتتىق چەكلەنگەنلىكى، شۇنىڭدەك ئەمدىلا مەيدانغا كېلىۋاتقان يېڭى دېموكراتىك ئەدەبىياتنى تەشۋىق قىلىدىغان، ئۇلغايتىدىغان ۋە ئۇنى ئالغا يېتەكلەيدىغان بىرەر مۇنەشر ئەپكارنىڭ بولمىغانلىقى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ باشلىنىشىنى ئىنتايىن مۇشكۈل بىر مۇھىت ئىچىدە قالدۇردى، ئۇنى تولىمۇ قاتتىق سىناققا دۇچ كەلتۈردى. مانا شۇ تۈپەيلىدىن باشقا جايلاردىكى ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخى ئىنقىلاپنىڭ ئەۋج ئېلىپ يۇقۇرى دولقۇنغا كۆتىرىل

① پەن زۇخۇەن «ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنى قانداق ئىدارە قىلغانلىقى توغرىسىدا»، («شىنجاڭ تارىخى

گەن ۋەزىيەت ئىچىدە مەيدانغا كەلسە، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدىبىيات تارىخى ئىنقىلاپ دولقۇنى توسقۇنلۇق، بۇزغۇنچىلىق ۋە قاتتىق چەكلىمىگە ئۇچراپ بىر مەزگىل پەسەيگەن، شىنجاڭنى جاھالەت، نادامەت، بۇزغۇنچىلىق، نازارلىق كەيپىياتى قاپلىغان ئىنتايىن مۇشكۈل شارائىت ئىچىدە باشلاندى. گەرچە ياك زېڭشىننىڭ جاھالەتلىك سىياسىتى نەتىجىسىدە شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە كۆتۈرۈلگەن دېموكراتىك ئىنقىلاۋىي ھەركەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى قاتتىق چەكلەنگەن ۋە مەنى قىلىنغان بولسىمۇ، يەنە جاھالەتتىن سوقۇلغان بۇ يىگانە سىجىل، دۇنيا پۇرۇلپ تارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ كۈچلۈك ساداسىنى، دۇنيا ئىنقىلاپچىلىرى جۈملىدىن جۇڭگو پۇرۇلپ تارىياتى ۋە ئىنقىلاپچىلىرى ياڭرائقان ئىنتېرناتسونالنىڭ ھەيۋەتلىك ساداسىنى توسۇپ قالالمىدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىنقىلاپچىلىرى، ۋەتەنپەرۋەرلىرى — خەلقنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرىنىڭ ئازاتلىق، ھۆرلۈك ئۈچۈن بولغان كۈچلۈك ئارزۇسىنى ۋە كەسكىن ئەمىلىي كۈرەشلىرىنى باستۇرۇپ قالالمىدى. ئاشۇ جاھالەتكە تولغان قاراڭغۇ جەمىيەتتىمۇ باتۇر پىرومىتلار ① كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىنقىلاپ مەشئىلىنى بۇ جاھىل قورغاننىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىردى. بىر تۈركۈم ئاز سانلىق مىللەت زىيالىلىرى ھەر خىل يوللار (تىجارەت) ئارقىلىق ئىچكىرى بىلەن ئالاقلاشتى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ بولۇۋاتقان ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپتى. «4 - ماي» ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەركىتى ئەۋج ئالغان دەۋرلەردە چىققان ئىلغار ئىدىيىنى تەشۋىق قىلىدىغان ھەر خىل گېزىت - ژورناللار ۋە تەشۋىقات ۋەزەپىلىرىنى بۇ «چەكلەنگەن رايون» شىنجاڭغا ئېلىپ كىردى. شۇنىڭدەك خەۋەرلەر ئىچىدە تۇرۇپمۇ پىداكارلىق روھ بىلەن تەشۋىقات، تەرغىبات ئېلىپ بېرىپ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ھەر مىللەت ئىلغار ياشلىرىنىڭ قەلبىگە ئىنقىلاپ ئوتىنى تۇتاش تۇردى. يېڭى مەدەنىيەت ئۇرۇغىنى چاچتى. ياش ئۇيغۇر شائىرى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ زامانداشلىرى ئۇنىڭ ئۆيىدە «4 - ماي» دەۋرىدە چىققان كىتاپ - ژورناللارنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ سەپداشلىرى بۇ خىل كىتاپلارنىڭ مەزمۇنىنى باشقىلارغا ئېيتىپ يۈرگەنلىكىنى ھەم كايە قىلىشىدۇ. ئۇنىڭ جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدىبىياتىنىڭ ئاساسچىسى لۇشۈننىڭ «ئاق نىڭ رەسمىي تەرجىمىھالى» دېگەن مەشھۇر ھىكايىسىنىمۇ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەنلىكى مەلۇم.

ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، رۇسىيە - جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى تەڭسىز شەتنال -

① يونان ئەپسانىلىرىدىكى قاراڭغۇ جاھالەت ئىچىدە قالغان خەلققە ئوت ئوغرىلاپ ئەكىلىپ بەرگەن ئەپسانىۋى قەھرىمان.

مىلار بىكار قىلىنىپ، سوۋېت - جۇڭگو مۇناسىۋىتىنىڭ نورمانلىشىشى، سودا ئالاقىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگونىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققى قىلدۇرۇپ، سودا سانائەتنى گۈللەندۈرۈپ، بازارلىرىنى ئاۋات قىلىپلا قالماي، بەلكى يەنە ئىككى دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىمۇ ئىلگىرى سۈردى. شۇندىن تارتىپ سوۋېت ئەدەبىياتى ھەرخىل يوللار بىلەن شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىدى. 20- يىللاردىن بۇرۇنلا مەشھۇر رۇس يازغۇچى، شائىرلىرىدىن تولستوي، پوشكىن، پۇرولېتارىيات يازغۇچىلىرىدىن ماكسىم گوركى قاتارلىقلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى شىنجاڭ رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىشقا باشلىغان. 20- يىللاردا سوۋېت ئۆزبېك يازغۇچىسى ئابدۇللا قادىرنىڭ «ئۆتكەن كۈنلەر»، «مېھراپتىن چاپان»، تاجىك يازغۇچىسى سەدرىددىن ئەينىنىڭ «قۇللار» رومانى، تاتار شائىرى ھادى تاختاشنىڭ ۋە ئابدۇللا توقاينىڭ شېئىرلار توپلاملىرى، خۇرشىد رەشىدىنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن» ناملىق پىيىسى، پىترەننىڭ «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئۆرنەكلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرى تارقىلىپ، شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. يۇقۇرىدىكى پاكىتلاردىن مەلۇم بولىدۇكى، سوۋېت ئەدەبىياتى تەسىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز ھالدا كېڭىيىپ بېرىشىمۇ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى مەيدانغا كەلتۈرۈشتە كۈچلۈك ئامىللارنىڭ بىرى بولدى.

ئۇندىن باشقا دەل مۇشۇ مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەردە بۇرۇنلا دېموكراتىك ھەركىتى جۇش ئۇرۇپ قانات يايدىماقتا ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە تۈركىيىنىڭ دېموكراتىك ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىغا خېلىلا كۈچلۈك تەسىر بەردى. تۈركىيىدە 1896 - يىلىدىن 1911 - يىلىغىچە ئېلىپ بېرىلغان جەدىتىزىم (ئىسلاھاتچىلىق) پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا تەسىر كۆرسەتتى. جەدىتىزىمنىڭ ئاساسىي روھى، ئىلىم - پەن بىلەن ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، جەمىيەتنى ئىسلاھ قىلىشتىن ئىبارەت، خۇددى جۇڭگودا گۇڭزىچىن، لىن زېشۈي قاتارلىق پومىششىكلار سىنىپىنىڭ مەرىپەتچىلىرى ئىسلاھات جۇدۇنلىرىنى چىقىرىشنى تەشەببۇس قىلىپ، چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا بولغان قەتئى قارشىلىقىنى ئىپادىلىگەندەك؛ كاڭيۈۋېي كۇڭزى نامىدىن تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى فېئودال پاتىرىئارخالىق مەدەنىيەتكە مەلۇم دەرىجىدە زەررە بەرگەندەك، خۇشې قاتارلىق بۇرژۇئا زىيالىلىرى چەتئەلگە تەقلىت قىلىشنى قۇۋەتلەپ، غەربلىشىشنى تەرغىپ قىلغاندەك جەدىتىزىم ئىسلاھاتچىلىق ئارقىلىق بۇرژۇئا ھاكىمىيەتتىكى تىكلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. شىنجاڭدا بولسا، بىر تۈركۈم زىيالىلار جەدىتىزىمنى ياكى زېڭشىن ۋە يەرلىك فېئودال روھانىلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇش ھەم يېڭىلىققا كۆچۈش

نىڭ قورالى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن جەمىيەتتە بىر قاتار ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلدى. ئالدى بىلەن مەدرىسەلەردە دەرس مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلدى. ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيەنىڭ كۈنساين كۈچىيىپ كەڭ تارلىشى، فېئودال مىلتارىست ياكى زېڭىشنىڭ ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى، ئۇ يەنە ئەمدىلا نەشر قىلىنىپ چىقىشقا باشلىغان گېزىت - ژورناللارنى پېچەتلىدى، مەتبۇئاتلارنى تەقپ ئاستىغا ئالدى، چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىمۇ ياكى زېڭىشنىڭ تەدبىرىدىن مەنئۇن بولۇپ، خىرىستىيان دىنىغا ئائىت كىتاپلارنى بېسىپ يېڭى روھىي ئەپيۇن بىلەن خەلقنى زەھەرلەپ، ئازدۇرۇشقا ئۇرۇندى. ۋەزىيەت تولىمۇ نازۇكلىشىپ قلىمىچتىن قان تامچىپ تۇرغان مۇشۇ يىللاردا، ۋەتەنپەرۋەر زىيالىلار ۋە ئىلغار پىكىرلىك ئەدىبىيات - سەنئەت خادىملىرى، شائىرلار، يازغۇچىلار، ئەلنەغمىچىلەر، خەلق قوشاقچىلىرى قوزغىلىپ فېئودال مۇستەبىتلىككە قارشى كۈرەش قىلدى. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدىبىياتى تى دېموكراتىك ئىنقىلاپ دەۋرىدىكى مۇقەددەس بۇرچىنى ئۆتەشكە باشلىدى. قەشقەردە ۋەتەنپەرۋەر ئەدىبىياتچى ۋە مەشھۇر جامائەت ئەربابى ئابدۇقادىر داموللا باشچىلىقىدىكى زىيالىلار قەھرىمانلارچە كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، مىڭلىغان تەرەققىپەرۋەرلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇيغۇر يېڭى مەدەنىيىتى، ھازىرقى زامان ئەدىبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشى، تارقىلىشى ۋە ئومۇملىشىشىغا توسقۇن بولۇۋاتقان سۇتتلارنىڭ گېزىت - ژورناللىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، جاھانگىرلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تاجاۋۇزچىلىق ھەركەتلىرىگە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. ھانا بۇ، جاھانگىرلىككە قارشى ئەڭ دەسلەپكى دېموكراتىك خاراكتېر ئالغان ھەركەتتۇر. شۇنىڭدەك ئەينى ۋاقىتتىكى ئەدىبىياتتا ياكى زېڭىش ۋە كىلىگىدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنى، دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنى پاش قىلىپ، ئەدىبىياتىمىزنىڭ دېموكراتىك خەلچىلىق ئىدىيىسىنى يېڭى يۆنلۈشكە قاراپ راۋاجلاندۇردى. ئەدىبىيات يېڭى دەۋرنىڭ ئاساسىي خاھىشىنى نامايەن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىيات تارىخىدا ئىناقلىق، بىرلىك، مىللى ياراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئىلىم - مەرىپەتنى تەرغىپ قىلىپ، خۇراپاتلىق، نادانلىق، ئالدامچىلىق، ئاچكۆزلۈك، زالىملىق، تەڭسىزلىك، ئادالەتسىزلىكنى پاش قىلىدىغان، ئۇنىڭغا قارشى كەسكىن ھالدا كۈرەش قىلىدىغان؛ ئالغا بېسىش، ئىلگىرىلەش، تەرەققى قىلىشنى، تەرەققى تاپقان ئەللەر خەلقى بىلەن ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان دېموكراتىك ئىدىيە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ خىلدىكى ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيەلەر جامائەتچىلىككە تونۇلغان شائىر قۇبىدىن شاھ ئوغلى ھۆسەيىن (تەجەللى) (1850 - 1930) غەزەللىرىدە؛ ساۋىراخۇن بىننى ئابدۇلقادىر يېڭىسارى (ناقىس) نىڭ «بەيس ھېكىم بەگ»، «قۇتلۇقنامە»، «ناقىس»،

«مۇجۇدۇل قۇلۇپ» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلىرى ۋە ئىجادى ھالدا ئۆزگەرتىپ يازغان «گۈلزار بىنىش» (تىكەنسز گۈل) ناملىق شېئىرى رومانىدا؛ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بولغان ئابدۇقادىر داموللام 1862 — (1924) نىڭ «ئاقائىت زۇرۇرىيە»، «ئاقائىت جەۋھىرىيە» (زۆرۈر ئەقىدىلەر) «فاسھول ئەنغان» (ياش ئۆسمۈر - لەرگە نەسىھەت)، «مېتاهۇل ئەدەپ»، (ئەدەبىيات ئاچقۇچى) «نەسىھەتى ئامما» قاتارلىق كىتاپلىرىدا؛ قۇتلۇق ھاجى شەۋقى (1876 — 1938) نىڭ سان جەھەتتىن كۆپ بولمىغان ئەمما جەڭگىۋارلىقى قالىتىس كۈچلۈك شېئىر، روبائىلىرىدا ئۇندىن باشقا ھەر قايسى جايلاردىكى ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەرنىڭ ئىجات قىلغان ئەسەرلىرىدە ئورتاق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋە ئورتاق ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيە بولۇپ قالدى. مانامۇشۇخىل ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيىلەر، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ ھارماي - تالماي، ئۈزلۈكسىز ھالدا كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە ئۇلغىيىپ، تەرەققى قىلىپ، شىنجاڭدا ماركسىزم - لېنىنىزم ئىدىيىسىنىڭ كەڭ تارقىلىشى، جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ ھەر خىل كاشلا، توسقۇنلۇق ۋە خەتەرلىك ئۆتكەنلەرنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلىدى ۋە ئالغا باستى. ئومۇمەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاپ دەۋرىنىڭ يېڭى مۇنبىسى. ئۇ، يېڭى دەۋرنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاپ دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ھەمدە چەتئەل ئەدەبىياتىنىڭ كۆپلىگەن ئىلغار ئامىللىرىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلدى، لېكىن «پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئاللىقاچان نامەلۇم جايلاردىن كېلىپ چىققان نەرسە ئەمەس، شۇنداقلا، ئۆزلىرىنى پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتىنىڭ مۇتەخەسسسلەرى دەپ ئاتىۋالغان كىشىلەر تەرىپىدىنلا ئويلاپ چىقىلغان نەرسىمۇ ئەمەس، شۇنداق دەپ ھېساپلاش پۈتۈنلەي خاتا. پۇرولېتارىيات مەدەنىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ كاپىتالىزىم جەمىيىتى، فېئودالىزىم جەمىيىتى ۋە تۆرىلەر جەمىيىتىنىڭ زۇلۇمى ئاستىدا يارىتىپ چىققان پۈتۈن بىلىم زاپاسلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، بۇلۇشى كېرەك»^① دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. «فېئودالىزىم جەمىيىتى ۋە تۆرىلەر جەمىيىتى» نىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيەسى ۋە زۇلۇمى ئاستىدا يارالغان ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمۇ ئەنە شۇ ئاساستا بارلىققا كېلىپ ئالدىنقى دەۋردىكى ئەجداتلار ئورۇنلىيالىغان ۋە ئورۇنلىيالىشىمۇ مۇمكىن بولمايدىغان تارىخىي خاراكتىرلىق ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاپ، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى بول-

① لېنىن: «ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى».

لۇپ قالدى ھەمدە بۇ ئەدەبىيات شىنجاڭنىڭ يېڭىچە ئىنقىلاۋىي ۋەزىيىتى ۋە دەۋر روھىغا ماس ھالدا راۋاجلىنىپ، ئۇيغۇر يېڭى دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن پۇختا ئاساس سالدى ۋە داغدام يول ئېچىپ بەردى.

بۇ ئىنقىلاۋىي ۋەزىيەت ۋە دەۋر روھى شىنجاڭ ئەدەبىياتىنىڭ يېڭىچە ئىنقىلاۋىي ۋەزىيىتى ۋە دەۋر روھىغا ماس ھالدا راۋاجلىنىپ، ئۇيغۇر يېڭى دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن پۇختا ئاساس سالدى ۋە داغدام يول ئېچىپ بەردى. بۇ ئىنقىلاۋىي ۋەزىيەت ۋە دەۋر روھى شىنجاڭ ئەدەبىياتىنىڭ يېڭىچە ئىنقىلاۋىي ۋەزىيىتى ۋە دەۋر روھىغا ماس ھالدا راۋاجلىنىپ، ئۇيغۇر يېڭى دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن پۇختا ئاساس سالدى ۋە داغدام يول ئېچىپ بەردى.

ھەككىمە تىلەك سۆزلەر

پەيلاسۇفلار مۇنداق دېگەن:

كۆپ سۆز قىلىشتىن ساقلان. كۆپ سۆز سىرىڭنى ئېچىپ، ئەيىۋىڭنى پاش قىلغۇچىدۇر.

×

×

ئاچقاندىن كېيىن يېپىش مۇشكۈل بولغان ئىشىكنى ئاچمىغىن.

«فەۋا كەلچۈلەسا» ناملىق كىتاپتىن.

ئالتاي تىلشۇناسلىقى ھەققىدە

نەسروللا يولبولدى، مۇھەببەت قاسىم

ئالتاي تىللىرى — تىلشۇناسلىق ساھەسىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى. ئۇ، دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ تىل سىستېمىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەت ۋە خەلق لەزىننىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، تارىخى، مەدەنىيىتى ئۇزۇن ۋە قەدىمىي. شۇڭا ئالتاي تىللىرى ۋە تىلشۇناسلىقى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش تىل ئىلمىي خادىملىرى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ماقالىمىزدا ئۆزىمىزنىڭ دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى قويۇپ ئۆتىمىز.

1. ئالتاي تىللىرى شۇناسلىقى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

مەملىكىتىمىزدە 50 نەچچە مىللەت ياشايدۇ. بۇ مىللەتلەرنىڭ تىللىرى خەنزۇ — تىبەت تىللىرى سىستېمىسى، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، مالاي — بولۇۋىيە تىللىرى سىستېمىسى، جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى سىستېمىسى ۋە ھىندى — ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى قاتارلىق 5 خىل تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، تەخمىنەن 80 خىل تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ — تىبەت تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ تىللار ئەڭ كۆپ (30 خىلدىن ئارتۇق) بولۇپ، بۇ تىللاردا سۆزلىشىدىغانلار بىر مىليارتتىن ئاشىدۇ. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ تىللار 19 خىل بولۇپ، بۇ تىللاردا سۆزلىشىدىغانلار تەخمىنەن 15 مىليونغا يېقىن. جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ تىللار 3 خىل بولۇپ، بۇ تىللاردا سۆزلىشىدىغانلار تەخمىنەن يۈز مىڭغا يېقىن. مالاي — بولۇۋىيە تىللىرىدا سۆزلىشىدىغانلارمۇ 300 مىڭدىن ئارتۇق. ئەندى ھىندى — ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدىغان تىل 2 خىل بولۇپ، بۇنىڭدا سۆزلىشىدىغانلار 20 مىڭدىن ئارتۇق. مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي شىمالىدىن غەربىي شىمالغىچە بولغان كەڭ زىمىنىدا ياشايدىغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ تىللىرى قېرىنداش تىللار دەپ قارىلىدۇ. قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بار بۇ تىللار دۇنيا تىللىرىنىڭ گېنىتىك كلاسسىفىكاتسىيىسىدە ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئالتاي شۇناسلىق دىگەن بۇ ئاتالغۇ كەڭ مەنىدە قوللىنىلغاندا، ئالتاي تىللىرى بىلەن سۆزلىشىدىغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىللىرى، ئەدەبىياتى، كېلىپ چىقىشى ۋە

تارىخىي، ئۆرپ - ئادىتىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم. دىگەن مەنىنى ئىپادىلىسە؛ تار مەنىدە قوللىنىلغاندا، ئالتاي تىللىرى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم دىگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

«ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى» دىگەن بۇ ئاتالغۇ تىلشۇناسلىقتىكى مەخسۇس بىر ئاتالغۇ بولۇپ، مۇئەييەن تىل بىرلىگىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە كىشىلەر تۈركى خەلقلەر، موڭغۇللار ۋە مانجۇ - تونگۇسلارنى ئالتاي مىللەتلىرى دەپ ئاتايدۇ. ئالتاي مىللەتلىرى دىگەن بۇ نام مۇشۇ مىللەتلەرنىڭ ئەسلى ئولتۇراقلاشقان رايونلىرى ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولغانلىقىدىن بېرىلگەن. بۇ رايون مۇشۇ مىللەتلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا ناھايىتى پايدىلىق شەرت - شارائىتلارنى تۇغدۇرۇپ بەرگەچكە «ئالتۇن تاغ» دەپ ئاتالغان، كېيىن ئالتاي دەپ ئاتالغان. بۇ رايوننى ئانا يۇرت قىلغان مىللەتلەرنىڭ تىللىرى ھازىر ئالتاي تىللىرى ياكى ئالتاي تىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئالتاي تىللىرى دىگەن بۇ ئاتالغۇنى ۋ. شوت. م. ئا. كاستىرىن تۇنجى قېتىم ئىشلىتىپ كەتكەن. چۈنكى م. ئا. كاستىرىن (فىنلاندىيىلىك ئالىم) تىلشۇناسلىق ئۆلچىمى بىلەن بۇ رايوندىكى بىر قىسىم تىللارنى تۇنجى قېتىم بىر تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپ قىلغان، شۇنداقلا ئۇ، ۋ. شوت (گېرمانىيىلىك ئالىم) بىلەن 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇنجى قېتىم «ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى» دىگەن ئاتالغۇنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار بۇ ئاتالغۇنى ئىشلىتىشتە ياۋروپا ۋە سىرېيىدىكى بىر بىرىگە يېقىن كېلىدىغان نۇرغۇن تىللارنىڭ ئەسلى مەنبەسى ئالتاينىڭ شەرقىي شىمالى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پەرەزلەرگە ئاساسلانغان. بىراق كاستىرىن بىلەن شوت ئىككىسى ئورال تىللىرى (ئوگر - فىن تىللىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن ئالتاي تىللىرى (تۈركى تىللار، موڭغۇل تىللىرى، مانجۇ - تونگۇس تىللىرى) نى قوشۇپ ئالتاي تىللىرى دەپ ئاتىغان (كېيىن ئورال، ئالتاي تىللىرى دەپ ئاتالغان). چۈنكى ئۇلار بۇ تىللاردا «ئەزەلدىن قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت» بار دەپ قارىغان.

ھازىر ئالىملار ئورال - ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنى ئورال تىللىرى سىستېمىسى ۋە ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى دەپ ئىككى سىستېمىغا بۆلۈپ، بۇ ئىككى سىستېمىغا كىرىدىغان تىللارنىڭ ئۆزىگە خاس قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بارلىغىنى، شۇنداقلا بۇ ئىككى تىل سىستېمىسى ئوتتۇرىسىدا پەقەت تىپ جەھەتتە ئورتاقلىق بارلىغىنى، مەنبەئە جەھەتتە بىر - بىرى بىلەن ئالاقىسى يوقلۇغىنى تولۇق ئىسپاتلاپ چىقتى. شۇڭا ماقالىمىزدا قوللىنىلغان «ئالتاي تىللىرى» دىگەن ئاتالغۇ تۈركى تىللار، موڭغۇل تىللىرى ۋە مانجۇ - تونگۇس تىللىرى ئائىلىلىرىدىن ئىبارەت 3 تىل ئائىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا قارىتىلغان. بەزى ئالىملار (فىنلاندىيىلىك ئالىم رامستېتقا ئوخشاش) چاۋشيەن تىلى بىلەن قەدىمقى ياپون تىلىنىمۇ ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا كىرگۈزدى. لېكىن چاۋشيەن تىلىنىڭ ئالتاي تىللىرى بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بارلىغى خېلى كۆپ ئالىملار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ياپون تىلىنىڭ ئالتاي

تىللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە خېلى كۆپ تالاش - تارتىشلار بار. ئالتاي تىللىرى ھەققىدە تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتى ئېلىپ بېرىلۋاتقىنىغا خېلى بولدى. جاپالىق ئەمگەك ۋە زور تىرىشچانلىقلار نەتىجىسىدە بۇ جەھەتتە شانلىق نەتىجىلەر قولغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تىل سىستېمىسى جەھەتتىكى تەتقىقاتنىڭ سەۋىيىسى ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تەتقىقات سەۋىيىسىگە تېخى يەتمەيدۇ. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىللىرى ھەققىدىكى تەتقىقات گېرمان تىللىرى ئائىلىسىدىكى تىللار تەتقىقاتىدىكىدەك گەۋدىلىك ئەمەس. ھەتتا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدىغان ھەر قايسى تىللارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگىنى چۈشەندۈرۈشتە خېلى ئىختىلاپ بار. تۈركى تىللار، موڭغۇل تىللىرى ۋە مانجۇ - تونگۇس تىللىرىنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئورتاق مەنبەسى (ھۇل تىلى) بارمۇ - يوق دېگەندەك مەسىلىلەر تېخى تولۇق ئىسپاتلانمىدى. شۇڭا نۇرغۇن ئالىملار ھازىرغىچە بۇ تىل سىستېمىسىنى بىر خىل پەرەز، بۇ تىل سىستېمىسىغا كىرىدىغان ھەر قايسى تىل ئائىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق گېنىتىك جەھەتتىكى مەسىلە بولماستىن، بەلكى تاغامەن بىر خىل ئۆز ئارا قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىش مەسىلىسى دەپ قارايدۇ. مانا بۇ ئەھۋاللار ئالتاي تىللىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئالتاي تىللىرى تەتقىقاتى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالىدا ياشايدىغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىلى، تارىخى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى ھەم ئېتنوگرافىيىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىن غەربىي شىمالغىچە بولغان كەڭ رايوندا تۈركى تىللار، موڭغۇل تىللىرى ۋە مانجۇ - تونگۇس تىللىرى ئائىلىلىرىگە مەنسۇپ 19 خىل تىل (ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، سالا، غەربىي يۇيگۇ، تاتار، ئۆزبېك، موڭغۇل، داغۇر، تۈزۇ (موڭغۇل)، دۇڭشاڭ، باۋئەن، شەرقىي يۇيگۇ، مانجۇ، شىۋە، ئېلەنچۇن، ئېۋىنگىي، خېي جې ۋە چاۋشىيەن تىللىرى قاتارلىقلار) ئىشلىتىلىپ كەتتە. شۇڭا ئالتاي تىللىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات مىللى تىل - يېزىق خىزمىتىنىڭ بىزگە قويغان تەلپى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ خىل تەتقىقات چوڭقۇرلاشقاندىلا يۇقۇرقى تىللارنىڭ ھازىرقى ھالىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرغىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ تىللارنىڭ قەدىمقى ھالىتى، قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە تەرەققىيات جەريانى، بولۇپمۇ بۇ تىللارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى (ھۇل تىلى) ھەققىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرغىلى بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئالتاي مىللەتلىرى ئىنسانىيەت تارىخىدا كۆپ قېتىم زور رول ئوينىغان. ئۇلار يىراق شەرقىدە (جۇڭگودا) 100 مىللاپ مۇكۇمرانلىق قىلغان. شۇنىڭدەك ياپون دېڭىزىدىن ئوتتۇرا دېڭىزغىچە، ياۋروپا ۋە ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇغىغىچە بولغان بىپايان زېمىندا ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلاتلىرى (ھون، موڭغۇل ۋە تۈركلەر) ياشىغان. ئۇلار تەخ-

مىنەن 80 مىليون نوپۇستىن ئارتۇق نەچچە ئون مىللەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مىللەتلەرنىڭ قانداشلىق، قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى قەدىمقى تارىخى ۋە مەدەنىيىتى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا تېخى تولۇق يورۇتۇلمىدى. شۇڭا ئالتاي تىللىرى ھەققىدىكى تەتقىقات بۇ مىللەتلەرنىڭ تىل ۋە تارىخىنى ئۈگىنىشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئالتاي تىللىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات دۇنيادىكى ھەر قايسى تىل سىستېمىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى ئىلگىرى سۈرۈشتىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، ھەر قايسى تىل سىستېمىلىرىدىكى تىللارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن ئورتاق ئالاھىدىلىكى ئۆز ئارا سېلىشتۇرغاندىلا ئايدىڭلىشىدۇ. مەسىلەن، ئوگىر - فىن تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار ۋە ئۇلار بىلەن زىچ ئالاقىدار بولغان ساماۋىت تىللىرىنىڭ بىر مۇنچە ئالاھىدىلىكى ئالتاي تىللىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئالتاي تىللىرىدىكى بىر مۇنچە ئالاھىدىلىك ياپون تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنىڭدەك ياپون تىلى ئالتاي تىلى بىلەن بەزى ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى يەنە مالاي - بولىۋىنىيە تىللىرىغا يېقىن كېلىدۇ. دىغان بەزى ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە. يەنە بىر تەرەپتىن، ئالتاي تىللىرى قەدىمقى ئا - سىيا تىللىرى دىيىلىدىغان تىللار (مەسىلەن، رۇغاچىر تىلى، نېۋىك تىلى، كەنجىر تىلى) بىلەن بەزى ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇڭا ئالتاي تىللىرى تەتقىقاتى ياخشى ئېلىپ بېرىلسا، دۇنيادىكى باشقا تىل سىستېمىلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتقا زور تۈرتكە بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

بىزگە مەلۇم، تىللارنىڭ مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشتا ئەمەل قىلىدىغان مۇھىم پىرىنسىپتۇر. «قاتلانما قۇرۇلما» ھىندى - ياۋروپا تىللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولغىنىدەك «يېپىشقاقلىق قۇرۇلما» ئالتاي تىللىرى ۋە باشقا نۇرغۇن تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشتىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك.

مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى بەك مۇرەككەپ بولغان قاتلىما قۇرۇلمىلىق تىللارغا ئەمەس، بەلكى مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى ئانچە مۇرەككەپ بولمىغان قاتلىما قۇرۇلمىلىق تىللارغا سېلىشتۇرغاندا، يېپىشقاقلىق قۇرۇلمىسىنىڭ خېلى مۇۋاپىق مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما ئىكەنلىكى ئىسپاتلانماقتا. بولۇپمۇ سۈنئى تىل ئىجات قىلىشتىكى تەجرىبىلەر بۇنى تېخىمۇ ئىسپاتلىماقتا. شۇڭا ئالتاي تىللىرى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش خوشنا پەزىلەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خەلقارا تىلشۇناسلارنىڭ ئارزۇ قىلغىنىدەك، بىزمۇ ئۇلار بىلەن بىللە ئىشلەشكە تېگىشلىك مۇھىم بىر ئىشتۇر.

2. ئالتاي تىلشۇناسلىقىنىڭ ئومۇمىي تىلشۇناسلىقتىكى ئورنى

ئالتاي تىللىرى شۇناسلىقى تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلى ئارقىلىق مۇشۇ سىستېمىدىكى تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئالتاي سېلىشتۇر-

ما تىلشۇناسلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ھەر قايسى تىللارنىڭ تارىخىي پاكىتلىرىنى تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلى ئارقىلىق تەكشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە تارىخىي تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىدىغان پەندۇر. شۇڭا ئۇ پۈتۈن تىل ئىلمىنىڭ بىر كۆنكىرىت مەزمۇنى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق 19-ئەسىرنىڭ دەسلەپلىرىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ دۇنياغا كېلىشى تىل ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سېلىپ بەردى. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق بۇرۇن تارىخىي سېلىشتۇرما گىرامماتىكا دەپمۇ ئاتالغان. «سېلىشتۇرما گىرامماتىكا» دىگەن بۇ ئاتالغۇنى ئەڭ ئاۋال گېرمانىيىلىك شائىرى. شلىگېل ئۆزىنىڭ «ھىندىلارنىڭ تىلى ۋە ئەقىل - پاراستى» (1808 - يىلى نەشر قىلىنغان) ناملىق ئەسىرىدە تۇنجى قېتىم قوللانغان. لېكىن ئۇ تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساس چىسى ھىساپلانمىغان. چۈنكى دانىيىلىك ر. راسك (1787 - 1832) يازغان «قەدىمقى شىمالىي تىللار ۋە ئىسلاندىيە تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى تەتقىقات» (1814 - يىلى يېزىلىپ 1818 يىلى نەشر قىلىنغان) دىگەن ئەسەر بىلەن گېرمانىيىلىك ف. بوپ (1791 - 1867) يازغان «سانسكىرت تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈرلىنىش سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ يۇنان تىلى، لاتىن تىلى، پارىس تىلى ۋە گېرمان تىلى بىلەن سېلىشتۇرمىسى» (1816 - يىلى نەشر قىلىنغان) دىگەن ئەسەر (تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئاساس بولغان. بۇ ئىككى ئەسەر تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلى بىلەن ئەڭ بۇرۇن يېزىلغان مۇھىم ئەسەر بولغاچقا، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق 1816 - يىللىرى دۇنياغا كەلگەن، ر. راسك بىلەن ف. بوپ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىلىرى دەپ قارىلىدۇ.

تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى تىلشۇناسلىق تارىخىدا ناھايىتى چوڭ بىر ۋەقە بولۇپ ئۇ، ئومۇمى تىلشۇناسلىقنىڭ شەكىللىنىشىدە ناھايىتى زور رول ئوينىدى. شۇندىن ئېتىۋارەن كىشىلەر ئۆز مىللىتىنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تىللىرى ھەققىدە ئىزلىنىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ، ھەرقايسى تىللار ئۈستىدىكى ھەقىقىي ئىلمىي تەتقىقاتلىرىنى باشلىۋەتتى.

ئالتاي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىمۇ ھەرقايسى تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى تارىخىي سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەتقىق قىلىدىغان تىل ئىلمىدۇر. تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلى تىللار ئارىسىدىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتىنى ئېنىقلايدىغان ۋاستە ھەم تىلنىڭ تارىخىنى ئېنىقلاشتىكى ئىشەنچلىك بىر خىل ئۇسۇل. بۇ خىل ئۇسۇلنى ئادەتتىكى سېلىشتۇرما ئۇسۇلنى تىل

لارنى تەتقىق قىلغاندا بولسۇن، ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا بولسۇن قوللىنىۋېرىشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ تېپولوگىك كلاسسىفىكاتسىيىسىدە تىللارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش ھاجەتسىز. گېنىتىك كلاسسىفىكاتسىيىسىدە ئادەتتىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كۇپايە قىلمايدۇ. شۇڭا بۇ خىل كلاسسىفىكاتسىيىسىدە تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلى قوللىنىلىشى كېرەك. چۈنكى مەلۇم تىلنىڭ پەقەت ھازىرقى ھالىتىگە قاراپ ئۇنىڭ قايسى تىللار بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئېنىقلاش مۇمكىن ئەمەس. چوقۇم ئۇنىڭ تارىخىي مەنبەسىنى بىلىشكە توغرا كېلىدۇ. تىللارنىڭ ياكى دىيالېكتىكلارنىڭ نەسەپ جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشتا ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشىنى تەتقىق قىلىشتا بولسۇن تا-رىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىش بىر خىل ئۈنۈملۈك ئۇسۇلدۇر.

ئادەتتىكى سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ھەر خىل تىلشۇناسلىقتا ۋە تىلشۇناسلىقنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە قوللىنىۋېرىشكە بولىدۇ. 19 - ئەسىردىن بۇرۇن نۇرغۇن دۆلەتلەردە كۆپلىگەن ئالىملار تىلنىڭ گىرامماتىكىسىنى ئەتراپلىق تەسۋىرلەشكە ئىنتىلگەن ۋە نۇرغۇن شاھانە ئەسەرلەرنى يازغان. ئالايلۇق: تۈركى تىللار-نىڭ تەتقىق قىلىنىش تارىخىدا بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا (11 - ئەسىرنىڭ بېشىدىلا) ئا-دەتتىكى سېلىشتۇرما ئۇسۇل بىلەن بىللە بەزى جەھەتلەردە تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل-مۇ قوللىنىلغان. شۇڭا ئاتاقلىق تۈركولوگ ن. ئا. باسكاكوپ ئۆزىنىڭ «تۈركى تىللار» دېگەن ئەسىرىدە: مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تۈركى تىللار ساھەسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىق-قاتنىڭ پېشىۋاسى — «تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقىرى 11 - ئەسىر-دىلا سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ تۈركى تىللارنىڭ فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك خۇ-سۇسىيەتلىرىنى خېلى تەپسىلىي تەھلىل قىلغان ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنى تىل ئالاھىدىلىگى ھەم جۇغراپىيىۋى تارقىلىشى بويىچە تۈرگە ئايرىغان. مەھ-مۇت قەشقىرىنىڭ دىۋانىدا ئادەتتىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىلا قوللىنىلىپ قالماي، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكا ساھەلىرىدە تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلغان» ئۇ يەنە: «ئوتتۇرا-ئەسىردىكى شەرق فىلولوگلىرى، بولۇپمۇ ئەرەپ فىلولوگلىرى، 18 - ئەسىردىكى ۋە 19 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى رۇس ھەم غەرپ تىلشۇناسلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە سېلىشتۇرما ئۇسۇلىغا ۋە تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىغا خېلى كۆڭۈل بۆلگەن. مەسىلەن: 18 - ئەسىردە زور بىر تۈركۈم رۇس ئالىملىرى رۇسىيىنىڭ ئايال پادىشاسى يىكاتېرىنا (1762 — 1796) نىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۈزۈپ چىققان «بارچە تىللار ۋە شىۋىلەرنىڭ سېلىشتۇرما لۇغەتلىرى» (1787 - يىل) دېگەن يىرىك توپلامدا سېلىشتۇرما ئۇسۇل ۋە بە-زى جايلاردا تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل قوللىنىلغان... لېكىن 19 - ئەسىرنىڭ دەسلەپ-كى ۋاقىتلىرىغا قەدەر بولغان بارلىق تەتقىقاتلار ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا سېلىشتۇرما خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، پەقەت ئايرىم ھاللاردا تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل قوللىنىل-غان» دەيدۇ^①.

① ن. ئا. باسكاكوپ «تۈركى تىللار» P8 — P19.

3. ئالتاي تىللىرى تەتقىقاتىنىڭ قىسقىچە جەريانى

ئالتاي تىللىرى ۋە باشقا بەزى تىللار ئوتتۇرىسىدىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت ھەققىدىكى تۇنجى پەرەز 18 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تۈركى تىللىرى، موڭغۇل تىللىرى ۋە مانجۇ، تۇنگۇس تىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئايرىم ئوخشاشلىقلار ئەڭ ئاۋال شىۋېتسىيىلىك ئالىم تابېرېت سىترالېنېرگىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. ئورال - ئالتاي تىللىرى تەلىماتىنىڭ يېڭىشۋالىرى ۋە ئاساسىي سالاخۇچىلىرىدىن بىرى بولغان تابېرېت چار پادىشاھى پېتىر دەۋرىدە مولداۋا ئۇرۇشىدا ئەسىرگە چۈشۈپ، ئۇزۇن ۋاقىت سىبىرىيىدە تۇرۇپ قالىدۇ. شۇ جەرياندا يەرلىك خەلقلەرنىڭ تىلىنى ئۈگىنىدۇ، تۇرمۇش بىلەن تونۇشىدۇ، ئۆز قولى بىلەن توپلىغان ئەمىلىي ماتېرىياللار ئاساسىدا بۇ تىللارنىڭ تىپ جەھەتتىن ئورتاقلىقى ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىغا تۇنجى قېتىم دىققەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئورال تىللىرى سىستېمىسى ۋە ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا ئېلىپ بارغان دەسلەپكى كىلاسسىفىكاتسىيىسىدىن (Phillip Johan Von Strahlenberg «ياۋروپا - ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە شەرقىي» ستوكھولم 1730 - يىلى) ھازىرغىچە ئۆتكەن 200 نەچچە يىللىق ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئالتاي تىللىرى تەتقىقاتى ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنى جەلپ قىلدى.

تابېرېت ۋاپات بولۇپ يۈز يىلدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن (19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) ھىندى - ياۋروپا تىللىرى ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتىنىڭ مول نەتىجىلىرى ئاساسىدا باشقا تىل سىستېمىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتمۇ تەدرىجىي باشلانغان. ئەنە شۇنداق پايدىلىق شەرت - شارائىت ئاستىدا فىنلاندىيىلىك ئالىم ئا. كاسترېن تىلشۇناسلىق ئۆلچىمى بويىچە ئوگىرفىن - ساماۋىت، تۈركى، موڭغۇل، مانجۇ - تۇنگۇس تىللىرىنى بىر گۇرۇپپا قىلىپ، تۇنجى قېتىم «ئالتاي تىللىرى» دەپ ئاتىغان (ھازىر بۇنى ئوگىر - ئالتاي تىللىرى دەپمۇ ئاتايدۇ). ئا. كاسترېن «ئالتاي تىللىرىدىكى شەخس قوشۇمچىلىرى» (1850 - يىلى ئېلان قىلىنغان) دىگەن ئەسىرىدە، تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى يالغۇزلا يېڭىشۋالىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئىسپاتلاشقا بولمايدۇ، مورفېملاردىكى ئوخشاشلىق ھەقىقىي ماھىيەتلىك نەرسە بولالايدۇ، - دەپ، يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن تىللارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرىدىكى ئوخشاشلىقنى ئىسپاتلاپ چىققان. سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى ئاساسىدا ئوگىر - ئالتاي تىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات گېرمانىيىلىك ئالىم W. شوتنىڭ ئەسىرلىرىدىن باشلانغان. شوت (1809 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1889 - يىلى ۋاپات بولغان، 1883 - يىلىدىن باشلاپ بېرلىن پىروفېسسور بولغان) ئۆزىنىڭ «ئاتار تىللىرى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە» (بېرلىن 1839 - يىلى) دىگەن ئەسىرىدە ئوگىر - ئالتاي تىللىرىنىڭ گېرمانىكا جەھەتتىكى ئوخشاشلىقىغا ئېتىۋار بېرىپلا قالماستىن،

تىن، بەلكى لېكسىكا جەھەتتىكى ماسلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان ھەمدە مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلىرىگىمۇ سەل قارىمىغان. شۇڭا ئۇ كاسترىپىغا ئوخشاشلا ئوگىر - ئالتاي تىللىرى مۇتەخەسسىسى ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا شوت چۇۋاش تىلى بىلەن تۈركى تىللارنىڭ ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى تۇنجى قېتىم ئىسپاتلاپ چىققان. W. شوتتىن كېيىن تىلشۇناسلار ئوگىر - ئالتاي تىللىرىدىكى ھەرقايسى تىل ئائىلىلىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىپ، ئوگىر - فىن - ساماۋىت ۋە موڭغۇل - تونگۇس - تۈركى تىللىرىدىن ئىبارەت ھەرقايسى تىل ئائىلىلىرىنىڭ فونېتىكا، مورفولوگىيە جەھەتتىكى ماسلىق مۇناسىۋىتىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان بولغان. لېكىن بۇ جەھەتتىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات بىر ئاز ئاجىزلاپ قالغان.

فىنلاندىيىلىك ئالىم رامستېت ئالتاي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ ھەقىقىي ئاساسچىسى بولۇپ، ئۇ، ئورال تىللىرى بىلەن ئالتاي تىللىرىنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىگە گۇمان بىلەن قارىغان ۋە بۇ ئىككى تىل سىستېمىسى ئوتتۇرىسىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت بار دەيدىغان قاراشلارنى ئىنكار قىلغان ھەم ئۆزىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىنى ئالتاي تىللىرى دائىرىسىدىلا چەكلىگەن. رامستېت داشۆدە تەربىيەلەنگەن ئوگىر - فىن شۇناس، داڭلىق موڭغۇلشۇناس ھەم تۈركولوگ بولۇپ، نۇرغۇن تىللاردا (مەسىلەن، فىن تىلى، ۋېنگىر تىلى، موڭغۇل، قازاق تىلى، قۇمۇق تىلى قاتارلىق) سۆزلەشنى بىلىدىكەن. شۇڭا ئۇ ئىشەنچلىك بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا ئاساسەن ئورال تىللىرى بىلەن ئالتاي تىللىرى ئوتتۇرىسىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت يوق، دىگەن خۇلاسەنى چىقارغان. شۇنىڭدەك ئۇ نۇرغۇن ئالىملارغا ئوخشاش دەسلەپ ئىپتىدائى ئالتاي تىلىنىڭ بولغانلىغىغا گۇمان بىلەن قارىغان؛ كېيىن مۇنداق كۆز قاراشتىن ۋاز كېچىپ، موڭغۇل، تۈركى، مانجۇ-تونگۇس تىللىرىنىڭ ئۆز ئارا قېرىنداش، ئورتاق مەنبەلىك تىل ئىكەنلىكىنى (بۇ تىل لارنىڭ ئىپتىدائى ئالتاي تىلىدىن كەلگەنلىكىنى) ئوتتۇرىغا قويغان. رامستېت ئۆزىنىڭ «ئالتاي تىللىرى شۇناسلىقىغا مۇقەددىمە» (بىرىنچى توم فونېتىكا، ئىككىنچى توم مورفولوگىيە)، «چۇۋاش تىلىنىڭ ئورنى توغرىسىدا»، «ھەرقايسى ئالتاي تىللىرىدىكى ئىنكار سۆزلەر ۋە سېماسىيولوگىيە تەتقىقاتى»... قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئالتاي تىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەتنى يورۇتۇپلا قالماستىن، بەلكى مورفولوگىيە جەھەتتىكى نۇرغۇن مەسىلىلەر ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى مەسىلىلەردىمۇ ئىنچىكە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ھەتتا ئۇ، «ئالتاي تىللىرى ۋە ياپون تىللىرىنىڭ سېلىشتۇرۇلمىسى»، «چاۋشيەن تىلى توغرىسىدا» دىگەن ئەسەرلىرى ئارقىلىق چاۋشيەن تىلى بىلەن قەدىمقى ياپون تىلىنى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا كىرگۈزۈشنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان.

گېرمانىيىلىك ئالىم N. پوپمۇ ئورال تىللىرى بىلەن ئالتاي تىللىرى ئوتتۇرىسىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت يوقلۇقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. رامستېتتىن كېيىن پولشلىق موڭ

خۇلشۇناس W. كوتوۋىچ بىلەن رودنىچلار رامستېتنىڭ پىكرىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەت ھەققىدىكى پىكرىنى قوبۇل قىلغان. كوتوۋىچ «ئالتاي تىللىرى ھەققىدىكى تەتقىقات» كىتابى ئارقىلىق ئالتاي تىللىرىنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما گرامماتىكىسىنى تۈزۈپ چىقىشقا ئاساس سېلىپ بەرگەن. ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى ۋىلادىمىر تىسوپ ئۆزىنىڭ «سېلىشتۇرما گرامماتىكا» دىگەن ئەسىرى ئارقىلىق ئالتاي تىللىرى ئورتاق مەنبەگە ئىگە دەيدىغان كۆز قاراشنى قوللىغان. ئۇنىڭدىن باشقا داڭلىق تۈركى تىللىرى شۇناسى باسكاكوپ ۋە باشقا نۇرغۇن ئالىملارمۇ ئالتاي تىللىرى نەزىرىيىسىنىڭ ئاشكارا ۋە كىلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تۈركى، موڭغۇل، مانجۇ - تونگۇس ۋە چاۋشيەن تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتاي تىللىرىنىڭ قېزىنداشلىق مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى نەزىرىيىنى ھەممە ئالىملار قوللاپ كەتمىگەن. بەزىلەر بۇ نەزىرىيىگە گۇمان بىلەن قارىسا، يەنە بەزىلەر قارشى چىققان. مەسىلەن، گىرونېگ ۋە ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى كروگېر ئالتاي تىللىرىدىكى ئورتاقلىقلار ئورتاق مەنبەدىن كەلگەنلىكى ياكى بىر - بىرىدىن قوبۇل قىلىشنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكى بىر خىل پەرەز. بۇ جەھەتتە بىكى نەزىرىيە تولۇق ئىسپاتلانمىغان، دىگەندەك گۇمانى كۆز قاراشتا بولغان. ئەمدى گلاۋسۇن ۋە دوفېر قاتارلىقلار ئالتاي تىللىرىدا ئورتاق سان ۋە «سۆزلىمەك، بەرمەك، ئالماق، بار - ماق، يىمەك، ئات، ياخشى، يامان» دىگەندەك ئاساسىي لوغەت تەركىۋىگە كىرىدىغان سۆز - لەرنىڭ يوقلۇغىنى پاكىت قىلىپ ئالتاي تىللىرىنىڭ ئەزەلدىن ئورتاق مەنبەسى يوقلۇغىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئالتاي تىللىرى تەتقىقاتى جەريانىدا ئورتاق ساننىڭ يوقلۇغى ھەل قىلغۇچ ئامىل بولالمايدىغانلىغىنى، فونېتىكا جەھەتتىكى نۇرغۇنلىغان ماسلىق مۇناسىۋەت بىلەن باشقا نۇرغۇن ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىل بولىدىغانلىغىنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان ئالىم يەنىلا رامستېتتۇر. شۇنىڭدەك گلاۋسۇن قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسىي لوغەت تەركىۋىگە ئائىت «يىمەك، ئات، ياخشى، سۆزلىمەك، ئالماق» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئالتاي تىللىرىغا ئورتاق سۆزلەر ئىكەنلىكىنى قاينىل قىلارلىق ماتىرىياللار بىلەن ئىسپاتلاپ چىققان كىشىمۇ رامستېتتۇر. شۇڭا ھازىر ئالتاي تىللىرى ھەققىدىكى تەتقىقات رامستېت قاتارلىقلارنىڭ نەزىرىيىسى بويىچە تەرەققى قىلماقتا ۋە ئېلىپ بېرىلماقتا.

4. ئالتاي تىللىرىنىڭ بۆلۈنۈشى (كلاسسىفىكاتسىيەسى)

تىللارنى تۈرگە (سىستېما ۋە ئائىلىلەر ھەم گۇرۇپپىلارغا) بۆلۈشتىمۇ تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل سېلىشتۇرۇش، ئالدى بىلەن يەككە تىللار ئۈستىدە، ئاندىن پۈتۈن سىستېما ۋە ئائىلىلەردىكى تىللار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئالتاي تىللىرى

نىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى دەل مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن تەتقىق قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ سىس-
تېما بويىچە ئورتاق ئالاھىدىلىگى ۋە ھەرقايسى تىل ئائىلىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىد-
لىكلىرى ئايدىڭلاشتۇرۇلۇش بىلەن بۇ تىللارنىڭ نىمە ئۈچۈن بىر سىستېمىغا مەنسۇپ
بولدىغانلىغى ھەم ئۇ تىللارنىڭ قانداق ئائىلىلەرگە بۆلۈنىدىغانلىغى كۆرسىتىلگەن. لېكىن
دۇنيادىكى تىلشۇناسلارنىڭ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا ئورتاق ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدە
كى ھەم ھەرقايسى ئائىلىلەرگە خاس تىللارنىڭ ئورتاق ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى
ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرى ئوخشاش ئەمەس. تۆۋەندە بىز بۇ جەھەتتىكى قاراشلارنىڭ ۋە-
كىلىك خاراكتېرىگە ئىگىلىرىنىلا تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئا. كاسترېن، گ. ۋىنىكېلېر قاتارلىقلار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى، گىرامماتى-
كىلىق شەكىللەرنىڭ ھاسىل بولۇش يولى، سۆز ئالدى ياردەمچى سۆزلىرى بىلەن ئالدى
قوشۇمچىلارنىڭ يوقلۇغى، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش جەھەتتىكى ھەم جۈملىلەر قۇرۇلمىسى
جەھەتتىكى ئورتاق ئالاھىدىلىگى، لېكىنكى جەھەتتە كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا ماس
كېلىدىغانلىغى..... قاتارلىقلارنى ئورال - ئالتاي تىللىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى
دەپ تونۇغان.

فرانسىيىلىك ئالىم ژ. دېنى «دۇنيادىكى تىللار» دىگەن كىتابىنىڭ يېڭى نەشرىدە
سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى، سۆز بېشىدىكى شاۋقۇنلۇق ئۈزۈك تاۋۇش-
لارنىڭ چۈشۈپ قېلىشقا مايىللىغى، يېرىم سوزۇق تاۋۇش W (بۇ تاۋۇش كېيىنكى دەۋر-
لەردە پەيدا بولغان) نىڭ مۇھىم رول ئوينىمايدىغانلىغى، سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغان ئۈزۈك
تاۋۇش H نىڭ تۇراقسىزلىغى، سۆز يىلتىزى ۋە يەككە تۇرغان قوشۇمچىلاردا قاتلىنىپ كې-
لىدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ يوقلۇغى، سۆز بېشىدا (ھېچبولمىغاندا بىرىنچى تاۋۇش) L-يا-
كى P بولمىسا، ئۈزۈك تاۋۇش توپلىشىپ قالمايدىغانلىغى، ئىسىملاردا جىنسىيەت كاتېگورى-
يىسىنىڭ بولماسلىغى ھەم ئۇلاردا ئىككى خىل - بىرلىك ۋە كۆپلۈك سان شەكلىنىڭ بار-
لىغى، سۆز يىلتىزىنى مۇستەقىل ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىغى، مورفولوگىيىلىك قوشۇمچىلار-
نىڭ سۆز ئاخىرىغا چاپلىنىپ قوشۇلىدىغانلىغى (ئالدى قوشۇمچىنىڭ يوقلۇغى). سۆز ئالدى تىر-
كەلىمىلەرنىڭ يوقلۇغى (ئارقا تىركەلىمىلەرنىڭ بارلىغى)، پېئىللاردا بىر يۈرۈش تۈرلىنىش
سىستېمىسى بارلىغى، ئۇرۇن كېلىش قوشۇمچىسىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان Ki قوشۇمچىسىنىڭ
بارلىغى، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ بارلىغى، شەخس ئالماشلاردا نۇرغۇن ئورتاق-
لىقنىڭ بارلىغى، جۈملىدىكى ئەگەشمە تەركىپلەرنىڭ (بېقىنداتەركىپلەرنىڭ) باش تەركىپلەردىن
(بېقىندۇرغۇچى تەركىپلەردىن) بۇرۇن كېلىدىغانلىغى..... قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرنى تۈركى،
موڭغۇل، مانجۇ، تونگۇس تىل ئائىلىلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى دەپ كۆرسەتكەن.

يولداش ئىبراھىم مۇتى ئورال - ئالتاي تىللىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگىنى تېخىمۇ
ئىخچام، تېخىمۇ كونكىرىت قىلىپ تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىدۇ:

1. تاۋۇش سىستېمىسى پۈتۈن ئالتاي تىللىرىدا ئاساسەن ئوخشاش (بۇ تىللاردا سوزۇق

تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى ۋە سۆز تومۇرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تۈزۈلۈش فورمىسى بار.

2. سۆز تومۇرى مۇقىم بولىدۇ، سۆزلەر پەقەت ئارقا قوشۇمچىلار ياردىمى بىلەنلا تۈرلىنىدۇ.

3. بۇ تىللاردا ئالدى قوشۇمچە بولمايدۇ.

4. بۇ تىللاردا گىرامماتىكىلىق جىنسىيەت يوق.

5. ئىسىملارنىڭ تۈرلىنىشىدە ئىگىلىك (تارتىم) قوشۇمچىلىرى مەۋجۇت.

6. بۇ تىللار پېئىل تۈرلىرىگە باي.

7. تولدۇرغۇچى تولۇقلانغۇچىدىن (پېئىلدىن ئاۋال كېلىدۇ).

8. ئېنىقلىغۇچىلار ئېنىقلانغۇچىدىن ئاۋال كېلىدۇ.

9. سانى ئېيتىلغان سۆزلەردىن كېيىن كۈپلۈك قوشۇمچىسى ئىشلىتىلمەيدۇ (ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىدا سان جەھەتتە بىر خىللىق بولمايدۇ).

10. سېلىشتۇرۇشتا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئىشلىتىلىدۇ.

11. بۇ تىللاردا بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئانچە تەرەققى قىلمىغان.

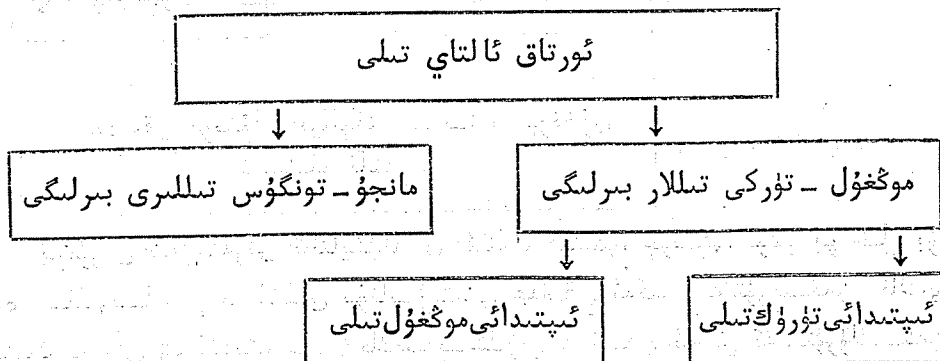
12. بۇ تىللارنىڭ تولىسىدا مەنىي (قوشۇمچە) ھەركەت ئۈچۈن مەخسۇس پېئىل بار.

13. بۇ تىللاردا سوراق قوشۇمچىسى مەۋجۇت.

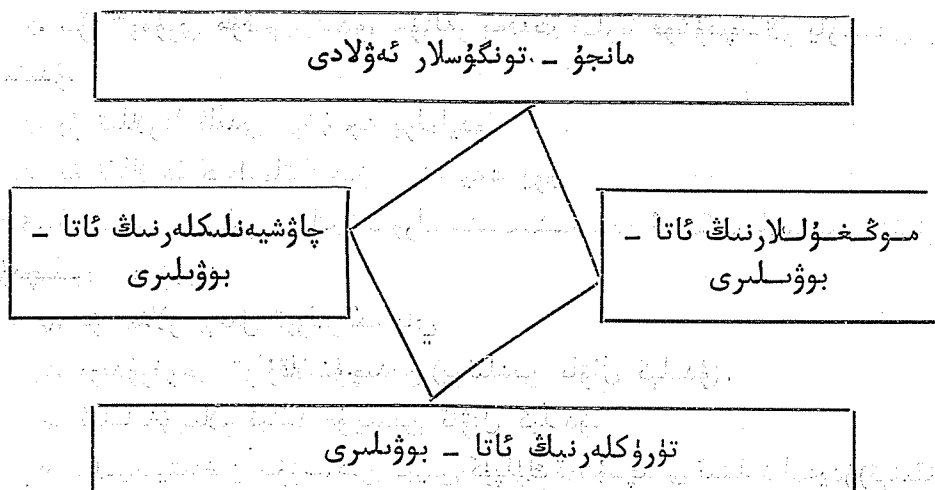
14. بۇ تىللاردا باغلىغۇچى ئۈچۈن پېئىل شەكىللىرى ئىشلىتىلىدۇ («تۈركى تىللار تەتقىقاتى» 1 - توم 2، 3 - بەت).

ئالىملار ئالتاي تىللىرىغا خاس يۇقۇرىدىكىدەك ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرنى ھەم تۈركى، موڭغۇل، مانجۇ - تۈنگۇس، چاۋشيەن، ياپون تىللىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتى جەريانىدا ئېرىشىلگەن ھەرقايسى تىل ئائىلىلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا ئائىت تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە بۆلۈنۈش ئەھۋالىنى ھەر خىل ئىسھاپلار بىلەن كۆرسىتىدۇ.

رامسېت 1916 - يىلى ئالتاي تىللىرىنىڭ تارىخىي مۇناسىۋىتى ۋە بۆلۈنۈشىنى تۆۋەندىكى ئىسھاب بىلەن كۆرسەتكەن:

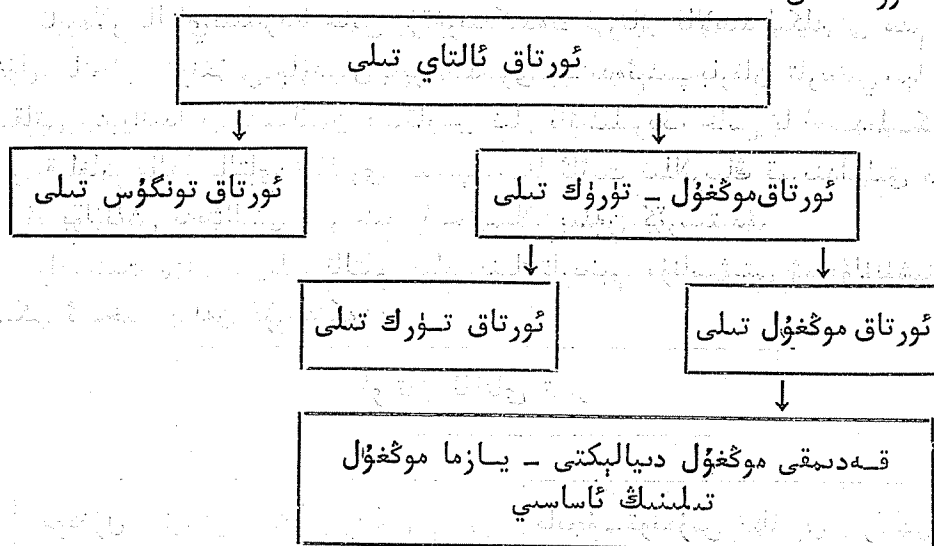

رامستېت كېيىن تۈركى، موڭغۇل، مانجۇ - تونگۇس تىللىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇنا-
سۋىتىنى قايتا تەتقىق قىلىپ، تۆۋەندىكى ئىسھىما بويىچە بۆلگەن:

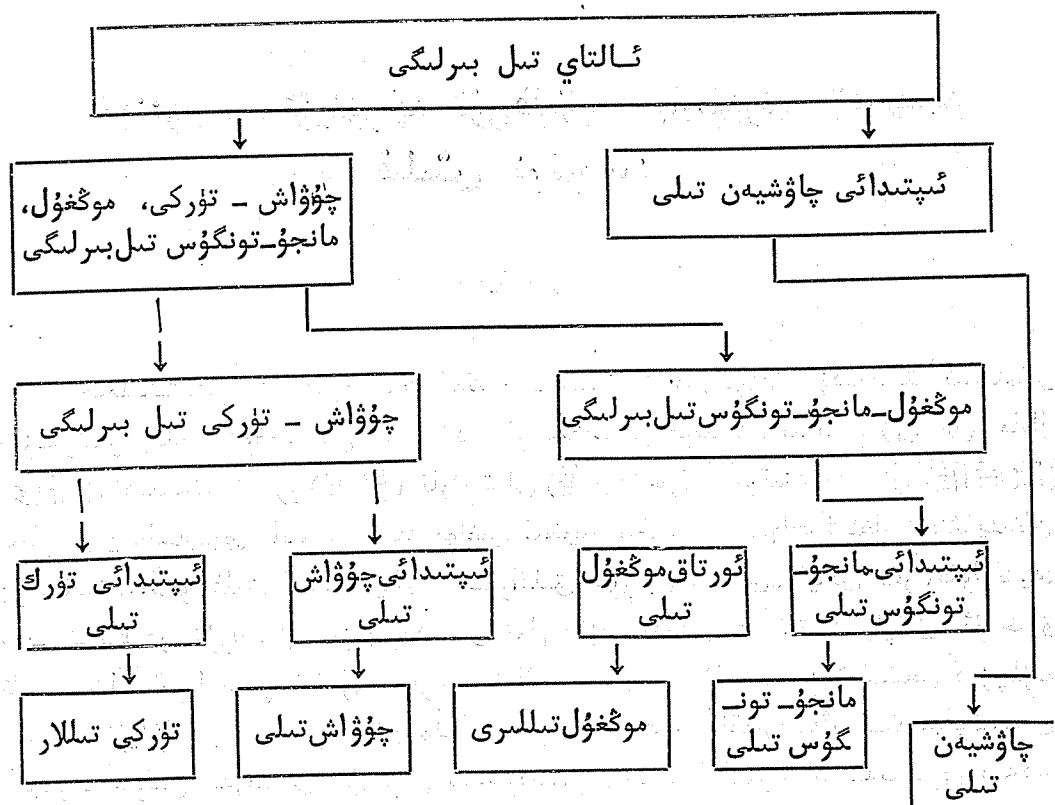
رامستېتنىڭ يۇقۇرقى ئىككى ئىسھىمىنىڭ بىرىنچىسىدە ئالتاي تىللىرى ئورتاق مەنبەلىك، قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بار تىللار دىگەن كۆز قاراش ئىپادىلەنسە، ئىككىنچىسىدە ئالتاي تىللىرى ئوتتۇرىسىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت ۋە ئورتاق مەنبە يوق دىگەن كۆز قاراش ئىپادىلەنگەن. ئورتاق گەۋدىنىڭ بىراقلا تۆت تارماققا بۆلۈنۈشى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ۋىلادىمىر ئىسوپ ئالتاي تىللىرىنىڭ بۆلۈنۈشىنى 1929 - يىلى تۆۋەندىكى ئىسھىما بويىچە كۆرسەتكەن:

يۇقۇرقى بۆلۈشلەرنى ئالتايىشۇناسلار ئىنكار قىلىدۇ. چۈنكى ئۇلار بۇ خىل بۆلۈشلەر ئالتاي تىللىرىنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ھەقىقىي ئەكس ئەتتۈرمىگەن، ئالتاي تىللىرىنىڭ ئورتاق ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ھەقىقىي ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن دەپ

قارايدۇ. نۇرغۇن ئالتاي شۇناسلار گېرمانىيىلىك ئالىم پوپىنىڭ تۆۋەندىكى ئىسھابىنى ئالتاي تىللىرىنىڭ ئەمىلىي ئەھۋالىنى ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى بىر قەدەر ئىلمىي ئەكس ئەتتۈرگەن دەپ قارايدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئالتاي تىللىرىنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى، ئورتاق ۋە ئۆزىگە خاس ئايرىم ئالاھىدىلىكلىرى ھەم ئالتاي تىللىرىنىڭ كلاسسىفىكاتسىيەسى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلەردۇر.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئالتاي فىلولوگىيەسىگە ئائىت ماقالىلاردىن تاللانما» خەنزۇچە بىرىنچى، ئىككىنچى، توپلام.
2. «تىلشۇناسلىق تارىخىدىن ئۆچىرىكلەر» سىن چىشياڭ تۈزگەن.
3. «ئالتاي تىللىرى شۇناسلىقىغا مۇقەددىمە» مورفولوگىيە، رامىيەت.
4. «تۈركى تىللار تەتقىقاتى» 1 - توم، مىللەتلەر نەشرىياتى.
5. «تۈركى تىللار» ن. ئا. باسكاكوف، شىنجاڭ تىل تەتقىقات ئورنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.
6. «تىلشۇناسلىق چەتئەلدە» ژورنىلى 1982 - يىللىق 4 سان، خەنزۇچە.

خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە تۇراقلىق ئىبارىلەرنى تەرجىمە قىلىش توغرىسىدا

ليۇ مىن

مەملىكىتىمىزدىكى ھەرىمىلەت كەڭ ئەمگەكچى خەلقى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجتىمائىي ئۆزگەرتىش بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئۆز ئالدىغا نۇرغۇنلىغان ئىدىيىوم (成语)، ماقال (语谚)، ھىكمەتلىك سۆز (格言)، ئاۋام تىلى (俗语) خۇلاسىسى بېقىندى تەمسىل (歇后语) قاتارلىق پەلسەپىۋى قائىدىگە ئىگە بولغان ئىخچام سۆزلەرنى ئىجات قىلغان ۋە توپلىغان. بۇ ئادەتتە «تۇراقلىق ئىبارە» ياكى «تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى»، ياكى «فرازىئولوگىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى تىل غەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ كوللىكتىپ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى. ئۇلارنىڭ لوگىكىلىقى كۈچلۈك، ھېس - تۇيغۇلىرى تەسىرلىك. بۇنىڭدا ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسى، مىجەز - خۇلقى، پەزىلىتى، تۇرمۇش تەجربىلىرى ھەم ئارزۇ - ئىستەكلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇلار قۇرۇلۇشى زىچ، ئىخچام، ئوبرازلىق ھەم ئەستە ساقلاش ۋە يادلاشقا ئاسان بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنداقتا بۇنى زادى قانداق تەرجىمە قىلىش كېرەك؟ بۇ نوۋەتتە مۇھاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلەرنىڭ بىرى.

ئۇيغۇرچىدىكى ئىدىيىوم، ماقال، ھىكمەتلىك سۆز، خۇلاسىسى بېقىندى تەمسىل ۋە ئاۋام تىللار مۇكەممەل بىر جۈملە بولۇپ، تۈزۈلۈشتە بەزىلىرى ئاددى جۈملە بولسا، بەزىلىرى قوشما جۈملە بولىدۇ. يەنە بەزىلىرى كۆرۈنۈشتە ئاددى جۈملە بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە قوشما جۈملەنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرگەن قىسقارتىلما جۈملىدۇر قوشما جۈملە ئىچىدىكى خەۋەر بەزىلىرىنىڭ ئالدىنقى بۆلىگىدە يېزىلىپ، كېيىنكى بۆلىگىدە چۈشۈپ قالىدۇ. يەنە بەزىلىرىنىڭ ئالدىنقى بۆلىگىدە چۈشۈپ قېلىپ، كېيىنكى بۆلىگىدە تولۇقلىنىدۇ. ئۇيغۇرچە تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئىچىدە شېئىر شەكلى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەنگەن بولۇپ، قاپىيىلەشكەن، تۇراقلىق ۋەزىنەگە ئىگە، سۆزلىرى جاراڭلىق، رېتىملىق بولۇپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

老乱捅火，火就会熄灭，

ئوتنى كولىساڭ ئۆچەر.

老惹邻居，邻居就会搬走。

خوشناڭىنى كولىساڭ كۆچەر.

心坏锅也漏。(害人终害己) نىيىتى ياماننىڭ قازىنى تۆشۈك.

肉不要烤焦，肉钎也不要烧坏。 كاۋاپمۇ كۆيمىسۇن، زىقىمۇ كۆيمىسۇن.

背信弃义 ۋاپاغا جاپا قىلماق.

后患无穷 قالغان چالا، باشقا بالا.

鸭子的背 —— 不沾水، ئۆدەككە سۇ يۇقىمىغاندەك.

别人的恶言耳旁风، ياتىنىڭ ياندىن ئۆتەر،

亲人的恶言伤透心، ئۆزىنىڭ جاندىن،

热锅上的蚂蚁 —— 走投无路. پۇتى كۆيگەن توخودەك.

خەنزۇچىدىكى ئىدىيولار بىر سۆزگە باراۋەر بولۇپ، جۈملىدە سۆز بىرىكىمىسىنىڭ رولىنى ئوينىيدۇ. كۆپىنچە قوش بوغۇملۇق سۆزدىن تەركىپ تاپىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە 4 خەتتىن تەركىپ تاپقان «ۋېنپىيەن ئەدىبى تىلى» كوپ ساننى ئىگەللەيدۇ. شۇڭا بۇنى «4 خەتلىك ئىدىيوم» ياكى «4 خەتلىك سۆز بىرىكىمىسى» دەپمۇ ئاتايدۇ. مەسىلەن:

谬种流传 يامانلىغى يېيىلىپ كېتىش.

招摇过市 كوزكوز قىلىش.

顺理成章 ھەر ئىشنىڭ يولى بولىدۇ.

名正言顺 نامى ئورۇنلۇق بولسا سۆزى ئاقىدۇ.

无与伦比 تەڭدىشى يوق

愤世俗嫉 ھەممىدىن بىزار بولماق.

墨守成规 كونا قائىدە-يۇسۇنلارغا ئېسىلىۋالماق.

万应灵丹 ھەممىگە شىپا - دورا.

责无旁贷 باش تارتىپ بولمايدىغان.

入木三分 تاشقا تامغا ئويغاندەك.

ھازىرقى يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن ئىدىيولارمۇ 4 خەتلىك شەكىلدە تۈزۈلۈۋاتىدۇ. مەسىلەن:

百花齐放 بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش.

百家争鸣 ھەممە بەس - بەستە سايراش.

又红又专 ھەم قىزىلاشقان، ھەم ئىختىساسلاشقان.

自力更生 ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش.

忆苦思甜 دەرت - ئەلەمنى ئەسلەپ، ھالاۋەتنىڭ قەدرىگە يېتىش

力争上游 تىرىشىپ يۇقۇرى ئۆزلەش.

ماقاللار — خەلق ئاممىسى ئېغىز ئەدىبىياتىنىڭ بىر تۈرى. ئۇ تىلدا مۇقىملاشقان جۈملە بولىدۇ مەسىلەن:

世上无难事，只怕有心人. قىيىن ئىش يوق، ئالەمدە، كۆڭۈل قويغان ئادەمگە.

知人知面不知心. ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە، ھاياۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا.

قوققان ئاۋال مۇشت كۆتۈرەر. 胆小鬼受举拳头。

ئۆزەڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزڭنى شىزچاغلا. 祝己为好汉，祝人为雄狮。
ھىكمەتلىك سۆزلەر — كۆپىنچىسى مەشھۇر ئادەملەرنىڭ ئېسەرلىرىدىن
ئېلىنغان. ئۇ مۇستەقىل جۈملە بولۇپ، يېزىق تىلىدا كۆپرەك ئۇچ-
رايدۇ. ھىكمەتلىك سۆزلەر ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئەقىل — پاراسىتىنىڭ يىغىندىسى. مەسىلەن:

مەغرۇرلۇق زىيان كەلتۈرەر، كەمتەرلىك پايدا. 满招损，谦受益

قىلغۇچىغا قاراڭغۇ، كۆرگۈچىگە ئايدىك. 当局者迷，旁观者清

ئۆتكەنكىدىن ساۋاق ئېلىپ، كېيىنكىگە ئىبرەت قىلىش. 前事不忘，后事之师

نام جايىدا بولمىسا، قىلغان سۆز ئاقمايدۇ. 名不正则言不顺

مەرتنى مەيداندا سىنا. 疾风知劲草（疆场上见英雄）

كەمتەرلىك كىشىنى ئالغا باستۇرىدۇ. 虚心使人进步，

مەغرۇرلۇق كىشىنى ئارقىدا قالدۇرىدۇ. 骄傲使人落后。

ئىرادىلىك ئادەم ھەر قانداق ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالايدۇ. 有志者事竟成。

خۇلاسىە بېقىندى تەمسىل — خەلق ئاممىسىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتا دائىم كۆزگە
چېلىقىپ تۇرىدىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئوخشىتىش ئارقىلىق ھەقىقىي داۋىللارنى چۈ-
شەندۈرىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى چوڭقۇر، چېتىلىدىغان دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنغا باي، ئىشلەت-
كەن سۆزلىرى يۇمۇرلۇق، قىزىقارلىق، داۋىللار ئېنىق ھەم چۈشىنىشلىك، ئەمما ئۇ، ئىدى-
يومغا ئوخشاش ئىستىناداتلىق ئەمەس. خۇلاسىە بېقىندا تەمسىل، پەۋقۇلئاددە تۈزۈلۈشكە
ئىگە. ئۇنىڭ ئالدىنقى قىسمى ئوخشىتىش سۆزى، كېيىنكى قىسمى ئىزاھ سۆزى بولۇپ،
ئاساسىي مۇددىئاسى كېيىنكى قىسمىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

شوت بىلەن ئاسمانغا چىقىش خام خىيال. 搭着梯子上天——妄想

چاشقانىنىڭ ئۆلگىسى كەلسە، مۈشۈكنىڭ قۇيرۇغىغا. 老鼠抓猫尾，想找事。

ئېسىلار.

ئەزرائىلنىڭ ئېلانى (بىمەنا سۆز). 阎王爷的告示——鬼话连篇。

تۆمۈرچى پەرتۇغىنىڭ ھەممە يېرى تۆشۈك. 铁匠的围腰——尽是窟窿。

بىر تىيىننىڭ ئۈستىدە تىك تۇرىدىغان. 铁公鸡——一毛不拔

نوغۇچ بىلەن ئوت پۇلسە يەل ماڭمىغاندەك. 擀面杖吹火——一窍不通。

سۇدىن ئايىنى سۈزۈش (بىھۇدە ئاۋارىچىلىق). 水中捞月——白费劲

بۇ تەمسىللەر ئىستىلىستىكىدا ۋاستىسىز مەنا بىلدۈرۈش بىلەن ۋاستىلىق مەنا بىل-
دۈرۈشتەك ئىككى خىل شەكىلگە ئىگە. مەسىلەن:

ياغاچ قۇلاققا گەپ ئۆتمەس. 木耳朵——说不通

كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋېلىپ كۆۋرۈكنى بۇزۇش، 过河拆桥——忘恩负义。

(ۋاپاغا — جاپا قىلغانلىق).

قاتارلىقلار ۋە ئالدىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنلەر ۋاستىسىز مەنا ئۇقتۇرىدىغانلار قاتارىغا كىرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا:

قۇرۇق گەپ ساتماي، ئەمىلىي (石) 实打 (石) 实。 石山上滚石头——ئىشلەيدىغان.

ھەر ئىشنىڭ ئەھلى بولغان. 肚子里撑船——内行 (航)

ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغان قۇرۇق (响) 想的怪高。 飞机上放鞭炮——خيال.

ئېغىزغا ئېلىشقا ئەرزىمەيدۇ. 马尾作弦琴——不值一谈 (弹)。

مېھرى - شەپقەتسىز. 一天下了三次雨——少情 (晴)

خۇپسەنلىك قىلماق. 猪鼻子插葱——装相 (象)。

ئائىلاج بولۇپ قالماق. 和尚的脑壳——没法 (发)。

قاتارلىقلار ۋاستىلىق مەنا ئۇقتۇرىدىغانلار قاتارىغا كىرىدۇ.

بۇ مىساللاردىن شۇنى ئوچۇق كۆرۈشكە بولىدۇكى، كىشىلەر ئىستىلىتىكىلىق خۇسۇسىيەت، تون جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىق ۋە مەنا جەھەتتىكى ئىككى ياقلىمىلىقتىن پايدىلىنىپ، سۆزنى بىر - بىرىگە باغلاش ئارقىلىق، «ئاھاڭداش قوش مەنىلىك تەمسىل»نى تۈزۈپ چىققان. مۇنداق، ئالدىنقى بۆلەكتە گەپنى ئەگىتىپ، كېيىنكى بۆلۈگىدە يوشۇرۇن مۇددىئاسىنى ئاشكارىلايدىغان، تۇتۇقلۇقتىن ئېنىقلىققا دارىتمىلاپ مەقسەت ئۇقتۇرىدىغان پەۋقۇلئاددە فورما ھەم قىزىقارلىق، ھەم باشقىچە بەدىئىلىككە ئىگە بولۇپ، تەسىرچانلىقى كۈچلۈك بولغىنى ئۈچۈن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، ھەم چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ باغلىنىشى زىچ ھەم تۇراقلىق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنى ئەينى بويىچە ئىشلىتىشكە بولىدۇكى، پارچىلاپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. بىرەر خەتنى ياكى خەتلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقىمۇ بولمايدۇ، ھەم گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش بويىچە تەھلىل قىلىشقىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئامان قېلىپ تاش بولغىچە، مېيىپ بولۇپ قاش بول. 宁为玉碎，不为瓦全。

تېشى زەربىلەن تولغان، ئىچى ماز بىلەن. 金玉其外，败絮其中。

گۈلدۈرى بار، يامغۇرى يوق. 雷声大，雨点小。

قاتارلىقلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ ئالدىنقى بۆلگىنى قىرقىۋېتىپ

كېيىنكى بۆلگىنىنى يۇلۇۋېلىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن: 察言观色: گەپ - سۆزى ۋە تۇرقىدىن سېزىۋالماقنى 察言看色 ياكى 察语观色 دەپ ئۆزگەرتىشكە، 理屈词穷 (يولسىزنىڭ تىلى تۇتۇق)نى 词穷理屈 دەپ ئالماشتۇرۇشقا 前仆后继 (ئالدىنقىلار يىقىلسا، كېيىنكىلەر ئورۇن باسقاق)نى 后继前仆 دەپ ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. يەنە مەسىلەن: 破釜沉舟 (قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، ئاخىرىغىچە ئېلىشىدىغان) بۇ ھەرگىزمۇ قازاننى چېقىپ، كېيىنكى چۆكتۈرۈۋېتىش بىلەن ئىشنى ئاياق

لاشتۇرۇش دىگەنلىك ئەمەس، بەلكى چىشىنى چىشلەپ، ئاداققىچە ئىشلەيدىغانلىقىنى بىل-
دۈرىدۇ. بۇ خىلدىكى توختالما ئىبارىلەرنى، تەرجىمە قىلغاندا، ھەرگىزمۇ ئۆز پېتىچە كۆچۈ-
رۈۋېلىشقا بولمايدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، مۇئەييەن مەنىگە ئىگە بولغان تۇراقلىق
ئىبارىلەر جانلىق تەسەۋۋۇر، مۇۋاپىق ئوخشىتىش، ئاددى
سۆزلەر بىلەن چوڭقۇر پىكىرلەرنى بىلدۈرگەچكە، ئۇ ھاياتىي كۈچكە ئىگە. بۇنىڭغا ھەر
قايسى مىللەت خەلقلەرى ناھايىتى ياخشى تەبىرىلەرنى بەرگەن. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلقى:
«سۇنىڭ سۈزۈڭى بۇلاقتا، سۆزىنىڭ جەۋھىرى ماقالدا»، «تىلىنىڭ كۆركى ماقال، ئەرنىڭ
كۆركى ساقال»؛ قازاق خەلقى: «ئات قاناتتەك بىلىنسە، ئىدىيوم خەنجەردەك بىلىنەر»؛
قىرغىز خەلقى: «گۈزەل يايلاق مال - چارۋىدىن ئايرىلمايدۇ، نازاكەتلىك سۆز - ماقال
تەمسىللەردىن»؛ ئۆزبېك خەلقى: «ئەجداتلارنىڭ ۋەسىيىتى، ئەقىل - پاراسەتنىڭ كۆزى»؛
خەنزۇ خەلقى: «تامچە - تامچە سۇ كۆل بولار، ماقال - تەمسىللەر بىلىم بولار»؛ دىگەن.
تۇراقلىق ئىبارىلەرنى دەل جايدا تەرجىمە قىلالىسا، شۇ ماقالىنىڭ ئۆزىگە جان
كىرگۈزۈپ، سۆزنىڭ ئوبرازلىقىنى، ئاممىباپلىقىنى ۋە بەدىئىيلىكىنى كۈچەيتىپ، كىشىلەر-
نىڭ تەسىراتىنى چوڭقۇرلاشتۇرالايدۇ. ئەكسىچە تۇراقلىق ئىبارىلەرنى، مەسىلەن:
ماۋجۇشى ئەسەرلىرىدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەرنى ئۇيغۇرچىدىكى مەنىداش سۆزلەر بىلەن
ياكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوبراز ئوخشىتىشقا ئادەتلىنىپ قالغان سۆزلىرى بىلەن تەرجى-
مە قىلىدىغان بولسا، مۇقەررەر ھالدا ماقالىنىڭ ئۇسلۇبىغا ياكى مىللى خۇسۇسىيىتىگە
دەخلى يەتكۈزۈپ قويۇشى، ھەتتا مەنىگە زىت بولۇپ چىقىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a、扩大红军，不走由扩大地方赤卫队，地方红军到扩大主力红
军的路线，而要走“招兵买马”，“招降纳叛”的路线。（《毛
选》合订本第92页）

بۇنىڭدىكى 招兵买马، 招降纳叛 نىڭ ئەسلى مەنىسى «ئۇدۇل كەلگەن
ئادەملەرنى ئەسكەرگە ئېلىش»، «ئەل بولغانلارنى قوبۇل قىلىش» ئىدى. لېكىن، بۇنى
«ئۆز ئەتراپىغا ئادەم توپلاش»، «خائىن ۋە ئاسىيلارنى ئۆز يېنىغا يىغىش» دەپ تەرجىمە
قىلىشقا ھەرگىزمۇ بولمايدۇ. يەنە بىر مىسال:

b、有些知识分子现在是十五个吊桶打水，七上八下，他在空
中飞，上不着天，下不着地。我说，这些人叫“梁上君子”。
（《毛选》五卷第453页）

بۇ جۈملىدىكى 梁上君子 نىڭ كۈنتىڭىستىكى لوگىكىلىق مەنىسى «لىم ئۈستىدىكى
ئالچاناپلار» ئىدى. ئەگەر سۆزنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىگە قاراپلا «ئوغرى» دەپ تەرجى-
مە قىلىنسا پۈتۈنلەي خاتا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، 削足适履 (ئۆتۈك پاتمىسا، پۇتىنى
يۇنىماق)، 三个臭皮匠，合一个诸葛亮 (ئۈچ ئاددى كۆنچى بىرلەشسە، جۇگىلياڭ
بولۇپتۇ)، 闭门造车 (دەرۋازىغا قارىماي ھارۋا ياسىماق) قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىل-

خاندېمۇ، سۆزنىڭ مۇھىت - شارائىتىغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

تارىخ بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، مۇئەييەن مەدەنىيەت، مۇئەييەن جەمئىيەتتىكى سىياسى بىلەن ئىقتىسادنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئىكاسى. شۇڭا، ئاز ساندىكى كونا ئىدىيىم، تەمسىللەردە كونا كۆز قاراش بولسىمۇ، مۇتلەق زور كۆپچىلىگى ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىش جەريانىدا ئەلگەكتىن ئۆتكەن ۋە مۇكەممەللەشكەن. شۇڭا ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى ئىنتايىن يارقىن بولىدۇ. ئۇلار نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئېغىزدىن - ئېغىزغا، بۇغۇندىن - بۇغۇنغا كۆچۈپ يۈرۈپ تا بۈگۈنكى كۈنگىچە يەنىلا ئېغىزدىن چۈشمەي قوللىنىلماقتا. لېكىن، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە خەنزۇ، ئۇيغۇر خەلقلرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ئۆرپ - ئادىتى، جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە تارىخىي كۆرۈنۈشى ئوخشاش بولماسلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەدەنىيەت تەرەققىياتى ۋە پىكىر يۈرگۈزۈش ئادىتى ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، ھەرقايسى مىللەت ئۆز ئالدىغا ئوخشاش بولمىغان تۇراقلىق ئىبارىلەرنى ياراتقان. بۇلاردا مەزمۇن جەھەتتىن بولمىسۇن، كۆزدە تۇتۇلغان ئوبېكتى بولمىسۇن ياكى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ۋە ئوخشىتىش جەھەتتىن بولمىسۇن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. كىشىلەر: «تۇراقلىق ئىبارىلەر خۇددى ئەينەككە ئوخشاش ئۆز مىللىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكىس ئەتتۈرىدۇ» دىيىشىدۇ. تىل - يېزىق - مىللەتنى شەكىللەندۈرگەن ئامىللارنىڭ بىرى ھېساپلىنىدۇ. شۇڭا، ھەرقايسى مىللەتنىڭ تۇراقلىق ئىبارىلىرىنىڭ تامامەن ئوخشاپ كېتىشى ناتايىن. بۇلارنى تەرجىمە قىلىشتا خەت مەنىسىگە بېرىلىپ كېتىپ، مەنىسىگە ئېتىۋار بەرمىسە، ئەكس مەنىنى بېرىپ قويۇشى مۇمكىن، تۆۋەندە بىر نەچچە مىسالنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

«ئۆلگىچە ئۆزگەرمەيدىغان» 秉性难移 نى 不到黄河心不死 دەپ تەرجىمە قىلسا مۇتلەق قاملاشمايدۇ. چۈنكى، پەقەت مۇئەييەن كۈنتىكىسىتتە ئۇيغۇن كېلىشى مۇمكىن. «تۆگىنى ئۇسۇلغا تارتماق» نى 打鸭子上架 دەپ تەرجىمە قىلىشمۇ بولىدۇ، ئەمما، 拉骆驼跳舞 دەپ تەرجىمە قىلىدىغان بولسا، مىللى پۇرىغى تېخىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ، يەنە 狗嘴里吐不出象牙 نى «ياماننىڭ ئاغزىدىن ياخشى گەپ چىقما» (坏人嘴里没好话) دەپ تەرجىمە قىلىشتىن كۆرە، ئەينى بويىچە «ئىت ئاغزىدىن پىل چىشى چىقما» دەپ تەرجىمە قىلسا تېخىمۇ جايىدا بولىدۇ.

لۇشۇن ئەپەندى «ماۋزۇسى قويۇلمىغان ماقالىنىڭ كۆپىيىشى» دېگەن ئەسىرىدە: «ئەگەر تەرجىمە قىلىۋاتقان ئىكەنسىن، بۇنىڭدا ھەممىدىن ئاۋال كۆزدە تۇتۇلغان مەقسەت چەتئەل ئەسەرلىرىدىن كەڭ بەھرىمەن قىلىش؛ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى شۇمۇناسىۋەت بىلەن ئەقلىي بىلىمنى ئۆستۈرۈش، ھېچبولمىغاندا، خۇددى چەتئەللەرگە ساياھەتكە بارغاندەك، قەيەردە، قاچان، قانداق ئىش بولغانلىغىدىن خەۋەردار قىلىش؛ ئۇنىڭدا غەيرى ئىقلىمنىڭ روھىي ھالىتى بولۇشى كېرەك، ئەجەبىلىك پۇراق دېگىنىمىز ئەنە شۇ... تەرجىمىدە ئىككى تەرەپكە ئوخشاش ئېتىۋار بېرىش كېرەك: بىر

تەرەپتىن چۈشىنىشلىك قىلىشقا تىرىشىش؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئەسلى ئەسەرنىڭ تۈسىنى ساقلاپ قېلىش كېرەك... بىراق، ئۇ ئەسلىدە ئەجنەبى ئالۋاستى بولغاچقا ھەممە ئادەمگە يات كۆرۈنىدۇ، ئەلۋەتتە؛ ئۇنى يات كۆرۈنمەيدىغان قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن، ئۇنىڭ بۇرۇننى يۇنۇپ پاناق قىلىپ قويۇشقا، كۆزلىرىنى ئويۇۋېتىشقا بولمايدۇ. مەن بۇرۇننى يۇنۇۋېتىشنى، كۆزىنى ئويۇۋېتىشنى تەشەببۇس قىلمايمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى جايلارنى ئوقۇشقا راۋان چۈشۈپ بەرمىگەندەك تەرجىمە قىلىشنى ئورۇنلۇق كۆردۈم؛ بەزى جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىنى پەن - نەزىرىيەلەردىكىدەك تۈجۈپىلەپ ئولتۇرماي، ئەركىنرەك تەرجىمە قىلىدىم» دىگەن ئىدى. لۇشۈن ئەپەندى بۇ يەردە چەتئەل تىلىنى تەرجىمە قىلىش ئۈستىدە توختالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ روھى بىزنىڭ خەنزۇچە بىلەن ئۇيغۇرچىدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەرنى تەرجىمە قىلىشىمىزدا ئوخشاشلا يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە، تۆۋەندە «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» دىكى تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ تەرجىمىسىنى مىسالغا ئېلىپ كۆرەيلى:

— بىر تال يوپۇرماقتا كۆزى توسىلىپ قېلىپ، تەي — 一叶障目，不识泰山
شەن تېغىنى كۆرەلمەسلىك.

يول بۇياققا ھارۋا ئۇياققا. 南其轅，北其轍

— ئۆزگىنىمۇ، ئۆزەڭنىمۇ بىلسەڭ، ھەرقانداق جەڭ. 知彼知己，百战不殆.
دە يېڭىلىمەيسەن.

ئۇياقتىن شەپە بېرىپ، بۇياقتىن زەربە بېرىش. 声东 击西

باگۇڭشەن تېغىدىكى دەل - دەرەخلەرنىڭ ئەس - 八公山上，草木皆兵.
كەر بولۇپ كۆرۈنۈشى.

جاڭگال بولسا يېنىڭدا، ئوتۇندىن غەم قىلما. 留得青山在，不愁没柴烧.

كوچىدىن ئۆتكەن چاشقان ئۇر - ئۇرغا قېلىپتۇ. 老鼠过街，人人喊打.

ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقاي دېسەڭ باش قاتۇر. 行成于思.

يۇقۇرىدىكى مىساللار دەل جايدا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر كىتاپخانىلارغا

ئوخشاشلا تەبىئىي، دەل جايدا بولغاندەك كۈچلۈك خوشاللىق بەخش ئېتىدۇ. شۇنىڭدىن بىر

لىشكە بولىدۇكى، ئومۇمەن مىللى تۈس يەرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان تۇراقلىق ئىبار

رىلەرنى تەرجىمە قىلىشقا قىيىنچىلىق شاراائىتى ئاستىدا ئەسلى ئەسەرگە سادىق بولغان

ئاساستا سۆزمۇ-سۆز تەرجىمە قىلالىسا تېخىمۇ ياخشى. مۇنداق قىلغاندا، ھەم لۇشۈن ئەپەندى

دى تەشەببۇس قىلغان «غەيرى ئىقلىمنىڭ روھىي ھالىتى»، «ئەسلى ئەسەرنىڭ تۈسى» نى

ساقلىغىلى، ھەم «ئەھۋال تونۇشتۇرغىلى»، «ئەقلىي بىلىمنى ئاشۇرغىلى»، تەرجىمە قىلىشنى

يېيىتقىلى بولىدۇ، ھەم تىل ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىنى كۆپەيتكىلى بولىدۇ. لېكىن ھەممىنى

بىر قاتاردا قويۇپ، بىرتاياقتا ھەيدەشكىمۇ بولمايدۇ.

تۆۋەندە مەن خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوخشاشلىق ۋە پەرقلىق تەرەپلىرىنى

نى نەزەردە تۇتۇپ، تۇراقلىق ئىبارىلەرنى تەرجىمە قىلىش توغرىسىدا دەسلەپكى قاراش-
لىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

1. تەڭ مەنىلىك تۇراقلىق ئىبارىلەرنى تەرجىمە قىلىشتا ئالدى بىلەن بىلىدىغانلار-
دىن سوراش، لۇغەت ئاقتۇرۇش، قايتا - قايتا مۇلاھىزە قىلىش، تەرجىمە تىلىدا ئىلاجى-
نىڭ بېرىچە بار بولغان تەڭ مەنىلىك ئىبارىلەرنى قوللىنىش كېرەك. لېكىن، تىل مۇھىتى-
گە ۋە كۈننىكىستە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەككى، ھەرگىزمۇ ئۆز پېتىچە كۆچۈرۈۋېلىپ
زىت مەنىنى كەلتۈرۈپ چىقارماسلىق كېرەك. ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى خەنزۇچىدىكى مە-
نىسى بىلەن تەڭ كېلىدىغان سۆزلەرنى مىسالغا ئالساق:

不经一事，不长一智。 باش تاشقا تەگمىگىچە، ئەقىل باشقا كىرمەس.

两袖清风。 گېلى ساق، قولى پاك.

积少成多 تاما - تاما كۆل بولۇر.

半斤八两 ئىككى سەككىز ئون ئالتە.

醉翁之意不在酒 جىنىنىڭ قەستى شاپتۇلدا.

羊毛出在羊身上. ئۆزى ئۆزىگە توپىسى كۆزىگە.

خەنزۇچىدىكى مەنىسى ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى بىلەن تەڭ كېلىدىغان تۇراقلىق ئىبار-
ىلەرنى مىسالغا ئالساق:

灯红酒绿 كەيپ - ساپا، ئەيشى - ئىشرەت

作茧自缚 ئۆز پۇت - قولنى ئۆزى چۈشمەك.

一个巴掌拍不响 چاۋاك ئىككى قولدىن چىقىدۇ.

近朱者赤，近墨者黑 ياخشىنىڭ شارايتى تېگەر، ياماننىڭ كاساپىتى.

做贼心虚 ئوغرىنىڭ يۈرىگى پوك - پوك.

勾心斗角 بىر - بىرىگە ئورا كولىماق.

يەنە بەزى تۇراقلىق ئىبارىلەرنى ئەسلى تېكىستنىڭ مەنىسىنى تولۇق ساقلاش شەر-
تى ئاستىدا، تەرجىمە تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئادىتى بويىچە ئەسلى تېكىستتىكى بەزى ماد-
دى مەنىلەرنى ئۆزگەرتىپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ، مۇنداق قىلغاندا، گەرچە ئوخشىتىش
ئۈپكىتى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن مەنا جەھەتتىن باراۋەر كېلىدۇ. مەسىلەن:

以眼还眼，以牙还牙 قانغا قان، جانغا جان ئالماق.

青出于蓝 بۇرۇن چىققان قۇلاقىتىن، كېيىن چىققان مۇڭگۈز ئېشىپ كېتىپتۇ.

驴唇不对马嘴 كاللا دىسە، پاقالچەك دەپتۇ.

口蜜腹剑 تىلى شېكەر، دىلى زەھەر.

挂羊头，卖狗肉 قۇيرۇق كۆرسىتىپ، ئۆپكە ساتماق.

弄巧成拙 چاپىغىنى ئالىمەن دەپ، كۆزىنى قارغۇ قىلىپ قويماق.

坐享其成 ئۆزىمە پىش، ئاغزىمغا چۈش.

قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا.

指桑骂槐

تۆۋەندە يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تۇراقلىق ئىبارىلەرنى سۆزمۇ - سۆزمۇ بويىچە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ ئۆتەي. بۇنى يولداشلار بىر - بىرى بىلەن سېلىش تۇرۇپ كۆرگەندە تېخىمۇ ئوچۇق ئۇقۇم ھاسىل قىلالايدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى 以眼还眼，以牙还牙. بىلەن 以血偿血，以命顶命 ئوخشىتىش ئوبېكتىنى ئۆزگەرتكەنلىك بولىدۇ، 后长出的犄角超过了先长出的耳朵، دېگەن سۆزدە تۇرمۇشتىكى دائىم چېلىقىدىغان پىسىخىك ھادىسە ئارقىلىق كېيىنكىلەرنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتەلەيدىغانلىقى ئوبرازلىق ھالدا شەرھىلەپ بېرىلدى. 驴唇对不上马嘴 بۇ دەل 人家要羊头，你却给了羊脚巴 لىقى ئەمەسمۇ؟! 口蜜腹剑 بىلەن 嘴甜心毒 تىلىشى ئەمەسمۇ؟! 本想揩眼屎、结果戳瞎了眼 نى 弄巧成拙 تىلىشى ئەمەسمۇ؟! 指着闺女骂媳妇 نى 指桑骂槐 قىلىش، 张开嘴巴等桑椹往进掉 بىلەن 坐享其成 نىڭ مەنىسى نەقەدەر ئوخشاپ كېتىدۇ - ھە!

خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى تىل، تىل سىستېمىسى جە - ھەتتە ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بىر - بىرى بىلەن تەڭ مەنىلىك بولغان تۇراقلىق ئىبارىلەر ھامان ئاز ساننى ئىگەللەيدۇ. زور كۆپچىلىك تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى يە - نلا تىل مۇھىتىغا قاراپ ئۇدۇل ۋە مەنەن تەرجىمىسى قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

2. ئۇدۇل تەرجىمە قىلىش. جۈملە مەنىسىگە قاراپ سۆزمۇ - سۆز قىلىنغان تەرجى - مە كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەرنىڭ قۇلىغىغا سىڭىپ، مىڭىسىگە ئورناپ يېڭى تۈ - راقلىق ئىبارە بولۇپ شەكىللىنىدۇ - دە، ئۆز مىللىتىنىڭكىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مۇنداق قىل - خاندا، ئەسلى تېكىستنىڭ مىللى شەكىلىنىمۇ ساقلاپ قېلىپ، شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئەنئەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوخشاش بولمىغان ئىپادىلەش شەكىللىرىنى سىڭدۈرۈپ، تەرجىمە تىلىنىڭ لۇغەت فوندىنى بېيىتقىلى بولىدۇ. لېكىن، تەرجىمە قىلغاندا سۆزگە قاراپلا تەرجىمە قىلماي، ھەر بىر سۆز - ئىبارە ئۈستىدە قايتا - قايتا مۇلاھىزە قىلىپ، مەنىسى ئوخشاش بولۇشقا، قاپىيداش بو - لۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈش كېرەك. مەسىلەن:

墙上芦苇，头重脚轻根底浅。 تۈۋى ئاجىز، يىلتىزى تېپىز بولىدۇ.

山间竹笋，嘴尖皮厚腹中空。 تاغدا ئۇنگەن بامبۇكنىڭ ئۇچى ئۇچلۇق، پوستى قىلىن، ئىچى كاۋاك بولىدۇ.

盲人骑瞎马 盲人骑瞎马 کور ئادەم قارغۇ ئاتقا مىنگەندەك. 谁人背后无人说 谁人背后无人说 خەقنىڭ كەينىدىن غەيۋەت قىلمايدىغان كىم بار.

有备无患 有备无患 تەييارلىق بار يەردە بالا - قازا بولمايدۇ.

志大才疏 志大才疏 ئارزۇسى چوڭ، قابىلىيىتى تۆۋەن. 唇亡齿寒 唇亡齿寒 كالىپۇكچىنى ساقلايدۇ، چىش كالىپۇكنى ئاسرايدۇ.

说话看对象，洒水看地方。 گەپنى قىل سىغار يەرگە، سۇنى سەپ سىڭەريەرگە.

有志不在年高 ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا.

冷若冰霜 قاپىغىدىن مۇز يېغىپ تۇرماق.

利欲熏心، پۇل دىدە جاندىن كەچمەك.

乐极生悲، ئون كۆلەكنىڭ بىر يىغىسى بار.

只要想办法，竹篮能盛水. سەۋەپ قىياساڭ، سەۋەتتە سۇتوختار.

心里有谁，谁就漂亮. كۆڭلۈڭدە كىم بولسا، چىرايلىغىڭ شۇ.

شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، يېقىن مەنىلىك سۆزلەردىن پايدىلىنىپ

تەرجىمە قىلغاندا، سىماننىڭ مەنىسى جەھەتتىن باراۋەر كېلىشتىن تاشقىرى، ئىجابى ۋە

سەلبى تۈسىمۇ ھەم ئىشلىتىلىش دائىرىسىمۇ ئاساسەن ئوخشاش بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچىدىكى «تىرىك بولۇپ ساندا يوق - ئۆلۈك بولۇپ گۆردە يوق» بىلەن خەنزۇچىدىكى

不成器者 1) «يېنىدىن يىگىنىڭىڭىچە سوراش» بىلەن خەنزۇچىدىكى

打破砂锅问到底 2) «ئېيتقان سۆز - ئاتقان ئوق» بىلەن خەن

نزۇچىدىكى 君子一言，驷马难追 3) يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس»

بىلەن خەنزۇچىدىكى 三思而行 4) «سۇننىڭ بېشى لاي بولسا،

ئايغىمۇ لاي بولۇر»، بىلەن خەنزۇچىدىكى 上梁不正 下梁歪

«ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشسە، تېگىدە يېتىپ مانتا يەيتۇ» بىلەن خەنزۇچىدىكى

挂起高高 事不关己 ۋە ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى ئوخشىتىشى يېڭى، مەنىسى چوڭقۇر بولغان مەشھۇر سۆز،

ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى ئوخشىتىشى يېڭى، مەنىسى چوڭقۇر بولغان مەشھۇر سۆز،

ۋەز - نەسىھەت قاتارلىق باشقىچە ئۇسلۇپقا ۋە ئالاھىدە كۆز قاراشقا ئىگە بولغان سۆزلەرنى

تەرجىمە قىلغاندا، مەنىسى ئەڭ بولغان جۈملىلەر تېپىلمىغاندا ئەڭ ياخشى سۆزمۇ - سۆز

تەرجىمە قىلىپ، ئەسلى تېكىستنىڭ زانىرىنى، ئوخشىتىشنى ساقلاپ قېلىش كېرەك. مەسىلەن:

衣冠禽兽 تۇرقى ئىنسان، قىلغى ھايۋان.

空口袋立不起来 قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرماس.

宁缺毋滥 ئاز بولسا بولسۇن، ماز بولمىسۇن.

人的尊严在自己 كىشىنىڭ ھۆرمىتى ئۆزىدە.

不显眼的枝桠、会绊倒人 كۆزگە ئىلمىغان پۇتقا چوماق.

锅里有什么勺子就舀上什么 قازاندا نىمە بولسا، چۆمۈچكە شۇچىقار.

冤家路窄 رەقپىلەر تار كۈچىدا ئۇچرار.

يۇقۇرىدىكى مىساللاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، سەلبى مەنا بىلدۈرىدىغان تۇراقلىق

سۆز بىرىكمىلىرىنى تەرجىمە قىلغاندا ئۇلارنىڭ ماختاش ياكى چۈشۈرۈش تۈسىنى ھەرگىز -

مۇ ئۆزگەرتەلمەسلىك كېرەك. مىسلى پۇرىغى ئۆتكۈر بولغانلىرىنى سۆزمۇ - سۆز تەرجىمە

قىلىش لازىم. بەزى ئوخشىتىش ئوخشاش بولمىسىمۇ مەنىسى ئوخشايدىغان، ئىشلىتىلىش

دائىرىسى تار بولغان سۆزلەرنى تەرجىمە قىلغاندا كۈنتىكىستىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىش

زۆرۈر. ئۇنىڭدىن باشقا ئالدىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن 1 -، 2 -، 3 -، 4 - مىساللارنىڭ سەلبى

ياكى ئىجابىلىق تۈسلىرى كۆپ ھاللاردا كۈنتىكىستتا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ھېچكىم بۇ -

نىڭغا ئۆزگەرمەس بىر رامكىنى بەلگىلەپ چىقالمايدۇ. بۇنداقلارنى كونكىرىت ئەھۋالغا قاراپ كونكىرىت بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. يەنە بەزى سۆز بىرىكمىلىرى مۇئەييەن كونكىرىتتا ماس كەلگەن بىلەن، بەزى ئورۇنلاردا ماس كەلمەيدۇ. بولۇپمۇ ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر تېخىمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ. بۇلارنى تىلنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە جانلىق بىر تەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. تۆۋەندە **差强人意** دىگەن سۆزنىڭ ئوخشاش بولمىغان جۈملىلەردىكى تەرجىمىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

我党果断纠正过去政治运动中的冤、假、错案，真乃差强人意。(《新疆日报》81.6.4.)

پارتىيىمىز بۇرۇن ئېلىپ بېرىلغان سىياسى ھەركەتلەردە سادىر بولغان ناھەق ئەنزە، يالغان ئەنزە ۋە خاتا ئەنزىلەرنى كەسكىنلىك بىلەن تۈزىتىپ، كىشىلەرنى ئىنتايىن خوشالاندۇردى.

经过评教评学，他讲课更能抓住重点，差强人意。(《新疆教育》82年第二期)

ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى باھالاش ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، ئۇ تۇقتىنى چىڭ تۇتۇپ، خېلى جايدا دەرس ئۆتىدىغان بولدى.

.....条件虽然有限，但组织上还是尽力提供了方便，这也就差强人意了。(《文学译丛》81年三期)

شەرت - شارائىت چەكلىك بولسىمۇ، تەشكىل يەنىلا ئىمكانىيىتىگە بېرىپچە تەدبىر قوللىنىپ قۇلايلىق يارىتىپ بەردى. ئەمدى ھەر ھالدا كۆڭۈلگە ياقىقىدەك ئىش بولدى.

3. مەنەن تەرجىمە. ئىككى تىلدا ئۆزلىشىپ قالغان ئوخشاش مەنىنى بىلدۈرىدىغان تەييار تۇراقلىق ئىبارىلەر تېپىلىپمىغاندا، ئەسلى تېكىستنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنىنى تولۇق ساقلاپ قالغان شەرت ئاستىدا جانلىق - تەسىرلىك سۆز - ئىبارىلەر بىلەن ئەسلى روھىنى يىغىنچاق ئىپادىلەپ بېرىش كېرەك. خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغانلىرىنى مىسالغا ئالساق:

先天下之忧而忧 دۇنيانىڭ غېمىنى ھەممىدىن ئاۋال يەيدۇ.

后天下之乐而乐 دۇنيانىڭ راھىتىنى ھەممىدىن ئاۋال كۆرىدۇ.

雪里埋不住死人 ئاغرىقنى يوشۇرساڭ، ئۆلۈم ئاشكارا.

物以类聚，人以群分 خىل خىلى بىلەن، تېزەك قېپى بىلەن.

邻居好，赛金宝. ئىناق خوشنىدارچىلىق ھەممىدىن ئەۋزەل.

يەنە ئۇيغۇرچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغانلىرىنى مىسالغا ئالساق:

狼心狗肺 ئىچىدە تۈڭگۈز قاترايدىغان.

工具精，受累轻 ئىش قوراللىق سەز بولسا، مۇشەققەتنىڭ ئاز بولار.

قاسساپقا ماي قاينغۇسى، ئۆچكىگە جان.

屠夫要油，山羊惜命

سانى بار، ساپاسى يوق.

滥竽充数

ئەرزان گۆشنىڭ شورپىسى يوق.

便宜肉熬不出油汤

主人肚子饱，哪管奴仆饥

غوجامنىڭ قوسىغى توق، قۇلى بىلەن ئىشى يوق.

胆小鬼眼里一个变双

قورققانغا قوش كۆرۈنەر، كۆلەڭگىسى بەش.

嘴软的牛犊到处有奶吃

ئاغزى يۇمشاق موزاي قوش ئەمچەك ئىمەر.

屠夫宰羊一内行

قوينى قاسساپ سويسۇن.

يەنە بەزى ئوبرازلىق تۇراقلىق ئىبارىلەرنى دەل جايدا تەرجىمە قىلغاندا ماقالىغا جان كىرگۈزگەندەك بولىدۇ. مەسىلەن:

ھالىڭغا بېقىپ ھال تات،

摆架子要看场合，磨面粉要看口袋。

خالتاڭغا بېقىپ ئۇن.

真理可曲不可折

ھەقىقەت ئىگىلىدۇ، سۇنمايدۇ.

上天天太远，入地地太坚。

ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق.

车夫车夫辛苦辛苦。

ھارۋىكەش - ئاۋارىكەش.

蜜有蜂、花有刺。

ھەسەلنىڭ ھەرىسى بار، گۈلنىڭ تىكىنى.

打在儿子身上，痛在老子心上。

بالىسى غورايمىسە، دادىسىنىڭ چىشى قاماپتۇ.

对傲慢者应昂首齐天。

ئىگىلىگەنگە بېشىڭ كۆككە يەتكىچە،

对谦逊者应俯首到地。

ئىگىلىگەنگە ئىگىلىگەن بېشىڭ يەرگە تەككىچە.

يەنە بەزى تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە كېلىپ چىقىش مەنبەئى تولۇق ئېچىپ بېرىلمىسە، ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى بىلگىلى بولمايدۇ. مۇشۇ خىلدا كىلىرىنى ئىزاھلاپ تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

追奔逐北 ۋە 东施效颦

قاچقان دۈشمەنگە قوغلاپ يۈرۈپ زەربە بەرمەك.

东施效颦 ۋە 朝秦暮楚

دۇڭشى شىشىنى دورايمەن دەپ كۈلكىگە قېلىپتۇ.

朝秦暮楚 ۋە 宰相肚里能撑船

ئەتىگىنى چىن بەگلىكىگە باقسا، كەچلىكى چۈ بەگلىكىگە بېقىپتۇ.

宰相肚里能撑船 ۋە 4. مەنەن تەرجىمە بىلەن ئۇدۇل تەرجىمىنى گىرەلەشتۈرۈپ ئىشقا سېلىش. ئوخشى

تىش ۋە ئوبرازلىق تەرەپتە مەنىداش سۆزلەر تېپىلىمىغاندا، تەرجىمە تىلىنىڭ ئىپادىلەش

ئادىتى بويىچە ئەسلى تېكىستنىڭ بىر قىسمىنى مەنە بويىچە، يەنە بىر قىسمىنى سۆز بو-

يىچە تەرجىمە قىلسا بولىدۇ. لېكىن، بۇنىڭدا سۆزلەرنىڭ ئۆزىراپ چۇۋالچاق بولۇپ كې-

تىشىدىن ساقلىنىش كېرەك. مەسىلەن:

文武之道，

ۋېنۋاڭ بىلەن ۋۇۋاڭنىڭ تۇتقان يولى —

一张一弛。

گاھ چىڭىتىش گاھ بوشىتىش.

十八般武艺

72 خىل ھۈنەر. —

司马昭之心，路人皆知。 — سىماجاۋنىڭ غەرىزى ھەممىگە ئايان.
太公钓鱼，愿者上钩. خالىغان بېلىق ئېلىنسۇن.
鱼龙混杂 — ياخشى بىلەن يامان ئارىلىشىپ كەتمەك.
驴子脊背痒，自己去磨房. دۈمبىسى قىچىشقان ئېشەك، تۈگمەنگە

ئۆزى بېرىپتۇ.

大方人找到东西分着吃، سېخى تاپسا بۆلۈپ يەر،
吝啬鬼找到东西偷着吃. بېخىل تاپسا سىقىپ يەر.
腿快了赶上饭，嘴快了惹锅端. پۇت يۈگۈرگى ئاشقا، ئېغىز يۈگۈرگى باشقا.
金乡银乡، كىشىنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغىچە،
不如故乡. ئۆز يۇرتۇڭدا ئۇلتان بول.

5. ئىخچاملاشتۇرۇپ تەرجىمە قىلىش. خەنزۇ تىلىدىكى بەزى تۇراقلىق ئىبارلەر جۈپلۈك بولۇپ، ئالدى — كەينى تەكرارلىنىدۇ. بۇ خىلدىكى سۆز — ئىبارلەرنى ئەسلى شەكلى بويىچە كۆچۈرۈپ كېلىدىغان بولسا، مۇۋاپىق بولمايدۇ. شۇڭا، بۇنداقلارنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل ئادىتى بويىچە مۇۋاپىق ھالدا ئىخچاملاشتۇرۇپ بىر تەرەپ قىلسا بولىدۇ. مەسىلەن:

铜墙铁壁 پولات ئىستېھكام.
添枝加叶 شاخلاتماق.
好心好意 ياخشى نىيەت.
装疯卖傻 ساراڭ بولۇۋالماق.
自吹自擂 ماختانچاقلىق قىلماق.
改朝换代 سۇلالە ئالماشماق.

十五个吊桶打水，七上八下. — دەككە — دۈككەگە چۈشۈپ قالماق.

一干二净 — پاك — پاكىز.

自言自语 ئۆزىگە ئۆزى سۆزلىمەك.

يىغىپ ئېيتقاندا، تۇراقلىق ئىبارلەر تىلدىكى گۆھەر، شۇڭا، بۇلارنىڭ مەنىسىنى ئەينەن، راۋان، جانلىق تەرجىمە قىلىش كېرەك. يۇنىڭدىن كېيىن ھەر قايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشلارنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ تېخىمۇ كۆپ يېڭى تۇراقلىق ئىبارلەرنىڭ ئۇچرىشى ۋە كۆپىيىشى ئۇرغان گەپ. بۇ تۇراقلىق ئىبارلەرنى دىيالېكتىك ماتېرىيالزىملىق پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ، مەزمۇن بىلەن شەكىلنى بىرلىككە كەلتۈرىدىغان پىرىنسىپ بويىچە ئوخشاشمىغان زانىر ۋە ئوخشاشمىغان تىل مۇھىتىغا ئاساسەن ئۆز لايىقىدا بىر تەرەپ قىلىشىمىز لازىم.

مائارىپتا زامانىۋىلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش لازىم

ئىبراھىم مۇھىتى

1983 - يىلى 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى يولداش دېڭىشئاۋىيىڭ بېيجىڭ جۇڭسەن مەكتىۋىگە يېزىپ بەرگەن بېغىشلىمىسىدا: «مائارىپ زامانىۋىلىشىشقا يۈزلىنىشى، دۇنياغا يۈزلىنىشى، كەلگۈسىگە يۈزلىنىشى لازىم» دەم كۆرسەتكەن ئىدى.

مائارىپنىڭ زامانىۋىلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىشى، مائارىپنىڭ دۆلەت قۇرۇلۇشىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماي يەنە ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ زامانىۋىلىشىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىلىم - پەن تارىخچىلىرى 20 - ئەسىرنى «ئىلىم - پەن پارتلىغان دەۋر» دەپ ھۆكۈم قىلىشماقتا. ئالىملار يەنە «ئەگەر بۈگۈن تۇغۇلغان بالا سالامەت چوڭ بولۇپ، 50 ياشقا كىرسە، دۇنيانىڭ پەن - مەدەنىيىتى شۇ 50 يىلدا 30 ھەسسە ئاشىدۇ» دەپ پەرەز قىلىشماقتا.

يېقىنقى بىرقانچە ئون يىلدىن بۇيان پەن - تېخنىكا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مىسلى كۆرۈلمىگەن تېز سۈرئەت بىلەن ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە، بىر قېتىملىق غايەت زور تېخنىكا ئىنقىلاۋىي دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرمەكتە. پارتىيە ۋە دۆلەت رەھبەرلىرىمىز بۇ ئۇلۇغۋار ئىنقىلاب تۈرتكىسى بىلەن بارلىققا كەلگەن يېڭى تەرەققىياتلارغا تولۇق كۆڭۈل بۆلۈپ، بۇ ئىنقىلابقا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشىمىزنى، ئۇنى تەتقىق قىلىشىمىزنى ۋە ئۇنىڭغا ماسلىشىشىمىزنى تەلەپ قىلدى. بىز مىسلىسىز تېز سۈرئەت بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقان دۇنيا تېخنىكا ئىنقىلاۋىي ۋەزىيىتى ئالدىدا ھەرگىزمۇ بىخوتۇلۇق قىلماسلىغىمىز، ئۇنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىمىز لازىم. ئەگەر بىز ئۇنىڭغا توغرا مۇئامىلە قىلالامساق زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشى پەقەت قۇرۇق بىر ئارزۇغىلا ئايلىنىپ قالىدۇ خالاس.

ھازىر ئىنسانلار جەمىيىتى ئېلېكترون دەۋرىگە قەدەم قويدى. سانائەتتە تەرەققى قىلغان دۆلەتلەر ئېلېكترون، ئاكوسىتىكا، ئوپتىكا قاتارلىق زامانىۋى مائارىپ تېخنىكىلىرى ئارقىلىق ئەنئەنىۋى مائارىپنى ئۆزگەرتىپ، بىر قانچە ئون يىللىق جىددىي ئىسلاھات

ئېلىپ بېرىپ كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. خېلى بىر قىسىم تەرەققى قىلىۋاتقان دۆلەتلەرمۇ، يەنىلا بىر - ئىككى يۈز يىل بۇرۇنقى ئەنئەنىۋى مائارىپ ئۇسۇللىرى بىلەن مەكتەپ باشقۇرغاندا دۇنيادا نوپۇسنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى ۋە بىلىمنىڭ كونىراپ كېتىشى دەۋرىنى قىسقارتىش تەلپۈگە يەتكىلى بولمايدىغانلىغىنى تونۇپ يەتمەكتە.

ماركس خېلى بۇرۇنلا پەننىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، بەلكى بىر خىل تارىختا تۈرتكىلىك رول ئوينايدىغان ئىنقىلاۋىي كۈچ ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئىلمىي ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ماركس ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان پۇرولېتارىيات مەيدانىدا تۇرۇپ، پەن - تېخنىكىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا بولغان تۈرتكىلىك رولىغا يۈكسەك باھا بەرگەن ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ بەزى دەۋر بۆلگۈچ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئوبرازلىق ھالدا تەسۋىرلەپ: ئەينى ۋاقىتتىكى بەزى ئىنقىلاپچىلاردىنمۇ «ئىنتايىن خەتەرلىك بولغان ئىنقىلاپچىلار» دەپ كۆرسەتكەن. (خۇياۋباڭنىڭ ماركس ۋاپاتىنىڭ 100 يىللىغىنى خاتىرىلەش يىغىنىدا قىلغان سۆزى).

ئىنسانىيەت ئۆز تارىخىدا بىر قانچە قېتىملىق سانائەت ئىنقىلاۋى ۋە مائارىپ ئىنقىلاۋىنى باشتىن كەچۈردى:

18 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلانغان سانائەت ئىنقىلاۋى ئىنسانىيەتنىڭ تۆمۈر قوراللارنى ئىشلەتكەندىن بۇيانقى بىرىنچى قېتىملىق تېخنىكا ئىنقىلاۋى بولۇپ، بۇ ئىنقىلاپ توقۇمىچىلىق سانائەتنىڭ ماشىنىلىشىشىدىن باشلاندى. بۇ ئىنقىلاپنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى پار ماشىنىسىنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىشى بىلەن خاراكىتىرلەندى. ماركس، ئېنگېلس «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دا تارىختىكى بۇ 1 - قېتىملىق تېخنىكا ئىنقىلاۋىغا يۇقۇرى باھا بېرىپ، «بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ 100 يىلغا يەتمىگەن سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى جەريانىدا ياراتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۆتكەنكى ھەرقانداق دەۋردە يارىتىلغان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن كۆپ ۋە زور بولدى» دېگەن ئىدى.

19 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى ئېلېكتىر دەۋرى باشلىنىپ، ئېلېكتىر ئېنېرگىيىسى سانائەت ۋە تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. بۇ، ئىلىم - پەن تارىخىدا پار ماشىنىسىدىن كېيىنكى 2 - قېتىملىق تېخنىكا ئىنقىلاۋىنى شەكىللەندۈردى. لېنىن ئېلېكتىر ئېنېرگىيىسىنىڭ ئۇلۇغ قۇدرىتى ۋە ئۇنىڭ رولى، كەلگۈسى جەمئىيەتنىڭ ئۇلۇغۋار مەنزىرىسى ئۈستىدە توختىلىپ «سۈۋېت ھاكىمىيىتى + ئېلېكتىرلىشىش = كوممۇنىزم» دەپ كۆرسەتتى.

20 - ئەسرنىڭ 40 - يىللىرىدىن 50 - يىللىرىغىچە ئاتوم ئېنېرگىيىسى، ئېلېكترونلۇق ھىساپلاش ماشىنىسى ۋە ئالەم تېخنىكىسى بارلىققا كېلىپ، تەسىرى تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ ئومۇميۈزلۈك بولغان يېڭى تېخنىكا ئىنقىلاۋى - 3 - قېتىملىق تېخنىكا ئىنقىلاۋى باشلاندى.

مائارىپنىڭ تەرەققىيات جەريانىغا كەلسەك، مائارىپ تارىخشۇناسلىرى ئۇنى مۇنداق 4 تارىخىي باسقۇچقا بۆلىدۇ:

1 - قېتىملىق مائارىپ ئىنقىلاۋى مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن باشلانغان. بۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى تەلىم - تەربىيە بولۇپ، ئانا - ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىگە، ئۇستىلار شاگىرتلىرىغا، پىشقەدەملەر - كىچىكلىرىگە ئوقۇتقۇچى ئىدى. ئۆگىتىلىدىغان دەرس تۈرلىرى ۋە مەزمۇنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش، تۈرلۈك ئاددىي ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياساش، تۈرلۈك ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاش ۋە ئۇلارنى قولغا ئۆگىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئېغىز ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىپ، كەڭ ئورمانلىق ۋە دالىلار دەرسخانا قىلىناتتى.

2 - قېتىملىق مائارىپ ئىنقىلاۋى يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى بولۇپ، بۇنىڭدا يېزىق مۇھىم ئوقۇش - ئوقۇتۇش ۋاستىسى قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن مەكتەپ شەكىللىنىپ ئىنسانلارنىڭ يازما تارىخى دەۋرى باشلاندى.

3 - قېتىملىق مائارىپ ئىنقىلاۋى نەشرىياتچىلىقنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە نەشرىيات ئارقىلىق تۈرلۈك دەرسلىك كىتاپلارنىڭ نەشر قىلىنىشى. بۇنىڭ بىلەن «مائارىپ» (پىداگوگىكا) مەيدانغا كېلىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان بولدى. بۇ ۋاقىتتا مائارىپ تولۇق شەكىللەندى.

4 - قېتىملىق مائارىپ ئىنقىلاۋى «ئېلېكتىرلەشكەن مائارىپ» نىڭ مەيدانغا كېلىشى بۇنىڭ بىلەن قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش شەكلىدىكى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، ھازىرقى زامان ئىلغار پەن - تېخنىكىلىق مائارىپ يۈنۈلۈشىگە چۈشۈرۈلدى.

شۇنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى زامان مائارىپىنىڭ شەكىللىنىشى تارىختا ئۆتكەن بىرقانچە قېتىملىق مائارىپ ئىنقىلاپلىرىنىڭ مەھسۇلى، تارىختىكى بۇ بىرقانچە قېتىملىق مائارىپ ئىنقىلاپلىرى بولمىغان بولسا، ھازىرقى زامان ئىلغار مائارىپىنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تارىختىكى بىرقانچە قېتىملىق سانائەت ئىنقىلاۋى ئىنسانلار (ئىنسانچىلار) نى ناھايىتى ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكتىن ئازات قىلغان بولسا، بۇ قېتىمقى مائارىپ ئىنقىلاۋى (ئېلېكتىرلەشكەن مائارىپ) كەڭ ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈكسىكى

زور دەرىجىدە يەڭگىلەيتىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ۋە ئۇنۋمىنى زور دەرىجىدە يۇقۇرى كۆتىرىدۇ.

مائارىپنى تولۇق زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە ئومۇمىي يۈزلۈك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا يۈزلەنىش لازىم. مائارىپ ئىدىيىسى، مائارىپ مەزمۇنى، مائارىپ (ئوقۇتۇش) سۈپىتى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، ئوقۇتۇش پىروگراممىسى ۋە مائارىپ قۇرۇلمىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئومۇمىي يۈزلۈك چوڭقۇر ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. مائارىپ - پۈتكۈل ماددى ۋە مەنىۋى تەرەققىياتنىڭ ئاساسى، ھازىرقى زامان ئىلىم - پەن دەۋرىنىڭ ئاچقۇچى، پەن - تېخنىكا جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قۇدرەتلىك ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى. مائارىپقا ۋە پەن - تېخنىكىغا ئەھمىيەت بەرگەندىلا، ئۇ، جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، جەمئىيەت تەرەققىياتى زور توسالغۇلارغا ئۇچراپ، دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ گۈللەپ ياشىشى مۆلچەرلىگۈسىز يامان ئاقىۋەتلەرگە دۇچ كېلىدۇ. زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشى پەقەت بىر ئارزۇغىلا ئايلىنىپ قالىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋە تەنپەرۋەر شائىرى مەرھۇم ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 20 - يىللاردا يازغان بىر شېئىرىدا:

«باشقىلار كۆكتە ئۇچۇپ، سۇدا ئۈزۈپ كەتتى يىراق. مەن مىسال يالالىڭاياق، دەسسەپ تىكەن ماڭارمەن» دېگەن ئىدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىكى شىنجاڭ مائارىپ بىلەن بۈگۈنكى 80 - يىللاردىكى شىنجاڭ مائارىپىنىڭ ئاسمان - زېمىن پەرقى بولسىمۇ، لېكىن بۇنى دۇنيانىڭ ھازىرقى زامان مائارىپى، پەن - تېخنىكىنىڭ ئالەمشۇمۇل تەرەققىياتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا «يالالىڭاياق تىكەن دەسسەپ يۈرىدىغان» ھالەت تۈگەپ كەتكىنى يوق. بىز يەنىلا ئالغا قارىشىمىز لازىمكى، ئارقىغا قاراشنىڭ ئىستىقبالى يوق. مائارىپتا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشىمىز، دۇنيانىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسىنى ئۈگەنشىمىز ۋە ئۇنىڭغا يېتىشىۋېلىشىمىز لازىم.

بەزى ئىستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ھازىر مەملىكىتىمىزدە يەنىلا 235 مىل يۈزىدىن ئارتۇق ساۋاتسىز بار. «زىيالى ياش» دەپ ئاتالغان نەچچە يۈز مىليون ياش ئالى مەكتەپلەرگە كىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالماي كېلىۋاتىدۇ. نۇرغۇنلىغان ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەش، شۇنداقلا ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش، چوڭلار مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش، دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يېتىش ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا تايىنىش بىلەنلا ھەل بولمايدىغان بولۇپ قالدى، بەلكى ئامما ئېتىراپ قىلغان ئىلغار، ھازىرقى زامان ئۇسۇلى.

قۇتۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. «ئېلېكتىرلەشكەن مائارىپ» ئەنە شۇ خىل ئىلغار ئۇسۇل ۋە ۋاستىلارنىڭ بىرى، ئېلېكتىرلەشكەن مائارىپ ئۇنىۋېرسال ئالاھىدىلىكىگە ئىگە يېڭىدىن گۈللەنگەن بىر پەن، ئۇ فىزىكا، فىزىئولوگىيە، پىسخولوگىيە، پېداگوگىكا، پەلسەپە، سەنئەت، سىگنال نەزەرىيىسى، كونتۇرۇل نەزەرىيىسى، سىستېمىلاش نەزەرىيىسى قاتارلىقلار بىلەن چېتىلىدۇ. ئۇ 20 - ئەسىردىكى پەن تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى.

پەن-تېخنىكىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققى قىلىشى ئوقۇغۇچىلارنى يەنىمۇ نۇرغۇن يېڭى بىلىملەرنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر قىلماقتا. ئۆگىنىدىغان نەرسىلەر ئىنتايىن كۆپ، لېكىن ئۇ-قۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپتىكى ئۆگىنىش ۋاقتى چەكلىك. بۇ بىر زىددىيەت. بۇنى ئىلغار ئېلېكتىرلەشكەن ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا تايىنىپ ھەل قىلغىلى بولىدۇ. ھازىر دۆلەتسىزدە جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزدا كىنو، تېلېۋىزور، سىنئالغۇ، ئۇنىئالغۇ، كۆلەڭگە قايتۇرۇش ئاپاراتى، كۆلەڭگە چۈشۈرۈش ئاپاراتى، تىل لابىراتورىيىسى، ئېلېكتىرونلۇق ھىساپلاش ماشىنىسى، سۈنئىي ھەمىرادىن قوبۇل قىلىش ئاپاراتى قاتارلىقلار ئىلغار ئوقۇتۇش ۋاستىلار سۈپىتىدە، سىنىپقا ئېلىپ كېرىلىپ سىناق قىلىنماقتا. بۇ بىر ياخشى باشلىنىش، ئۇنى يەنىمۇ كېڭەيتىش ۋە تېخىمۇ ئومۇملاشتۇرۇش لازىم.

ئېلېكتىرلەشكەن ئوقۇتۇش ۋاستىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولسىمۇ، ئۇ ئاساسەن كۆرۈش، ئاڭلاشنىلا ئاساس قىلىدۇ، بەزى تەتقىقاتلارغا قارىغاندا ئەگەر ئادەملەر نوقۇل ھالدا دا ئاڭلاش ئارقىلىق بىلىم ئالسا ئۇنىڭ %15 نى ئەستە قالدۇرالايدىكەن. نوقۇل ھالدا كۆرۈشكە تايىنىپ بىلىم ئالسا %25 نى ئەستە قالدۇرالايدىكەن. ئەگەر كۆرۈش بىلەن ئاڭلاش بىرلەشتۈرۈلسە %65 نى قوبۇل قىلالايدىكەن. «كىنو» ئېلېكتىرلەشكەن ئوقۇتۇش ۋاستىلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى، مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا 3000 يىللىق يازما تارىخىنى 60 مىنۇت ئىچىدىلا كىنو ئىكرانىدا تولۇق كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدىكەن. ئەگەر مۇشۇ بويىچە ھىساپلىغاندا، 9 مىنۇتتا مەتبەئىچىلىك تارىخىنى، 3 مىنۇتتا تېلېگراف ۋە فوتوگرافىيە تارىخىنى، 2 مىنۇتتا تېلېفون، مىخ مەتبەئە، كىنو، ئاپتوموبىل، ئايروپىلان، سىمسىزدا رادىيولارنىڭ تارىخىنى كۆرسەتكىلى بولىدۇ. يۇقۇرقىلاردىن مەلۇمكى، مائارىپتا زامانىۋىلىشىش، زامانىۋىلاشقان ئىلغار ئوقۇتۇش ۋاستىلىرىنى قوللىنىش ئوقۇغۇچىلارنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگىنىشكە، ئۆگەنگەنلىرىنى ياخشى ئەستە قالدۇرۇشقا، بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىش ۋە ئۇنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ئىنتايىن پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، كىشىلەر روھىنىڭ ئېنېرگىيىسى دەپ ئاتالغان ئوقۇتقۇچىلارنىمۇ دوسكا ئالدىدا بىر تۈزاتلىرىغا مەنسۇپ يۈرۈشتىن ئازاد قىلىدۇ.

نۆۋەتتە دۇنيانىڭ يەن - تېخنىكا ئىنقىلاۋى كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇقتىن ئىبارەت 2 تەرەپكە قاراپ ئۈزلۈكسىز تەرەققى قىلماقتا. شىنجاڭنى ئېچىش، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش، مۇشۇ ئەسرنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭنى مەملىكىتىمىزنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي بازىسىغا ئايلاندۇرۇش - شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە ھەر مىللەت زىيالىلارنىڭ شەرەپلىك ۋەزىپىسىگە ئايلانماقتا، ھالبۇكى، بۇ شەرەپلىك تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاشتا، مائارىپقا تايانماي، مائارىپتا زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرماي مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ھەممىمىز ئورتاق كۈچ چىقىرىپ، مائارىپ ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مائارىپتا زامانىۋىلىشىش ئۈچۈن ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز لازىم.

ھىكمەتلىك سۆزلەر

ئارىستو ھېكمىمۇنداق دېدى:

زەبۇن ۋە پەسكەش بىر ئادەمنىڭ ئوغلى ئەدىپ ۋە ئالىم بولۇپ يېتىشىش، ئاتىسىنىڭ بارچە ئەيىپلىرى يۇيۇلۇپ، خەلق ئارىسىدا قەدىرى - قىممىتى ئاشىدۇ. ئەگەر ئالىم ۋە پەزىلەتلىك كىشىنىڭ ئوغلى پەسكەش، نادان - ئەدەپسىز بولۇپ چىقسا ئاتىسىنىڭ شان - شەرىپى ۋە پەزىلىتىگە ئېغىر دەخلى يەتكۈزىدۇ.

«فەۋاكەلجۇلەسا» ناملىق كىتاپتىن.

بۇ ساندىكى «ھىكمەتلىك سۆزلەر» نى ئابلىمىت روزى تەييارلىغان.

ئەبۇلغازى باھادىرخان

مىلادىيە 1603 - يىلى خارەزىمنىڭ ئۆركەنج^① شەھرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى ئەرەپ مەھمەتخان خارەزىم ئۆزبېك خانلىرىنى ئەجداتلىرىدىن بىرى بولغان يادىگارخاننىڭ تۆتىنچى تارماق شاخچىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئانىسى مەنەر بانۇ خاتۇن بولسا، مۇشۇ ئەۋلاتنىڭ باشقا بىر شاخچىسىدىن بولغان.

ئەرەپ مەھمەتخان خارەزىمدە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان 1602 - 1623 - يىللىرى ئۇنىڭ پايتەختى دەسلەپتە ئۆركەنج شەھرى بولۇپ، كېيىنرەك خېۋە قەلئەسىگە كۆچۈرۈلگەن.

ئەرەپ مەھمەتخاننىڭ ئىسپەندىيارخان، ھەبەشخان، ئىلارسخان، ئەبۇلغازىخان، شەرىپخان، مەھمەتخان، خارەزىمشاھخان، ئەبۇلغازىخان قاتارلىق 8 نەپەر ئوغلى بولۇپ، خۇددى چىڭگىزخان نەسلىدىن بولغان ھەر قايسى شازادىلەرنىڭ ئۆز ئارا تەخت تالىشىش، سىياسى تالاش - تارتىشلىرىغا ئوخشاش ئۇلار ئارىسىدىمۇ جىددى، سۈركىلىش ۋە بىر - بىرىگە قارشى ئۇرۇشلار دايم بولۇپ تۇرغان. شۇڭا ئەرەپ مەھمەتخان ئۆز ئوغۇللىرى ئارىسىدىكى بۇ خىل تالاش - تارتىشلارنى پەسەيتىش ۋە ئەبۇلغازىخاننى پايتەختتىن يىراقراق جايدا تۇرغۇزۇپ ئاسراپ قېلىش مەقسىدى بىلەن ئامۇ (جەيخۇن) دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقى (ئۆركەنجدىن تەخمىنەن 250 كىلومېتىر يۇقۇرى)دىكى كات شەھرى ۋىلايىتىنى ئۇنىڭغا بەخش قىلىپ بەرگەن. تارىخىي مەلۇماتلاردا: «ئەرەپ مەھمەتخان خېۋەدە خانلىق قىلىۋاتقان دەۋرىدە تارقاق فېئودال خانلىق ئۇرۇشلار ئەۋجىگە چىققان ئىدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ھەبەشخان ۋە ئىلبارىسخانلار قېرىپ قالغان ئاتىسىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، ئۇنى ئەسىر ئالدى ھەمدە ۋەھىشلەرچە كۆزىنى ئۇيۇپ (مىل تارتىپ) كور قىلىشتى»^② دەپ يازىدۇ. مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق

① ئۆركەنج - ئوتتۇرا ئاسىيادا ئامۇ (جەيخۇن) دەرياسىنىڭ ئازال كۆلىگە قۇيۇلىدىغان غەربىي قىرغىقىدىكى قەدىمكى شەھەر.

② «ئۆزبېكىستان سىرت تارىخى» 1 - توم، 1 - كىتاپ، 471 - بەت.

ۋەقەدىن كېيىن ئېغىر ھەسرەتكە چۆمگەن ئەبۇلخازىخان قېرىنداشلىرى بىلەن قانچە مەرتىۋە جىددى كۈرەش قىلغان بولسىمۇ ئامالسىز قېلىپ، ئاخىر بۇخارا دىكى ئىمام قولخاننىڭ ھىمايىسىگە سېلىنغان، سەمەرقاندا ئىككى يىل تۇرغان. 1623 - يىلى ئەرەپ مەھەممەتخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئىسپەندىيارخان خارەزىمدە ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققاندىن كېيىن ① ئۆركەنج شەھرىنى قېرىندىشى ئەبۇلغازى خانغا ھەدىيە قىلغان. لېكىن ئۆركەنج ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار فېئودال تارقاقلىقى، ئۇرۇش - جىددەللەر، خۇسۇسەن 1575 - يىلدىن كېيىن ئامۇ دەرياسىنىڭ ئارال كۆلىگە قۇيۇلۇش يولىنى قىسمەن ئۆزگەرتكەنلىكتەك سەۋەپلەر ئارقىسىدا چۆللۈشكە باشلىغان. بۇ ئىشتىن بىئارام بولغان ئەبۇلغازى باھادىرخان «ئەگەر خارەزىمدە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل خانلىق تەختىگە چىقسام، بۇ ئېچىنىشلىق ئىشلارنىڭ ئالدىنى ئالغان بولاتتىم» ② دېگەن ئارزۇسى كۈچەيگەن. شۇڭا ئاكىسى ئىسپەندىيارخان (ئاغا بەگ) سەپەرگە چىقىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ پايتەخت خېۋىگە بېسىپ كىرگەن. ئەمما زور قوشۇن بىلەن قايتقان ئىسپەندىيار ئاغابەككە جىددى ئۇرۇش ئىچىدە تاقابىل تۇرالماي، خېۋىنى تاشلاپ 5 - 6 كىشىسى بىلەن ئىران پادىشاھى ئىسمائىل سافەۋىدىلەر ئېلىگە قېچىپ كەلگەن. ئەبۇلغازى باھادىرخان ئۆز ئەسىرىدە، 1626 - 1635 - يىلىغىچە ئىراننىڭ ئىسپاھان شەھرىدە تۇرغانلىقى، ھەتتا ئىران شاھى سافى ئۆزى ئۈچۈن يېتەكلىك مائاش بەلگىلەپ تەمىنات بەرگەنلىكىنى سۆزلەيدۇ. ئىسپاھاندا تۇرغان 10 يىل، تارىخ ئىلمىغا ئىنتايىن ئىشتىياق بىلەن قارايدىغان ئەبۇلغازىخان ئۈچۈن زور ئىمكانىيەت ياراتقان. ئۇ، بۇ جەرياندا ئىراندىكى پادىشاھ مەنبەلىرى ئارىسىدا تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت بارلىق ماتېرىياللار بىلەن بولۇپمۇ ئىران تارىخ ئالىمى رەشىدىددىن قاتارلىقلارنىڭ ھەرخىل ئەسەرلىرى بىلەن پىششىق تونۇشقان ۋە كەلگۈسى ئەسەرلىرى ئۈچۈن يېتەكلىك ماتېرىيال توپلىغان، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىسپاھاندىمۇ تۇرۇشقا مۇمكىن بولماي، تۈركمەنلەر ئېلىگە قېچىپ بارغان. بۇ يەردىمۇ تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان.

① تۈركمەنلەر ياردىمى بىلەن تەختكە چىققان ئىسپەندىيارخان ئۆز بېكەلەرنى سېقىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن نايمانلار كۆپ ئازاپ چەكتى. ئۇلارنى خانلىقنىڭ ھەممە يېرىدە كالتەكلىدى. قولغا چۈشمەي قالغانلىرىنىڭ چارۋا ماللىرىنى تارتىۋالدى... بوۋايلار، ئۆسمۈرلەر ۋە ھەتتا بىر ئايغا تولمىغان بوۋاقلارنىمۇ قىرىپ تاشلىدى. «بۇ بىر خىۋىلىك تارىخچىنىڭ

مەلۇماتى. («ئۆزبېكىستان سىرت تارىخى» 1 - توم، 1 - كىتاپ 472 - بەت)

② «شەجەرەئى تۈرك» - قازان نەشرى،

1623 - يىلدىن 1642 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاكىسى ئىسپەندىيارخان ئۆلگەندىن 1643 - يىلى خىۋىگە قايتىپ كېلىپ خانلىق تەختىگە چىققان تاكى 1664 - يىلغىچە ئىزچىل 21 يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان ① گەرچە بۇ جەرياندا تۈرك-مەنەلەر، قالماقلار، بۇخارا، ئۆزبېك خانلىرىغا قارشى بىر قانچە قېتىم ئۇرۇشلار ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەملىكەتنىڭ ئىلىم - ھەنئارىپ، مەدەنىيەت سۇغۇرۇش ئىنشائاتلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن.

ئەبۇلغازى باھادىرخان ھاياتىدا ئىككى مۇھىم تارىخىي ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ بىرى «شەجەرەئى تىراكىمە»، (تۈركمەنلەر شەجەرىسى) ناملىق ئەسەر بولۇپ 1659 - يىلى تاماملانغان. بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ تەرجىمە ھالىغا ئائىت بايانلىرى ۋە بەزى تارىخچىلارنىڭ پىكىرىگە ئاساسلانغاندا ئىران تارىخ ئالىمى رەشىدىددىن (1247 - 1318 - يىللار) نىڭ «جامىئوت - تەۋارىخ» ۋە باشقا ئەسەرلىرىدىن ئېلىپ يېزىلغان. بولۇپمۇ تۈركمەنلەر ئارىسىدا تۇرغان يىللىرى توپلىغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى «ئوغۇزنامە» رىۋايەتلىرىنىڭ 20 دىن ئارتۇق ۋارىيانلىرىنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ توغرىسىنى تېپىپ، رەشىدىددىن كىتاۋىدىكى «تارىخى ئوغۇزان» قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن «ئوغۇز داستانى» غا بىر مۇنچە ئىزاھلارنى قوشۇپ تولۇقلىغان.

ئىككىنچى ئەسىرى «شەجەرەئى تۈرك» بولۇپ، 1663 - يىلى يېزىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، كېسەللىك ۋە ئۆمرى يار بەرمەي تاماملانمىغان. لېكىن ھايات ۋاقتىدىكى ۋە سەيپىتىگە ئاساسەن ئوغلى ۋە تەختى ۋارىسى ئانۇشخان تەرىپىدىن داۋاملاشتۇرۇلۇپ 1666 - يىلى تاماملانغان.

«شەجەرەئى تۈرك» كىتاۋى رۇس، نېمىس ئېنگېلىس، فرانسۇز تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. بىرىنچى مەرتىۋە فرانسىيىدە 1726 - يىلى فرانسۇزچە تەرجىمىسى، 1824 - يىلى تاتارىستان - قازان شەھرىدە تاتارچە نۇسخىسى، 1864 - يىلى ئىستامبولدا ئوسمانلى تۈركچە تەرجىمىلىرى نەشر قىلىنغان. «شەجەرەئى تىراكىمە» (تۈركمەنلەر شەجەرىسى) نىڭ ئەسلى نۇسخىسى 1937 - يىلى تۈركىيەدە دوختۇر رىئازى، 1958 - يىلى موسكۋادا ئ. ن. كوتونوۋ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. شىنجاڭدا «شەجەرەئى تىراكىمە» ۋە «شەجەرەئى تۈرك» نىڭ 1910 - يىللىرى قازاندا قايتا نەشر قىلىنغان نۇسخىلىرى بار. سۈرىيىلىك ئەرەب تارىخچىسى مەھمەد مەدىل ئەسەل شافى نىڭ «تارىخى ئاسىيا» ناملىق ئەسىرىنىڭ «تۈركىستان» قىسمىدا «شەجەرەئى تىراكىمە» دىن كۆپ ئورۇندا نەقىل كەلتۈرىدۇ.

رەشىدىددىن بىلەن ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ ئەسەرلىرىگە ئالىملارنىڭ ھەرخىل كۆز

① «ئەبۇلغازىخان ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان يىللاردا (1646 - يىلى) خارەزىمدىكى قەبىلىلەر تۆت گۇرۇپپىغا بۆلۈنگەن ئىدى؛ قىيات - قوڭغىرات، ئۇيغۇر - ئايماق، قانلىق - قىپچاق، ئوگۇز - مانغىت - لاردىن ئىبارەت. (ئۆزبېكىستان سىرت تارىخى» 1 - توم 467 - بەت)

قاراشلىرى بار. بەزىلىرى ئۇلارنىڭ تارىخى كۆچمەن - چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋىي يوسۇندا ئېغىزچە ساقلانغان ماتىرىياللار، نەسەپ رىۋايەتچىلىرىنىڭ سۆزلىرىگە ئاساسلانغان، ئار- خىئولوگىيىلىك ياكى يازما مەنبە ئاساسى كەم دىسە، بەزىلىرى مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، تار- خىي قىممىتىنىڭ يۇقۇرىلىقى، ئادەم، قەبىلە، ھەتتا يەر - جاي ناملىرىنىڭ ئېتىنىك مەلۇ- ماتلىرى، ۋەقەلىكلەرنىڭ ئەتراپلىق ئىكەنلىكى ھەققىدە ناھايىتى يۇقۇرى باھالايدۇ.

تاتار تارىخچىسى ھادى ئاتلاسوف: «تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ نەسەبىنى بىلىش تەئەبۇلغا زىغا ھېچكىم تەڭداش بولالمىغانلىقى ئۈچۈن بىز ئۇنىڭ يازغانلىرىنى ھەق (راست) دەپ ئېتىقات قىلىمىز»^① دەيدۇ.

يەنە بەزى مەلۇماتلاردا «شەجەرەئى تۈرك» موڭغۇل خانىدانلىرى ۋە قەبىلىلىرى تاز- خىنى بىلدۈرىدىغان ئەڭ دەسلەپكى مەنبەلەردىن بىرى ... موڭغۇللارنىڭ تارىخى ھەققىدە ياۋروپاغا ئەڭ بۇرۇن مەلۇمات بەرگەن ئەسەر - دىيىلگەن. «شەجەرەئى تۈرك» نىڭ قازان نەشرى شىنجاڭ خەلق مۇزىيى ۋە بەزى تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ساقلىنىدۇ.

ئابلىمىت روزى

② «شەبىرىيە تارىخى» ھادى ئاتلاسوف. 1911 - يىل، قازان نەشر 69 - بەت.

① «تۈرك ئىنىسكولوپىدىيىسى» 17 - توم

دۇڭخۇئاڭ - تۇرپان ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىغى توغرىسىدا

تۇرسۇن رەھىمتۇللا

دۇڭخۇئاڭ - تۇرپان — مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالى قىسمىدىكى گەنسۇ، شىنجاڭدىن ئىبارەت ئىككى رايونغا جايلاشقان. بۇ جايلاردا مەملىكىتىمىزدىكى ھەرىمىلەت خەلقى ياراتقان ئىككى مىڭ قانچە يىللىق تارىخىي مەدەنىيەت ئىزلىرى، بۇددا، مانى دىنى مەدەنىيىتىگە ئائىت بىر قەدەر مول، شەكىل ۋە مەزمۇنى بىر قەدەر ئەتراپلىق بولغان يادىكارلىقلار مەركەزلەشكەن. فېئودالىق كونا جۇڭگودا بۇ جايلاردىكى تارىخىي ئىزلار، مەدەنىي يادىكارلىقلار ياخشى ئاسرىلىپ مۇۋاپىق قوغدىلىنماقچى، چەتئەللەرنىڭ بىزمۇنچە «ئىلمىي تەشكىلات»لىرى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا كۆزىتىپ، ئارقا - ئارقىدىن ئارخېئولوگىيىلىك چارلاش، قېدىرىش، تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى ئەۋەتىپ، ئۆزى خالىغانچە كۆپلىگەن مۇھىم ماتېرىياللارنى ئېلىپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ھازىر بېرلىن، پارىژ، لوندون، توكيو، ئىستوكھولم قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ تارىخىي مۇزىي ۋە كۇتۇپخانىلىرىدا تۇرماقتا. دۇڭخۇئاڭ - تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان بۇ يادىكارلىقلار ئۆز ۋاقتىدا چەتئەل ئالىملىرى ۋە زىيالىيلىرىدا ئىنتايىن زور قىزىقىش قوزغىغان ئىدى. ھەتتا ئۇلار ئۆز دۆلەتلىرىدە تۈركۈم - تۈركۈملەپ ماقالا، ئەسەرلەر ئېلان قىلىپ ئالاھىدە بىر پەن سۈپىتىدە تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن، ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈش - تەتقىقاتى تا ھازىرغىچەمۇ ئۈزلۈكسىز داۋام قىلماقتا.

بۇ ئىككى مەركەزدىكى تارىخىي يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش مەملىكىتىمىز ئالىملىرىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى ئارزۇسى ئىدى، لېكىن بىر قانچە يىللىق قالايمىقانچىلىق سەۋىيىدىن بۇ خىزمەتكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈنمىدى. پارتىيە 11 - قۇرۇلتىيى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنكى پەنگە يۈرۈش قىلىشنىڭ جەڭگىۋار چاقىرىغى ۋە ئىلھامى ئاستىدا، مەملىكىتىمىزنىڭ بىر مۇنچە ئورگانلىرى، بېيجىڭ داشۇ قاتارلىق بىر قانچە ئالى مەكتەپلەر ۋە مەدەنىي ئاسارە - ئەتىقە تەتقىقاتى ئورۇنلىرىدىكى ئىلمىي خادىملارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا 1983 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى مەملىكىتىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرىدە «دۇڭخۇئاڭ - تۇرپان ئىلمىي جەمئىيىتى» قۇرۇلدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلغانلىغىنى پارتىيە مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۇسى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، مائارىپ بۇسى، گەنسۇ

ئۆلكىسى، شىنجاڭ، شىزاڭ ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتلىرى زور كۈچ بىلەن قوللاپ - قۇۋۋەتلىدى.

«ئىلمىي جەمىيەت» قۇرۇلغاندىن كېيىن بىرىنچى قېتىملىق يىغىن ئۆتكۈزۈپ «دۇڭخۇاڭ - تۇرپان مەدىنىي يادىكارلىقلىرى»نى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشنىڭ دەسلەپكى لايىھىسى، يۆنۈلۈش، باسقۇچلىرى مۇھاكىمە قىلىندى.

«دۇڭخۇاڭ - تۇرپان قەدىمقى مەدىنىيىتى»نى تەكشۈرۈشنىڭ تارىخىي باسقۇچلىرىمۇيە - كۈنلەندى.

يىغىن مۇنداق ھىساپلىدى: ئەڭ كېچىككەندە تەكشۈرۈشنىڭ باشلىنىشىنى 1909 - يىلدىن ھىساپلىساق 1983 - يىلىغىچە 74 يىل ئۆتكەن بولىدۇ. بۇ جەرياندا 3 باسقۇچلۇق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى.

1. باسقۇچ: 1909 - يىلدىن 1924 - يىللارغىچە، 2 - باسقۇچ: 1925 - يىلدىن 1948 - يىلىغىچە، 3 - باسقۇچ: 1949 - يىلدىن تاكى ھازىرغىچە.

يىغىن ھەرقايسى باسقۇچلاردا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنىمۇ خاتىرىلەپ ئۆتتى. بولۇپمۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئەسلەپ ئۆتتى. شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى؛ كونا جۇڭگودا پەن - تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن شەرت - شارائىت يوق دىيەرلىك ئىدى، بولۇپمۇ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەتلەرنىڭ چىرىكلىگىدىن كۆپ ساندىكى قىممەتلىك مەدىنىي يادىكارلىقلار، ئىسىل ئۇسخىلاردا كۆچۈرۈلگەن قوليازىلار، مەدىنىي بۇيۇملار، زەسىم ھەيكەللەر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بۈگۈنكى كۈندە جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتى ئۈچۈن خېلى زور قىيىنچىلىق پەيدا قىلدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي مەملىكىتىمىز ئالىملىرى ۋە تىنىمىزنىڭ غۇرۇرى، تارىخىمىزنىڭ شان - شۆھرىتىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن ھەرخىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ بەزى تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردى. مەسىلەن: ليۇجىڭيۇ، ۋاڭ گۇ - ۋى قاتارلىق ئەپەندىلەردىن باشلاپ تاكى چىڭ يەنگې، چىڭ يۈەن، ليۇفۇ، شياڭدا، ۋاڭجۇڭمىن، خۇاڭۋىن، دوۋەن، چاڭشوخۇاڭ، شىيەن لياڭفۇ قاتارلىق ئەپەندىلەرگىچە بولغان پىشقەدەملەرنىڭ تىزىمچانلىقى بىلەن بەزى نۇقتىلىق ئەسەرلەرنى تونۇشتۇرۇش، رەتلەش، ئاسراش، تەتقىق قىلىش جەھەتلەردە خېلى كۆپ خىزمەتلەر ئىشلەندى ۋە بەزى نەتىجىلەر يارىتىلدى. لېكىن بىزنىڭ تەتقىقات ئىشلىرىمىز چەتئەللەرنىڭ تەتقىقاتلىرىغا تېخى يېتىشمەيدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىم.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە - خەلق ھۆكۈمىتى مەدىنىي يادىكارلىقلارنى قوغداش، ئاسراش ئىشلىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. دۇڭخۇاڭ قۇم بارخان ئۆڭكۈرلىرى، تۇرپاندىكى بىزەكلىكلەر ۋە ئىدىقۇت خارابىلىرى نۇقتىلىق ئاساسلىدىغان جايلار قىلىپ بېكىتىلدى.

1956 - يىلى تۈزۈلگەن مەملىكەتلىك 12 يىللىق ئىلمىي پىلاندا دۇڭخۇاڭ تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈش مۇھىم بىر ساھە قىلىپ بېكىتىلگەن ئىدى. مەملىكەتلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلىۋاتقان مەزگىلدە چىڭ چىڭتو، ماۋي شىن، شياڭدا، ۋاڭچوڭمىن، خوجاڭچوڭ قاتارلىق ئەپەندىلەر دۇڭخۇاڭ ئىلمىنى تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىش ئىلمىي پىلان لايىھىسىنى تەكلىپ قىلىشقان ئىدى. نەتىجىدە 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى تەتقىقات خىزمىتىدە زور ئىلگىرىلەش بولۇپ، چەتئەللەر بىلەن پەرق كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئازايغان ئىدى. ئەپسۇسكى، 10 - يىللىق مالىمانچىلىق تۈپەيلىدىن بۇ خىزمەتلەر ئېغىر توسقۇنلۇققا ئۇچراپ، پەرق يەنىلا كېڭىيىپ كەتتى. ئادەم تەربىيىلەش، پىلانلاش، ھەمكارلىقنى يولغا قويۇش، ئىلمىي تەشكىلاتلارنى ئۇيۇشتۇرۇشتىن سۆز ئاچقىلى بولمىدى. بەختكە يارىشا 3 - ئومۇمىيىتىدىن كېيىن دۇڭخۇاڭ - تۇرپان تەتقىقاتى خىزمىتى يېڭىۋاشتىن گۈللىنىشكە باشلىدى. 1978 - يىلى يولداش فاكىي پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىغا دۇڭخۇاڭ ئىگىزلىگىدىكى تاش-ئۆي، قۇم بارخان - ئۆڭكۈرلىرىنى تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىش ھەققىدە تەكلىپ بەرگەن ئىدى. يولداش دېڭىشاۋپىڭ، يولداش لى شىيەننىلەر بۇ تەكلىپنى تەستىقلىدى. شۇ يىلى يولداش تاڭچاۋرۇ قاتارلىق 8 نەپەر پەن خادىملىرى دۇڭخۇاڭ - تۇرپان مەدىنىي يادىكارلىقلىرى ۋە كىلاسسىك ئىسىل نۇسخىلىق كىتاپلارنى تەتقىق قىلىش مەركىزىنى قۇرۇپ، نەشر قىلىش تەييارلىغى، ئادەم تەربىيىلەش خىزمەتلىرىگە كىرىشتى.

5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 2 - قېتىملىق يىغىنىدا چاڭشوخۇڭ ئەپەندى غەربىي شىمالدىكى مەدىنىي يادىكارلىق - ئۆڭكۈرلىرىنى تەتقىق قىلىش مەركىزىنى قۇرۇش لايىھىسىنى تەكلىپ قىلدى. بۇجەھەتتە بەزى خىزمەتلەر ئىشلەندى. 1981 - يىلى دېڭىشاۋپىڭ، ۋاڭرىن-چۇڭ، ۋاڭجىڭ، جاڭنيەنشياڭ قاتارلىق رەھبەرلەر دۇڭخۇاڭ مەدىنىي يادىكارلىقلىرى ئورنىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ مۇھىم يوليورۇقلار بەردى. 1982 - يىلى 6 - ئايدا مائارىپ بۇسى نەتىجىدە ئىلمىي خادىملارنى تەكلىپ قىلىپ بۇخىزمەت ھەققىدە مۇزاكىرە ۋە ئىلھاملاندۇرۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان ئىدى. شۇ يىلىلا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، گەنسۇ ئۆلكىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شېنياڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، جۇڭياڭ مەدىنىيەت يۇسۇنىڭ مەدىنىي يادىكارلىقلار ئىدارىسى، دۇڭخۇاڭ مەدىنىي يادىكارلىقلار تەتقىقات ئورگېنى، شىنجاڭ خەلق مۇزېيى، بېيجىڭ، ۋوخەن، خاڭجۇ، لەنجۇ داشۆلىرى، غەربىي شىمال سىغەن شۆيۈەنى قاتارلىق ئورۇنلار ئارقىلىق - ئارقىدىن تەتقىقات ئورگانلىرىنى تەشكىس قىلىش، تەشكىللەش، تەتقىقاتچى ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىش، لېكسىيە سۆزلەش، سۆھبەت يىغىنى ئېچىش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى باشلىۋەتتى. بىرقانچە ئون نەپەر ئىلمىي خادىملار ئىككى قېتىملىق «يىپەك يولى»، «دۇڭخۇاڭ - تۇرپان ئىلمىي تەكشۈرۈش» پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى.

1982 - يىلىدىن ئېتىۋارەن مەركىزىي مەدىنىي يادىكارلىقلار ئىدارىسى كىلاسسىك

ئەسەرلەر تەتقىقات ئىشخانىسى، شىنجاڭ مۇزېيى، ۋۇخەن داشۇ تارىخ پاكولتېتى قاتارلىق ئورۇنلار بىرلىكتە تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان قوليازىملاردىن 5 توپلام نەشر قىلدى.

دۇڭخۇاڭ تەتقىقات ئورنى: «دۇڭخۇاڭدىكى تاش ئۆڭكۈرلەر مۇندەرجىسى»، «دۇڭخۇاڭ تەتقىقاتى» قاتارلىق ژورنال ۋە كىتابلار نەشر قىلدى. بېيجىڭ داشۆسى «دۇڭخۇاڭ تۇرپان نادىر ئەسەرلەر تەتقىقاتى» توپلىمى، لەنجۇ داشۆسى «دۇڭخۇاڭ ئىلمىي ژورنىلى» ۋە «غەربىي شىمال تارىخ جۇغراپىيىسى ژورنىلى» قاتارلىقلارنى نەشر قىلدى.

جۇشياۋلىڭ، بەي خۇاۋىن ئەپەندىلەر بىرلىشىپ «دۇڭخۇاڭ ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى»، جاڭ لىخۇڭ ئەپەندىنىڭ «دۇڭخۇاڭ - تۇرپان تىل - يېزىقلىرىنى تەرجىمە قىلىپ ئۆزگەرتىش» دىگەن ماقالىنىڭ 4 خىل نەشرى ئېلان قىلىندى.

يىغىندا يەنە، جۇ زۇمۇ ئەپەندىنىڭ «دۇڭخۇاڭ تەلەپپۇزىدىكى كىتاپلارنى توپلاپ ساقلاش» ناملىق ئەسىرى، ۋۇخەن داشۆسى تارىخ پاكولتېتى تۈزگەن «تۇرپان تەتقىقاتى توپلىمى»، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «دۇڭخۇاڭ ماتىرىياللىرى» نىڭ 1 - توم تۈزۈتۈلگەن نۇسخىسى، شىەن مەيلى ئەپەندىنىڭ «دۇڭخۇاڭ ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ۋەخپى ئىقتىسادى» قاتارلىق ئەسەرلىرى، يەنە بىر قىسىم كىتابلار، توپلاملارنىڭ پات ئارىدا نەشرىدىن چىقىدىغانلىقى ئېلان قىلىندى.

بۇلاردىن باشقا يەنە مەملىكەتلىك تارىخ تەتقىقاتى پىلان يىغىنىدا «تۇرپان يازما يادىكارلىقلىرىنى رەتلەپ تەتقىق قىلىش»، «دۇڭخۇاڭ يازما يادىكارلىقلىرى» بولۇپمۇ خەن زۇچە نۇسخىلىرىنى رەتلەپ تەتقىق قىلىش، دۆلىتىمىزنىڭ ئالتىنچى - يەتتىنچى بەش يىللىق پىلانغا رەسمىي كىرگۈزۈلگەنلىكى ئېلان قىلىندى.

بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ چەتئەل ئالىملىرى ۋە ئىلمىي گۇرۇھلار بىلەن بولغان مەدەنىي ئالاقىلىرىمۇ مۇۋاپىق نىسبەتتە ئاشۇرۇلدى، 1983 - يىل 2 - ئايدا پارىژدا ئۆتكۈزۈلگەن «دۇڭخۇاڭ» نام سىزمىلىرى كۆرگەزمىسى» بىلەن «دۇڭخۇاڭ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئېلىمىز ئالىملىرىنىڭ 4 پارچە ئىلمىي تەتقىقات ماقالىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇيىل 9 - ئايدا ياپونىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن 31 - نۆۋەتلىك ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقا ئىجتىمائىي پەنلەر يىغىنى «دۇڭخۇاڭ ئىلمىي گۇرۇپپىسى» غا بىر قىسىم جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ قاتنىشىپ بېرىشى تەكلىپ قىلىندى، بۇ، ئېلىمىزنىڭ «دۇڭخۇاڭ - تۇرپان ئىلمىي تەتقىقاتى» ئىشلىرىدا ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ كۈللىكتىن تەتقىق قىلىش يولىغا قەدەم قويغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

يىغىن مۇنداق دەپ قارىدى: دۇڭخۇاڭ - تۇرپان جۇڭگودا تۇرۇپتۇ، جۇڭگودىكى ھەرقايسى مىللەت ئالىملىرى، ئىلىم ئىگىلىرى بۇ ساھەدە نەتىجىلىك خىزمەت ئىشلەپ كېتەلەيدىغانلىقى، يۇقۇرى سەۋىيىلىك تەتقىقات ئەسەرلىرى بىلەن تۆھپە قوشالايدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

جەمىيەتنىڭ مۇندىن كېيىنكى ۋەزىپىسى، تارىخىي ئەسەرلەرگە ماركسىزىم نەزىرىيە

يېسىنىڭ يېتەكچىلىكى بىلەن مۇئامىلە قىلىش، ياش تەتقىقاتچى ئىزباسارلارنى تەربىيەلەش، ئۆزئارا ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش، جوڭگونىڭ دۇڭخۇئاڭ - تۇرپان ئىلىمىي تەتقىقاتى ئىشلىرىدا خەلقارادا ئۆزىگە يارىشا ئورۇننى ئىگەللىشى ئۈچۈن تىرىششتىن ئىبارەت. يېغىن يەنە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ غۇرۇرى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى ھەقىقىي تۈردە تەتقىق قىلىپ، جۇڭخۇانى گۈللەندۈرۈپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت ھەمدە ماددى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى قۇرۇپ چىقىشتا زور دەرىجىدە تۆھپە قوشايلى دەپ چاقىرىق قىلدى.

بۇ قېتىمقى تارىخچىلار، ئارخېئولوگلار، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر، مىللەتشۇناسلار، دىنىي تەتقىقاتچىلار، تىلشۇناسلار، چۇغراپىيەشۇناسلار، رەسىسام، ئۇسۇل، مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى، يەنە تېخنىكاخادىملىرى، پىشقەدەم مۇتەخەسسسلەر، ياش ۋە ئوتتۇراياشلىق ئالىم ۋە ئىلمىي خادىملار دىن بولۇپ 160 كىشى قاتناشتى. يېقىندا ئىلمىي جەمىيەتنىڭ دائىمىي ھەيئىتى ۋە ئىش بېجىرىش ئورگىنى سايلاپ چىقىلدى. يېغىنغا مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۇسى بىلەن مائارىپ مىنىستىرلىگىنىڭ مەسئۇللىرى تەكلىپ بىلەن قاتناشتى ۋە مۇھىم سۆز قىلدى. مەن بۇ قېتىمقى ئىلمىي جەمىيەتنىڭ يېغىنغا قاتنىشىپ ئالغان تەسىراتىم يۈيىچە دۇڭخۇئاڭ ئىگىزلىگىدىكى مەدىنىي يادىكارلىق تاش ئۆي ۋە قۇم بارخان - ئۆڭكۈرلىرىنىڭ ئەمىلىي ئەھۋالى ھەققىدە قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتەي:

دۇڭخۇئاڭ خىشى كالىدورنىڭ غەربىي بۇرجىگىگە جايلاشقان. بۇيەر خەن سۇلالىسىنىڭ 6 - يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 111 - يىللار) قەدىمقى يىپەك يولى ئۈستىدىكى مۇھىم شەھەر ئىدى. دۇڭخۇئاڭدىكى «تاش غارلار ۋە قۇم بارخان - ئۆڭكۈرلىرى» دۇڭخۇئاڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 25 كىلومېتىر كېلىدىغان مىن شا شەرقىي تاغ ئىتىگىنى بويلاپ بىر يارلىقنىڭ ئۈستىگە ئىزىلغان. جەنۇبتىن شىمالغا 1600 مېتىر كېلىدۇ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، قۇم بارخانلىرىدىكى ئۆڭكۈرلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 366 - يىللىرى قۇرۇلغانلىقى مەلۇم. تاڭ دەۋرىنىڭ ئايال پادىشاسى ۋۇزەيتيەن زامانىسىدا ئۆڭكۈرلەرنىڭ سانى 1000 دىن ئارتۇقراق ئىكەن. ئۇزۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى، ئادەم ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ئارقىسىدا شىمالىي ۋىي، غەربىي ۋىي، شىمالىي جۇ، سۈي، تاڭ بەش دەۋرگە ۋە سۇڭ، غەربىي شيا، يۈەن قاتارلىق دەۋرلەرگە ئائىت ئۆڭكۈرلەردىن بۈگۈنگىچە ئاران 492 سى ساقلىنىپ قالغان. 45 مىڭ كۇۋادىرات مېتىر كۆلەمدىكى جايلاردا ھەرقايسى دەۋرلەرگە ئائىت سىزما رەسىملەر، 2000 دىن ئارتۇق رەڭدار ھەيكەل - بۇتلار بار، تاڭ، سۇڭ دەۋرىنىڭ ياغاچ قۇرۇلما غارىلىرىدىن بەش يۈرۈش ساقلانغان. بۇلار دۆلىتىمىز بويىچە كۆلىمى بىر قەدەر زور، ھەيۋەتلىك، قورۇلۇشى مۇكەممەلرەك بولۇپ، ياخشىراق ساقلانغان بۇددا دىنى سەنئىتىنىڭ غەزىنىسىدۇر، بۇددا دىنى ئېلىمىزگە شەرقىي خەن دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ھىندىستاندىن كىرگەندىن كېيىن ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشى ۋە قوللىشىغا ئېرىشكەن، بۇ دىننىڭ ئىدىيىۋى تەشۋىقاتى «تۇرمۇشنىڭ

قاشاقلىغىغا سەۋرى - تاقەت قىلىش»، «ئۇدۇنياغا بارغاندا ھالاۋەت كۆرسەن» دېيىش، «ئەجەرى قىلساڭ باشقىلارغا بەرگىن ئىۋ دۇنيادا ساۋاپ تاپسەن» دېگەنگە ئوخشاشلاردىن ئىبارەت ئىدى، شۇڭا بۇدۆلىتىمىزنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە ئاساسلىق دىنلاردىن بىرى بولۇپ قالغان، دۇڭ خۇاڭ ئىگىزلىگىدىكى غازلار، ئۆڭكۈرلەرنىڭ شۇنچىلا كۆپ بولۇشى بۇددا دىنىنىڭ تەشۋىقات ئېھتىياجىدىن بولغان، شۇڭا ئۇنىڭ تاملىرىدىكى رەسىملەر، ھەيكەللەرنىڭ مۇھىم مەزمۇنىمۇ بۇددا دىنى ئەقىدىلىرىنى ئوبرازلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. بىر قەدەر قەدىمىراق بولغان غارۋە ئۆڭكۈرلەردە ھەرخىل «ھايات» ۋە «بۇددانىڭ تەرجىمىھالى» قاتارلىقلار ھىكايە قىلىنغان. ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت رەسىملەردە ئەھۋال ئاز - تولاباشقىچە بولۇپ، بۇددانى تارىخىغا ئائىت مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن. قەدىمقى زامان سەنئەتكارلىرى بۇددا ئەقىدىسىنىڭ بىرەر مەزمۇنىنى ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن چاغلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ ھاياتقا بولغان چۈشەنچىلىرىگە ئاساسەن، ئۆزى قىزىقىدىغان ۋە بىلىدىغان شەيىلەرنىڭ ئوبرازىنى تاللاپ ئىشلەتكەن.

مەسىلەن: 249 - 285 - غار، (غەربىي ۋېي) 296 - ئۆڭكۈر (شىمالىي چۇ)، 22 - 445 - ئۆڭكۈر (تاڭ)، 61 - ئۆڭكۈر (سۇڭ) لەردە ئاشلىققا قاراپ تۇرۇش، بېلىق تۇتۇش، تېرىقچىلىق، ئورمان ئۆستۈرۈش، ئۆي سېلىش، تۈگمەنچىلىك، چىلگە شال تېرىش قاتارلىق جانلىق ئەمگەك مەيدانى تەسۋىرلەنگەن. تاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا ئائىت 98 - ئۆڭكۈر يەنە بەش دەۋرگە ئائىت ئۆڭكۈرلەردە ھارۋا، كېمىسازلىق، قوش - سۆرەم سېلىش، رەخت توقۇش ئەسۋاپلىرى قاتارلىق ھالەت ۋە نەرسىلەر تەسۋىرلەنگەن. بۇ خىل ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىغا ئائىت رەسىملەر قەدىمقى جەمىيەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى، خەلق تۇرمۇشى، قاتناش قوراللىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە جەمىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن قىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا نىكا، ئۆلۈم، ساياھەت ئۇرۇش، قىلىش، مەكتەپ، تىبابەتچىلىك، مېھماندارچىلىق، شوت - پەلەمپەي، ھاراقخانا، قۇشقان ۋە بىر مۇنچە ھەرخىل تۇرمۇش مەنزىرىلىرىمۇ تەسۋىرلەنگەن. بۇلار شۇ دەۋردىكى ھەرخىل تەبىقىلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئىنكاس قىلىدۇ.

ھىجىرىيە ۋە مىلادى كالىندارلىرىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى

(چۈشەنچە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن جەدۋەل بىلەن كۆرسىتىلدى)

ھىجىرىيە يىلى تەرتىبى مىلادىيە تەرتىبى ئاي ئىسمى	622 - 623			623 - 624			ئىزاھات
	كۈنلەر	مىلادىيە ئايلىرى	ھەپتە	كۈنلەر	مىلادىيە ئايلىرى	ھەپتە	
	15	7	6	5	7	3	
1	16	8	1	4	8	5	ھەر ئىككى كالىندارنىڭ گۈنلىرى، ھەپتىسى
3							ئوخشاش

ھىجىرىيە يىلىنىڭ ئاي ئىسىملىرى ۋە تەرتىبى

Əlmuharrəm

Suəpər

Rabiul əwwəl

Rabiüssani

Jamadiyəl əwwəl

Jamadiyəl ahir

Rəjəp

Xəbən

Ramazan

Xəwwal

Zulkə,də

Zulhiyyə

1. ئەلمۇھەررەم

2. سەپەر

3. رەبىئۇل ئەۋۋەل

4. رەبىئۇلسانى

5. جامادىيەل ئەۋۋەل

6. جامادىيەل ئاخىر

7. رەجەپ

8. شەئبان

9. رامازان

10. شەۋۋال

11. زۇلقەئدە

12. زۇلھىججە

101	501 1107 - 1108	502 1108 - 1109	503 1109 - 1110	504 1110 - 1111	505 1111 - 1112
1	22.8.5	11.8.3	31.7.7	20.7.4	10.7.2
2	21.9.7	10.9.5	30.8.2	19.8.6	9.8.4
3	20.10.1	9.10.6	28.9.3	17.9.7	7.9.5
4	19.11.3	8.11.1	28.10.5	17.10.2	7.10.7
5	18.12.4	7.12.2	26.11.6	15.11.3	5.11.1
6	17.1.6	6.1.4	26.12.1	15.12.5	5.12.3
7	15.2.7	4.2.5	24.1.2	13.1.6	3.1.4
8	16.3.2	6.3.7	23.2.4	12.2.1	2.2.6
9	14.4.3	4.4.1	24.3.5	13.3.2	2.3.7
10	14.5.5	4.5.3	23.4.7	12.4.4	1.4.2
11	12.6.6	2.6.4	22.5.1	11.5.5	30.4.3
12	12.7.1	2.7.6	21.6.3	10.6.7	30.5.5

102	506 1112 - 1113	507 1113 - 1114	508 1114 - 1115	509 1115 - 1116	510 1116 - 1117
1	28.6.6	18.6.4	7.6.1	27.5.5	16.5.3
2	28.7.1	18.7.6	7.7.3	26.6.7	15.6.5
3	26.8.2	16.8.7	5.8.4	25.7.1	14.7.6
4	25.9.4	15.9.2	4.9.6	24.8.3	13.8.1
5	24.10.5	14.10.3	3.10.7	22.9.4	11.9.2
6	23.11.7	13.11.5	2.11.2	22.10.6	11.10.4
7	22.12.1	12.12.6	1.12.3	20.11.7	9.11.5
8	21.1.3	11.1.1	31.12.5	20.12.2	9.12.7
9	19.2.4	9.2.2	29.1.6	18.1.3	7.1.1
10	21.3.6	11.3.4	28.2.1	17.2.5	6.2.3
11	19.4.7	9.4.5	29.3.2	17.3.6	7.3.4
12	19.5.2	9.5.7	28.4.4	16.4.1	6.4.6

103	511	512	513	514	515
1117 - 1118	1118 - 1119	1119 - 1120	1120 - 1121	1121 - 1122	
1 12.3.1	5.5.7	24.4.4	14.4.2	2.4.6	22.3.3
2 1.1.3	4.6.2	24.5.6	14.5.4	2.5.1	21.4.5
3 3.4.1	3.7.3	22.6.7	12.6.5	31.5.2	20.5.6
4 1.4.2	2.8.5	22.7.2	12.7.7	30.6.4	19.6.1
5 4.4.2	31.8.6	20.8.3	10.8.1	29.7.5	18.7.2
6 3.2.1	30.9.1	19.9.5	9.9.3	28.8.7	17.8.4
7 7.3.8	29.10.2	18.10.6	8.10.4	26.9.1	15.9.5
8 2.0.0	28.11.4	17.11.1	7.11.6	26.10.3	15.10.7
9 3.1.8	27.12.5	16.12.2	6.12.7	24.11.4	13.11.1
10 3.1.8	26.1.7	15.1.4	5.1.2	24.12.6	13.12.3
11 1.4.2	24.2.1	13.2.5	3.2.3	22.1.7	11.1.4
12 0.1.3	26.3.3	15.3.7	4.3.5	21.2.2	10.2.6

104	516	517	518	519	520
1122 - 1123	1123 - 1124	1124 - 1125	1125	1126	
1 12.3.1	1.3.5	19.2.3	7.2.7	27.1.4	
2 11.4.3	31.3.7	20.3.5	9.3.2	26.2.6	
3 10.5.4	29.4.1	18.4.6	7.4.3	27.3.7	
4 9.6.6	29.5.3	18.5.1	7.5.5	26.4.2	
5 8.7.7	27.6.4	16.6.2	5.6.6	25.5.3	
6 7.8.2	27.7.6	16.7.4	5.7.1	24.6.5	
7 5.9.3	25.8.7	14.8.5	3.8.2	23.7.6	
8 5.10.5	24.9.2	13.9.7	2.9.4	22.8.1	
9 3.11.6	23.10.3	12.10.1	1.10.5	20.9.2	
10 3.12.1	22.11.5	11.11.3	31.10.7	20.10.4	
11 1.1.2	21.12.6	10.12.4	29.11.1	18.11.5	
12 31.1.4	20.1.1	9.1.6	29.12.3	18.12.7	

105	521	522	523	524	525
1127 - 1128	1127 - 1128	1128 - 1129	1128 - 1129	1129 - 1130	1130 - 1131
17.1.2	6.1.6	25.12.3	15.12.1	4.12.5	
16.2.4	5.2.1	24.1.5	14.1.3	3.1.7	
17.3.5	5.3.2	22.2.6	12.2.4	1.2.1	
16.4.7	4.4.4	24.3.1	14.3.6	3.3.3	
15.5.1	3.5.5	22.4.2	12.4.7	2.4.4	
14.6.3	2.6.7	22.5.4	12.5.2	1.5.6	
13.7.4	1.7.1	20.6.5	10.6.3	30.5.7	
12.8.6	31.7.3	20.7.7	10.7.5	29.6.2	
10.9.7	29.8.4	18.8.1	8.8.6	28.7.3	
10.10.2	28.9.6	17.9.3	7.9.1	27.8.5	
8.11.3	27.10.7	16.10.4	6.10.2	25.9.6	
8.12.5	26.11.2	15.11.6	5.11.4	25.10.1	

106	526	527	528	529	530
1131 - 1132	1132 - 1133	1133 - 1134	1134 - 1135	1135 - 1136	
23.11.2	12.11.7	1.11.4	22.10.2	11.10.6	
23.12.4	12.12.2	1.12.6	21.11.4	10.11.1	
21.1.5	10.1.3	30.12.7	20.12.5	9.12.2	
20.2.7	9.2.5	29.1.2	19.1.7	8.1.4	
20.3.1	10.3.6	27.2.3	17.2.1	6.2.5	
19.4.3	9.4.1	29.3.5	19.3.3	7.3.7	
18.5.4	8.5.2	27.4.6	17.4.4	5.4.1	
17.6.6	7.6.4	27.5.1	17.5.6	5.5.3	
16.7.7	6.7.5	25.6.2	15.6.7	3.6.4	
15.8.2	5.8.7	25.7.4	15.7.2	3.7.6	
13.9.3	3.9.1	23.8.5	13.8.3	1.8.7	
13.10.5	3.10.3	22.9.7	12.9.5	31.8.2	

107	531 1136 - 1137	532 1137 - 1138	533 1138 - 1139	534 1139 - 1140	535 1140 - 1141
1	29.9.3	19.9.1	8.9.5	28.8.2	17.8.7
2	29.10.5	19.10.3	8.10.7	27.9.4	16.9.2
3	27.11.6	17.11.4	6.11.1	26.10.5	15.10.3
4	27.12.1	17.12.6	6.12.3	25.11.7	14.11.5
5	25.1.2	15.1.7	4.1.4	24.12.1	13.12.6
6	24.2.4	14.2.2	3.2.6	23.1.3	12.1.1
7	25.3.5	15.3.3	4.3.7	21.2.4	10.2.2
8	24.4.7	14.4.5	3.4.2	22.3.6	12.3.4
9	23.5.1	13.5.6	2.5.3	20.4.7	10.4.5
10	22.6.3	12.6.1	1.6.5	20.5.2	10.5.7
11	21.7.4	11.7.2	30.6.6	18.6.3	8.6.1
12	20.8.6	10.8.4	30.7.1	18.7.5	8.7.3

108	536 1141 - 1142	537 1142 - 1143	538 1143 - 1144	539 1144 - 1145	540 1145 - 1146
1	6.8.4	27.7.2	16.7.6	4.7.3	24.6.1
2	5.9.6	26.8.4	15.8.1	3.8.5	24.7.3
3	4.10.7	24.9.5	13.9.2	1.9.6	22.8.4
4	3.11.2	24.10.7	13.10.4	1.10.1	21.9.6
5	2.12.3	22.11.1	11.11.5	30.10.2	20.10.7
6	1.1.5	22.12.3	11.12.7	29.11.4	19.11.2
7	30.1.6	20.1.4	9.1.1	28.12.5	18.12.3
8	1.3.1	19.2.6	8.2.3	27.1.7	17.1.5
9	30.3.2	20.3.7	8.3.4	25.2.1	15.2.6
10	29.4.4	19.4.2	7.4.6	27.3.3	17.3.1
11	28.5.5	18.5.3	6.5.7	25.4.4	15.4.2
12	27.6.7	17.6.5	5.6.2	25.5.6	15.5.4

109	541	542	543	544	545
1141 - 1146	1146 - 1147	1147 - 1148	1148 - 1149	1149 - 1150	1150 - 1151
13.6.5	2.6.2	22.5.7	11.5.4	30.4.1	
13.7.7	2.7.4	21.6.2	10.6.6	30.5.3	
11.8.1	31.7.5	20.7.3	9.7.7	28.6.4	
10.9.3	30.8.7	19.8.5	8.8.2	28.7.6	
9.10.4	28.9.1	17.9.6	6.9.3	26.8.7	
8.11.6	28.10.3	17.10.1	6.10.5	25.9.2	
7.12.7	26.11.4	15.11.2	4.11.6	24.10.3	
6.1.2	26.12.6	15.12.4	4.12.1	23.11.5	
4.2.3	24.1.7	13.1.5	2.1.2	22.12.6	
6.3.5	23.2.2	12.2.7	1.2.4	21.1.1	
4.4.6	23.3.3	13.3.1	2.3.5	19.2.2	
4.5.1	22.4.5	12.4.3	1.4.7	21.3.4	

110	546	547	548	549	550
1151 - 1152	1152 - 1153	1153 - 1154	1154 - 1155	1155 - 1156	
20.4.6	8.4.3	29.3.1	18.3.5	7.3.2	
20.5.1	8.5.5	28.4.3	17.4.7	6.4.4	
18.6.2	6.6.6	27.5.4	16.5.1	5.5.5	
18.7.4	6.7.1	26.6.6	15.6.3	4.6.7	
16.8.5	4.8.2	25.7.7	14.7.4	3.7.1	
15.9.7	3.9.4	24.8.2	13.8.6	2.8.3	
14.10.1	2.10.5	22.9.3	11.9.7	31.8.4	
13.11.3	1.11.7	22.10.5	11.10.2	30.9.6	
12.12.4	30.11.1	30.11.6	9.11.3	29.10.7	
11.1.6	30.12.3	20.12.1	9.12.5	28.11.2	
9.2.7	28.1.4	18.1.2	7.1.6	27.12.3	
10.3.2	27.2.6	17.2.4	6.2.1	26.1.5	

نۇقتىسىنىڭ ئىچىدىكى مەنىسىنى بىلىش ئارقىلىق بىزنىڭ بۇ كىتابنىڭ مەنىسىنى بىلىشكە بولىدۇ.

(تەب - 11 - ن - ل) 1984 - يىلىدىكى ھەرقايسى سانلىرىدا ئېلان

(تەب - 11 - ن - ل) قىلىنغان ماقالىلارنىڭ مۇندەرىجىسى

يانتىلىش مەسىلىسى ۋە مەنىسى بۇلغىنىش

..... شىڭ بېنسى (زارىپ تەرجىمىسى) (1 - سان، 1 - بەت)

«ئەلقانۇن فىت - تىبب» ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى

..... ئابدۇشۈكۈر مەمتىمىن (2 - سان، 1 - بەت)

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىكى ئەدەب - ئەخلاق مەسىلىلىرى

..... ھىمىت مەخسۇت (2 - سان، 26 - بەت)

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرى توغرىسىدا

..... ئامانۇللا (4 - سان، 1 - بەت)

فەن جىن ۋە ئۇنىڭ «روھنىڭ يوقىلىدىغانلىقى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرى

..... لىيۇ ۋەنيۇ تەرجىمىسى (4 - سان، 29 - بەت)

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىكى ئاسترونومىيىلىك بايانلار ھەققىدە

..... مەھمەت ئوسمان (4 - سان، 21 - بەت)

× × ×

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مەقسىدىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ توۋار ئىگىلىكى بىلەن

(تەب - 38 - سان، 1 - بەت)

بىلىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن بولغان سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى بەرپا

(تەب - 38 - سان، 1 - بەت)

مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك يېزا ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ھالقىپ ئۆتۈپ كەت

(تەب - 18 - سان، 3 - بەت)

ئىقتىسادىي تۈزۈلمە توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە... رازىق تۆمۈر (4 - سان، 38 - بەت)

× × ×

ماۋدۇنىڭ شىنجاڭدىكى ئىنقىلاۋىي مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى

(تەب - 19 - سان، 1 - بەت)

شەرقىي خەن خاقانلىغىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن جۇڭگوغا كەلگەن ئادەملەر ئۈستىدە تەتقىقات

..... مايۇڭ (قاسىم ئارىش تەرجىمىسى) (1 - سان، 101 - بەت)

ئۇيسۇن تېغى ھەققىدە پالتاخۇن (1 - سان، 116 - بەت)

ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى توغرىسىدا مايۇڭ (ز . سادىق تەرجىمىسى)، (2 - سان، 74 - بەت)

داڭۇ گۇاڭرۇي ئېكىسپىدىنتىسى ۋە تۇرپان - دۇڭخۇاڭ مەدەنىيىتى.

..... مامەنلىي (قاسىم ئارىش تەرجىمىسى) (2 - سان، 83 - بەت)

ئۇيغۇر تارىخىنى تۈزۈپ چىقىشقا دائىر بىر قانچە مەسىلە

..... ۋېي لياڭتاۋ (نىجات تەرجىمىسى) (3 - سان، 66 - بەت)

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ گۇاجۇغا كۆچۈش جەريانى چاڭ يۇيشىن (ئەخمەت يەھيا تەرجىمىسى) (3 - سان، 98 - بەت)

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى

..... جۇلىنىڭ، لېي دىڭرىن (قاسىم ئارىش تەرجىمىسى) (4 - سان، 48 - بەت)

ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە يوقىلىشى

..... جۇ كېساڭ (خەيرىنسا، مۇرات تەرجىمىسى) (4 - سان، 63 - 4 - بەت)

× × ×

سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ توغرا يۆنۈلۈشىدە چىڭ تۇرايلى

..... لېي ماۋكۈي (ئەنسەردىن مۇسا تەرجىمىسى) (1 - سان، 8 - بەت)

مۇدىرىزىم ئەدەبىياتى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە... ئازات سۇلتان (1 - سان، 53 - بەت)

ئەدەبىي تەنقىت توغرىسىدا..... مەھمەت زۇنۇن (1 - سان، 71 - بەت)

مىللى تۇرمۇش ۋە مىللى ئەدەبىيات سالى خۇدابەردى (1 - سان، 88 - بەت)

شېئىر كىتائى ئەبۇ ناسىر فارابى (2 - سان، 58 - بەت)

«قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ ئىدىيىۋىلىكى ۋە بەدىئىيلىكى ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم

..... ئابلەت ئۆمەر (3 - سان، 38 - بەت)

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ بەدىئىي مېتودى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزلىنىشلەر

..... شەرىپىدىن ئۆمەر (3 - سان، 54 - بەت)

لۇشۇن ئەسەرلىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىنكى تەستىرا تىم (3 - سان، 112 - بەت)

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

(تەرجىمە:)

ئابدۇكېرىم راخمان (4 - سان، 70 - بەت)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم
..... نۇر مەھمەت زامان (4 - سان، 86 - بەت)

ئۇيغۇر تىلى قۇرۇلمىسى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە

..... چىڭ شى (لىتىپ توختى تەرجىمىسى)، (1 - سان، 127 - بەت)

ئۇيغۇر تېلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش ئىستېمىسىدىكى شەكىللەر توغرىسىدا
..... ئەخمەتجان ئەسقەر (2 - سان، 101 - بەت)

ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقئارادىن كىرگەن سۆز - ئاتالغۇ - لارنىڭ ئىملاسى توغرىسىدا جۈمە ئابدۇللا (2 - سان، 122 - بەت)

رەۋشداشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۈملىلەر توغرىسىدا
 راخمان خانىبابا (3 - سان، 118 - بەت)

چاغىتاي تېلىنىڭ قەدىقى زامان ئۇيغۇر تېلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى ھەققىدە
 ئابدۇرۇپ يولات (3 - سان، 126 - بەت)

ئالتاي تېلىشۇناسلىغى ھەققىدە نەسرۇللا، مۇھەببەت (4 - سان، 97 - بەت)

خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە تۇراقلىق ئىملا، لەنە، تەجىمە قىلىش تەغىسىدا

..... لیو مین (4 - سان، 110 - بہت)
 انسٹیٹیوٹ ریجنل ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ، ریجنل ایجوکیشنل ڈیپارٹمنٹ،

ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندە

..... ئابدۇشۈكۈر مەمىتىمىن (3 - سان، 25 - بەت)
 ج. ب. ()

 × × ×

«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىكى ئىتتىپاقچىلىق ھەمكارلىقىنىڭ مەنىسى

تاجىك خەلقىنىڭ بەزى ئۆرپ - ئادەتلىرى .. نىزامىدىن ھۆسۈيۈن (1 - سان، 122 - بەت
147

مەھمۇت قەشقىرى مازىرى ۋە ئۇنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ھەسەن ئابدۇرېھىم (2 - سان، 137 - بەت)

ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللى مەسىلە

..... لىيۇ شەنجاۋ (ئوسمان تەرجىمىسى)، (3 - سان، 79 - بەت)

..... X X X

باشقا پەنلەرگە سىڭىپ كىرىۋاتقان ماتېماتىكا

..... فىڭ جىجۇن (تېلىمان تەرجىمىسى) (1 - سان، 142 - بەت)

ئادەم مىڭسىنىڭ ئادەم مىڭسى ئۈستىدىكى ئۆزلىنىشى

..... جۇ چىڭ (كۇلىيا تەرجىمىسى)، (2 - سان، 18 - بەت)

«كوكاچ بار» دەپ قورقاتماسلىق، بەلكى ئەقىلغا ئىلھام بېرىش لازىم

..... روسۇل ئۆمەر (2 - سان، 133 - بەت)

ياشاغانلاردىكى خاتىرە ساقلاش ۋە ئۇنتۇش ھەققىدە

..... ھابىل مەخسۇت (2 - سان، 128 - بەت)

مائارىپتا زامانىۋىلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش لازىم

..... ئىبراھىم مۇھىتى (4 - سان، 123 - بەت)

ئىران تارىخ ئالىمى رەشىدنىڭدىن ئابلىمىت روزى (3 - سان، 133 - بەت)

ئەبۇلغازى باھادىرخان ئابلىمىت روزى (4 - سان، 129 - بەت)

..... X X X

«دۇڭخۇاڭ - تۇرپان ئىلمىي جەمئىيىتى» نىڭ قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا

..... تۇرسۇن رەھىمتۇللا (4 - سان، 133 - بەت)

..... X X X

..... X X X

مۇشتىرىدىن خەت ئا. ئا. (1 - سان، 149 - بەت)

..... X X X

ھىجرىيە كالېندارى بىلەن مىلادىيە كالېندارىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى

..... يۈسۈپ ئۆربىلى (1 - سان، 154 - بەت، 2 - سان، 141 - بەت، 3 - سان،

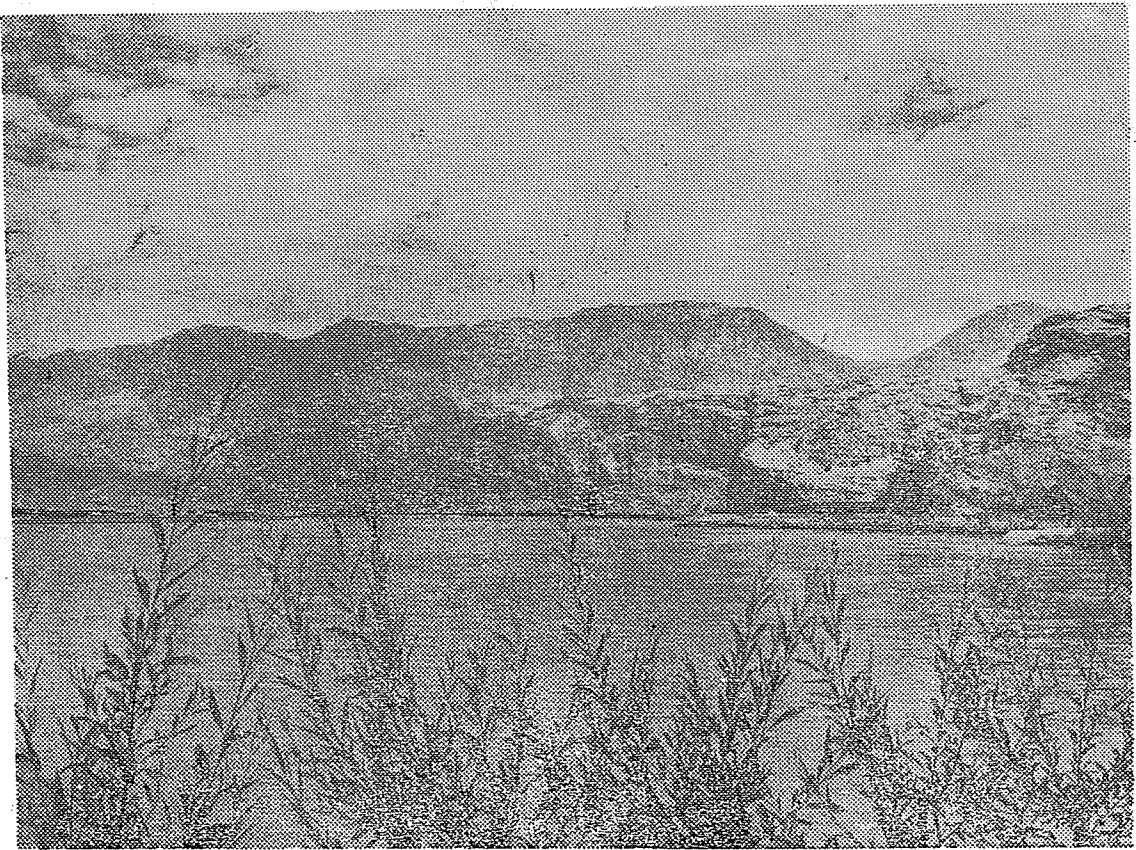
138 - بەت، 4 - سان، 139 - بەت).

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى
新疆大学学报 (哲学, 社会科学维文季刊)

(پەسىللىك ژورنال)

1984 - يىل 4 - سان

(ئومۇمى سان 20)

كۇچار قۇمتۇرا مىڭ ئۆيىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى

مۇشتىرى قوبۇل قىلغۇچى: مەملىكەت
ئىچىدىكى ھەر قايسى پوچتىخانىلار
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون
ژورناللارنى تىزىملاش ئورنىنىڭ
كېنىشكا نومۇرى: 046

نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي
ژورنىلى تەھرىر بۆلۈمى
باشقىچى: شىنجاڭ 7220 - زاۋۇدى
تارقاقچى: ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا
ئىدارىسى